

The background of the cover is a dark, expressive painting. It features a large, vibrant red flag with a yellow star, which is the flag of the Ukrainian People's Republic. The flag is shown in a dynamic, slightly blurred state, as if being held or waving. A hand is visible at the bottom right, gripping the flag's pole. The overall style is dramatic and evocative, with strong contrasts between the red, yellow, and the dark background.

Лесь Ісаїв, Леонід Щибря

Отаман Савононов

**Лесь Ісаїв
Леонід Щибря**

ОТАМАН САВОНОВ

Харків
2014

Висловлюємо подяку
за надання різнобічних матеріалів та сприяння при підготовці книги:
філологу Валентині Вишняковій (с. Богуславка Борівського району Харківської області);
письменнику, громадському діячеві, досліднику історії Визвольної боротьби
українського народу, президентові історичного клубу «Холодний Яр»,
редактору газети «Незборима нація» Роману Ковалю (м. Київ);
історик-краєзнавцю Володимиру Морозу (м. Ізюм);
журналісту, власному кореспондентові Всеукраїнської газети «Сільські вісті»
Леоніду Логвиненку (м. Харків);
історик, видавцеві історичної літератури,
директору Харківського приватного музею міської садиби Андрію Парамонову (м. Харків);
краєзнавцю Олексію Духіну (м. Слов'янськ);
краєзнавцю Олександрю Плахову (м. Слов'янськ);
історик Олександрю Добровольському (м. Слов'янськ);
Ізюмському краєзнавчому музею Харківської області та особисто директорів
Ользі Махортовій;
Державному архіву Харківської області та особисто директорів архіву Людмилі Момот
і завідувачці читального залу Юлії Кожедуб;
завідувачці відділу Харківського історичного музею Валентині Казус;
Слов'янському краєзнавчому музею Донецької області
та особисто директорів Лілії Зандер, старшому науковому співробітникові
Анатолію Шамраю та науковому співробітнику Валерію Ступку;
Державному архіву Донецької області;
старожилам села Червоний Оскіл Ізюмського району Зінаїді Полоховій,
Борисові Шморгуну, Олександрю Федорченку, Івану Запорожцю, Вірі Савон;
родичам отамана Савонова: Ользі Харі (м. Ізюм), Євгенові Савонову (м. Ізюм),
Сергію Савонову (м. Ізюм), Олександрю Бакалову (м. Ізюм), Юрію Кравцю (м. Запоріжжя);
Тетяні Підгорній (м. Ізюм), Олександрові Кулакову (м. Ізюм),
Вікторіві Твердохлібу (с. Маяки Слов'янського району) та іншим.

Ісаїв Л., Щибря Л.

І 85 Отаман Савонов. — Харків: Вид-во «С.А.М.», 2014. — 276 с.

ISBN

Ця книга — про грізного повстанського отамана Савонова, який у 1918–1921 рр. боровся за волю рідного краю на Харківщині та Донеччині. Трагічно загинувши в 23 роки, до цього мужньо воював у Першій світовій війні, заслуживши чотири Георгіївські хрести, дві медалі, та стрімко пройшов військові шаблі від рядового до старшого офіцера. Военний комендант за часів Центральної Ради та Гетьмана-ту, командир полку й военний комісар повіту в червоних, командир полку, але вже в армії Батька Махна, антирадянський повстанський отаман — усе це віхи буремної біографії героя книги. Його доля химерно переплетена з долями трьох відомих маршалів, генералів, християнського святого, Нестора Махна та його найближчих сподвижників. Мав феноменальні здібності козака-характерника та воїна.

Уперше показана широка панорама запеклої повстанської боротьби українців проти російського окупаційного режиму на сході України. Авторі вводять у науковий обіг велетенський масив досі невідомої історичної інформації, здебільшого прихованої й засекреченої, яка спонукає читача до переосмислення тогочасних подій.

Книга розрахована тільки для Homo sapiens.

ISBN

ВІД АВТОРІВ

*Той, хто бореться, може програти,
хто не бореться — вже програв*

Крах фальшивих стереотипів. Вважається, що українська національно-визвольна боротьба в 1917–1921 рр. охопила переважно Центральну та Західну Україну, де діяли різноманітні українські козацькі військові формування та чисельні повстанські загони. Завдяки історикам та пошуковцям сьогодні найбільш відомим став Холодноярський антисоветський¹ повстанський рух. Десятиліттями нас зомбували фальшивими стереотипами, що нібито населення Харківщини та Донеччини прихильно ставилося до советської влади, принесеної сюди на багнетах з Росії, ледь не зустрічало її хлібом-сіллю. Історичні ж факти уперто свідчать про абсолютно протилежне: боротьба українців за волю тут була не менш запеклою й кривавою.

Одним з характерних прикладів цієї боротьби є широкий повстанський рух на південному сході Харківщини та півночі Донеччини в 1920–1921 рр., очолюваний слобожанським отаманом Григорієм Савоновим.

Запекла боротьба проти фільму. Виходу цієї книги передував 35-хвилинний документальний фільм «Отаман Савонов». Саме широка пошукова робота й плідна співпраця під час його створення й заклали підвалини нашої творчої співдружності². У 2012 році в Харкові, Ізюмі, Краматорську, Бугаївці, Червоному Осколі та ін. пройшла презентація нашого документального фільму, присвяченого харизматичній постаті цього отамана.

«Отаман Савонов» демонструвався регіональним телебаченням і отримав широкий розголос та схвальні відгуки як через пресу, так і через ін-

¹ Тут і далі зберігаємо тогочасні форми таких слів, як «совет», «командующий», «завідующий», «управляющий», «віруючий», «красноармієць» і похідних від них.

² Робота над книгою про отамана Савонова тривала більше трьох років. Видно, щось таки знав історик Сашко Добровольський з Донеччини, який нас заздалегідь попереджував, що ця тема «затягує так, що не вирвешся».

тернет (там його можна переглянути на сайті www.izyum.tv). Заголовки публікацій про фільм і його героя в харківських і донецьких газетах — «У тіні Чорного Ворона», «Фільм, який нікого не залишає байдужим», «Думайте сами, решайте сами...», «Отаман з великої любові», «Хочу знати правду», «Відкрита ще одна сторінка минулого» та інші.

З іншого боку, проти фільму й самого Савонова агресивно виступили запеклі посіпаки комуністичної ідеології. Вони в притаманному їм стилі стали повсюдно слізно скаржитися регіональній владі, при цьому зухвало заявляючи авторам: *«Історія — це не те, що ви там накопали в архівах, а те, чого нас вчили в советські часи»*. Нафталінові релікти збанкрутілого комунізму стали вимагати негайної заборони фільму. Як це не дивно, розпорядженням голови Ізюмської райдержадміністрації в квітні 2012 р. показ документального фільму «Отаман Савонов» на Ізюмщині справді було заборонено, особливо для показу школярам. Про це з обуренням писала харківська преса (стаття в обласній газеті «Главное» — «Цензура місцевого значення»).

Ще раніше була спеціально скликана сесія Червонооскільської сільської ради Ізюмського району, де депутати жваво обговорювали фільм про Савонова й вирішили негайно викликати на наступну сесію сільради Леоніда Щибрю й Леся Ісаїва. Як це не смішно виглядає, нас планувалося оголосити персонами «нон грата» в Червоному Осколі й позбавити права взагалі перебувати на території цієї сільради. Спасибі хоч за те, що не збиралися тут же заарештувати й за советською звичкою кинути в концтабір на так зване «комуністичне перевиховання», чи взагалі примусово депортувати з України за Полярне коло в Сибір. Забули, мабуть, що ми давно живемо не в «імперії зла» — Советському Союзу, а майже чверть століття в незалежній демократичній Україні. Та найсмішніше при цьому те, що ніхто з депутатів сільради особисто фільму про отамана Савонова не бачив, а безпідставно судили про нього тільки зі спотворених сільських чуток. Отож, маємо типову совкову ситуацію: «Не бачили, але однастайно засуджуємо», хоча перед цим на презентацію фільму «Отаман Савонов» в Червонооскільський будинок культури могли вільно й безплатно приходити всі охочі. До того ж місцеве населення заздалегідь було широко оповіщене про показ фільму через відповідні афіші.

Сміх сміхом, але крізь нього проглядає й гірка іронія сьогодення, коли доморощені депутати, нібито виразники дум і прагнень місцевого населення, прагнуть і далі советськими репресивними методами забороняти пам'ять про свого видатного земляка. Адже Григорій Савонов народився в цьому селі, прожив тут коротке, але яскраве життя й свідомо загинув за волю тутешнього люду в боротьбі з зажерливими червоними окупантами збільшовиченої Росії. На цьому противники Савонова не вгамувалися: стали розсилати брехливі пасквілі в різні газети й офіційні інстанції та щоденно надсилати на телефони десятки анонімних погроз та особистих образ.

Під час презентації фільму «Отаман Савонов» у селі Червоний Оскіл, де народився й жив Григорій Савонов. Місцева мешканка Марія Полохова згадує про нього перекази родичів і земляків. Тільки в 2012 році, через 90 років, вперше в селі публічно пролунало правдиве слово про знаменитого отамана.

У притомної людини виникає логічне запитання: знято документальний фільм, який побудований винятково на архівних матеріалах про зовсім молоду двадцятирічну людину, що трагічно загинула понад 90 років назад, — чого ж така скажена й неадекватна реакція? Кому майже через століття до сих пір не дають спокою ті події? Чому вони так бояться історичної правди та всілякими брудними наклепами прагнуть її приховати? Невже справді постать отамана Савонова настільки гостро актуальна сьогодні, що спричинила таку неадекватну реакцію?

Виходить, так! Є антиукраїнські сили, останні виплодки совка, які панічно бояться самої згадки про ім'я Савонова, а не те що докладної та правдивої розповіді про його боротьбу. Це ім'я в наших краях є яскравим символом незборимої української гідності та сили. Тому місцеві українофоби й воюють до останнього з пам'яттю героїчного земляка. Малі не здатні досягнути великих. Великі — найбільший докір їхньому плазуванню. Найбільше ненавидять те, що зрадили. Наше прагнення свободи — це найпекучіший осуд їхнього рабства. Саме звідси таке біснування й тупість.

Найкращий урок із цього конфлікту — неминучість часу та вселенська справедливість, виписана в Тараса Шевченка:

*І не встануть з праведними
Злії з домовини.
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.*

Нам слід замислитися про силу минулого над сучасним і про абсолютну приреченість війни реліктів совдепії проти української правди.

Ревізія комуністичних міфів. Омертвілі схеми й комуністичні догми надто довго затуляли від нас справжню сутність Савонова. Ми мали повсякчас переглядати одіозні штампи советської історіографії та ідеології стосовно тих буремних подій. Дослідження дійсних фактів стало можливим тільки з відкриттям раніше секретних архівів, які вміщують велетенський масив документальних матеріалів. Значну частину з них ми вперше вводимо в науковий обіг.

Намагаючись всебічно й глибоко вивчити весь комплекс історичних джерел, зі щирою пристрастю ми поглинули в пошук. І розгорталася моторошна картина... Кров, здавалося, капала із вицвілих сторінок архівних справ, трупний сморід піднімався з неохайно й безграмотно складених документів, людські стогони чулися за кострубатими й неоконкретними текстами наказів. То був жахливий і водночас героїчний час.

Ми ж спробуємо піднятися над народною драмою, щоб побачити її. Кожна протилежна сторона мала свою Правду й свою Неправду. Їх неможливо сумістити й примирити, але можна й потрібно зрозуміти, приймаючи сили, що зіткнулися, такими, якими вони були насправді.

75 років комуністична влада намагалася стерти з нашої пам'яті криваві, але водночас славні сторінки української історії 1917–1921 рр. Саме тому ми й досі не можемо піднятися з колін, бо не віримо у власні сили, бо в нас відібрали історію наших перемог, бо довгі роки нас намагалися зробити безвольними холуями-хохлуями, які нібито ніколи не сміли підняти зброю проти своїх ворогів. А ми нашу зброю ніколи й не опускали! Боротьба повстанських загонів Савонова та інших отаманів Харківщини й Донеччини проти червоних окупантів — тому найкраще підтвердження.

Вважаємо, що своєю книгою навічно воскрешаємо душі тих, хто загинув у боротьбі за свободу, за свій хліб, що для них було синонімом волі й самостійної України. Ці душі чекали майже 100 років для того, щоб бути гідно вшанованими на рідній землі.

I. СТАНОВЛЕННЯ ОТАМАНА

Савонов — символ повстанської боротьби. Чому й сьогодні на Ізюмщині та в сусідніх районах мешканців його рідного села називають не інакше, як савоновцями¹, а вони потайки пишаються цим? Чому в советські часи 70 років категорично заборонялося навіть згадувати ім'я цього отамана, а його родичів переслідували? Чому через багато років після загибелі Савонова в чекістських катівнях, у часи насильницької колективізації селянські повстанці сходу Харківщини й півночі Донеччини називали себе савоновцями?

Його ім'я не так уже й давно гриміло всією Харківщиною та Донеччиною, а відгомін розносився в сусідній Росії Курщиною, Белгородщиною та Воронежчиною. Від однієї згадки про це ім'я вчувається запах стріляного пороху, ворожої крові, різкого поту знесилених коней та ремінної збруї бойових тачанок. Воно, це ім'я, стало символом нашої повстанської боротьби на сході України — кривавої й нещадної до ворогів.

Ім'я цієї людини-легенди — Григорій Мусійович Савонов. Саме про нього, відважного й грізного отамана, про його славні справи на Слобожанщині й піде подальша наша розповідь.

Ставилася мета на основі використання різноманітного комплексу джерел, здебільшого вперше введених в науковий обіг, показати сутність повстанського руху на Слобожанщині й Донеччині в 1918–1922 рр., його причини, масштаб, програмні установки. У центрі уваги — події на Ізюмщині. Саме тут розгорнувся найбільш потужний повстанський рух, який тривав аж до 1922 р.

Головна увага акцентується на постаті саме Григорія Савонова. Завдяки своєму винятковому організаторському й військовому хисту він стає на чолі досить великого й успішно діючого повстанського загону. Як побачимо далі, таких загонів у ті часи було немало в наших краях,

---

¹ Щось ми не чули на всій Східній Україні про ще хоча б один такий населений пункт, щоб його мешканці протягом майже цілого століття називали себе потайки іменем якогось бандитського отамана. Якщо людина, на честь якої їх кличуть, справді бандит, як це офіційно стверджують 90 років, то чому так? Може, савоновець — це те ж саме, що й бандерівець, тільки на Харківщині й Донеччині? Тоді савоновці й бандерівці — рідні брати. Чи не так?!

і тому факт висунення двадцятирічного Савонова на провідні ролі в повстанському русі свідчить про його неабиякі здібності й талант. Саме тоді він здобув небачені авторитет і пошану в селянському середовищі. Тоді ж його вшанували бойові товариші й навколишні селяни почесним званням «Батько».

Невідомий Савонов. На час зйомок фільму «Отаман Савонов» ми мали досить незначну й фрагментарну інформацію про життєвий шлях Григорія Савонова. Тільки й знали, що він на фронтах Першої світової війни за мужність заслужив декілька Георгіївських хрестів, у 1918 році був одним із керівників Цареборисівського повстання проти гетьманської влади на Ізюмщині, згодом несподівано виступив проти советської влади й розпочав проти неї нещадну боротьбу. Оце, практично, й усе. Куца біографія отамана повністю вміщалася на один аркуш паперу.

Відомостей про Григорія було зовсім обмаль, та й ті при ретельному аналізі виявлялися досить суперечливими, а то й відверто брехливими. Поодинокі советські публікації на Ізюмщині про так звану «громадянську війну» трактували постать Савонова різко негативно, показуючи його винятково як запеклого бандита-зарізяку й типового кримінального грабіжника. Ці звинувачення підкріплювалися численними фактами вбивств Савоновим у 1920–1921 роках місцевих советських працівників, міліціонерів та красноармійців.

Інтернет здебільшого повторював про Савонова затерті фрази та загальновідомі факти, нічого не додаючи нового, а навпаки, як завжди, вносив плутанину й спотворював очевидне в писаннях доморошених графоманів.

Дослідження довелося розпочинати ледь не з нуля й вести декількома напрямками. Передусім ретельно опрацьовувалися раніше секретні фондові матеріали державних архівів: обласних — Харківського й Донецького, Центрального архіву вищих органів влади та ряду інших. Вивчалися документи й матеріали Ізюмського й Слов'янського краєзнавчих музеїв та Харківського обласного історичного музею. Записувалися розповіді про Савонова місцевих жителів, передусім його родичів. Аналізувалися мемуари та спогади його сучасників. Велися й польові дослідження, зокрема в Теплінському лісі, головній базі його повстанського загону, та в ряді інших місць. Так із дрібних крихт і розрізнених фрагментів поступово складалася цілісна картина образу народного месника й повстанського отамана.

Зрозуміти непересічну постать Григорія Савонова та становлення його особистості нам, безперечно, допоможе опис місцевості, де він народився, умов життя й соціального середовища, що його оточували в дитинстві та юності. Знаємо, що Григорій з'явився на світ і здебільшого все своє коротке життя провів у слободі Цареборисів Ізюмського повіту Харківської губернії.

Цареборисів — велика слобода, центр волості, знаходилася за 12 км від повітового міста Ізюм. До Цареборисівської волості належали навколишні слободи й хутори: Яремівка, Синичине, Яцьке, Кримки, Закаблуківка, Пристін, Комарівка, Капітолівка та інші. Загальна кількість населення волості на початку ХХ ст. становила близько 12 тис. чол., в самому ж селі Цареборисові — близько 6,5 тис. чол. Це був після Ізюма найбільший населений пункт повіту. Тут були дві православні церкви, поштова станція, декілька лавок (магазинів), базар у неділю.

З кінця ХІХ століття слободу офіційно стали називати Цареборисівкою, сучасна ж окупаційна назва — Червоний Оскіл. Так його перейменували комуністи в липні 1919 р. Зараз це велике село адміністративно належить до Ізюмського району Харківської області. Розташоване воно в нижній течії ріки Оскіл, неподалік від її гирла, де вона впадає в Сіверський Дінець. Розкинулося село Червоний Оскіл (колишній Цареборисів) на самій межі Харківської та Донецької областей, неподалік міст Святогірськ і Слов'янськ.

Слобода Цареборисів — найдавніше поселення всієї Слобожанщини, засноване воно як велике місто-фортеця ще в 1599 році за наказом московського царя Бориса Годунова (звідси й назва). Дещо пізніше, після повного зруйнування татарами, практично заново заселене вже українськими козаками з Подніпров'я та Полтавщини. Це значне козацьке місто й добре укріплена фортеця в ХVІІ–ХVІІІ століттях були важливим форпостом і сотенним центром Харківського, а згодом Ізюмського слобідського козацького полку.

Цареборисівці завжди відзначалися нестримним волелюбством та запеклою непокорю московській владі. Очевидно, що всі ці риси вони генетично успадкували від своїх козацьких предків. Це славне козацьке поселення завжди було на Харківщині та Донеччині центром українського повстанського руху проти народних визискувачів і національного гноблення.

Ще в далекому 1670 р. цареборисівці найактивніше на всій Слобожанщині підтримали повстання знаменитого козацького отамана Степана Разіна. Не випадково саме в місто Цареборисів прибув його названий брат Лесько Черкашенин (Олексій Хромий) із великим загоном запорізьких та донських козаків. Очолювали ж народне повстання місцеві цареборисівці Мотрона Говоруха, названа мати Степана Разіна, та її зять Іван Москаль. Вони миттєво захопили місто з великим московським військовим гарнізоном, нещадно знищили царську адміністрацію й декількатисячним загоном вирушили на полкове місто Харків.

Пізніше українці Цареборисова не менш активно брали участь у ХVІІІ ст. у масштабних народних повстаннях Івана Болотникова, Кіндрата Булавіна, Омеляна Пугачова, у трьох російських революціях 1905 та 1917 рр., а в советські часи масово підтримували Батька Нестора Махна та місцевих повстанських отаманів. Навіть у 1930 р., в часи насильниць-

Село Червоний Оскіл (до 1919 р. — Цареборисів) — найдавніше поселення Слобожанщини.
Праворуч — реконструкція козацької фортеці, яка розташовувалася неподалік центру сучасного села.

кої колективізації, тут був центр потужної української повстанської організації Ізюмщини, яку очолював місцевий мешканець Іван Барака. Можна наводити й інші приклади боротьби цареборисівців (пізніше — осколян¹) проти неволі, яку їм повсякчас накидала ворожа Москва. Тож зовсім не випадково, що саме це вільнолюбиве українське село стало батьківщиною знаменитого повстанського отамана Григорія Савонова.

Розв'язка загадки про народження. Тепер ми вже точно знаємо, що народився Григорій Савонов 27 жовтня (9 листопада — за новим стилем) 1898 року в родині мешканця Цареборисова селянина Мусія Никифоровича Савона та його «законної» (так тоді зазвичай писалося в документах) дружини Анастасії Гаврилівни. Річ у тім, що тривалий час достеменно не було відомо, коли й де він народився, хто його батьки. Були певні сумніви й щодо прізвища. У різних джерелах наводилися про це досить суперечливі відомості, які дуже між собою різнилися. Навіть у обвинувальному вирокі на розстріл зазначалося, що Савонов народився в 1899 році, а в іншому офіційному документі, — що по батькові він Михайлович.

Ми виявили метричний запис про народження Григорія в документах Цареборисівської церкви, і ця знахідка все чітко розставила на свої місця. У записі священика Сергія Любарського та псаломщика Василя Бутовського, які хрестили Григорія, вказуються його батьки на прізвище Савон. Цим однозначно ставиться крапка в запеклих суперечках дослідників, яке ж насправді прізвище Григорія — Савон чи Савонов. Згідно з віднайденим нами документом, він має родове батьківське прізвище Савон, а Савоновим його вже значно пізніше запишуть чи то малописьменні російські чиновники, чи, найпевніше, влада спеціально з метою помосковлення. Як раніше, так і тепер це є досить поширене явище, яке застосовує російська імперська влада задля зросійщення так званих «інородців» та їхніх географічних назв.

Отож, одним розчерком пера якогось чиновника- «великороса» українець Григорій Савон начебто ставав росіянином Григорієм Савоновим. Опитуючи десятки його земляків із Червоного Оскола, ми від самого початку знали, що його справжнє прізвище Савон. Про це ж свідчать і сучасні прізвища Савон частини його родичів. Ми навіть неодноразово переконувались у цьому, коли розглядали їхні паспорти. Тепер же маємо й неспростовний офіційний документ, що саме Савон є справжнім прізвищем Григорія. Один з правнуків Григорія Євген розповідав, що його з дитинства цікавило питання, чому він — Савонов, а його бабуся за паспортом була Савон. Та все ж, незважаючи на все вищезазначене, ми й далі

¹ Саме так, осколянами, а не червонооскільцями, називали та й зараз називають себе місцеві мешканці після насильницького перейменування комуністами в 1919 р. села Цареборисів в Червоний Оскіл.

*Дерев'яна Миколаївська церква в Цареборисові (фото 1914 р.).
Тут хрестили майбутнього отамана Савонова.
Сьогодні на місці церкви — двоповерхова будівля магазину,
а на колишньому майдані — дитсадок.*

в своїй книзі будемо називати Григорія Савоновим, бо саме під цим прізвищем він навіки увійшов у вітчизняну історію.

Слід зазначити, що деякі автори запевняють: Григорій був родом із хутора Студенок Цареборисівської волості. Можливо, це помилкове твердження пов'язане з тим, що він завжди мав тісні зв'язки з цим селом, тут були в нього чисельні прихильники й бойові побратими. Ще інші пишуть, що він з Голої Долини.

Про те, що Григорій був саме Мусійович, а не Михайлович, як чомусь стверджували деякі з советських документів, ми знали опосередковано з віднайдених нами оригінальних документів його рідних братів та сестри ще до того, як знайшли церковну метрику Григорія.

У цій метричній книзі зазначені й «восприємники», тобто хрещені батьки Григорія. Це були селяни цієї ж слободи Павло Васильович Биков і Єлизавета Георгіївна Лозова. Хрестив же Григорія цареборисівській піп, у той же день, коли він і народився, тобто 27 жовтня, хоча зазвичай це робилося через декілька днів, а то й тижнів, якщо батьки новонародженого проживали далеко від церкви в якомусь глухому хуторі.

**СВІДОЦТВО
ПРО НАРОДЖЕННЯ**
СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Гр. Савон
Гр. М. Мокрець Ігоревич
народився (лась) Тамара Васильевна
родилась (лась) Тамара Васильевна
двадцять п'ятого лютого року
двадцять п'ятого лютого року
1953

Місце народження дитини: місто, село
Місце народження ребенка: город, селение
с. Красный Водок

район Итумский
район Харьковский
область
область

про що в книзі записів актів громадянського стану
про народження
о чем в книге записей актов гражданского состояния
о рождении

1953 року лютого місяця 25 числа
25 года лютого месяца 25 числа
зроблено відповідний запис за № 3
произведена соответствующая запись за № 3

Говторное
БАТЬКИ:
РОДИТЕЛИ:

Батько Савон
Отец Игорь Васильевич
національність
национальность
Мати Савон
Мать Тамара Васильевна
національність
национальность
Місце реєстрації Красноармейский
Место регистрации Красноармейский

Дата видачі 22. лютого 1953 р.
Дата выдачи 22. лютого 1953 г.

ЯИ № 164240

Завідуючий бюро записів
актів громадянського стану
Заведующий бюро записей
актов гражданского состояния

Документ про народження рідного брата отамана.

Доля родини. Григорій — з багатодітної сім'ї, де було п'ятеро дітей. Мав він трьох братів — Якіма, Прокопа, Тимофія та сестру Оксану.

Брат Яким ще молодим загинув у 1918 році в селі Пісочин під Харковом. Про обставини його загибелі та те, як за нього дуже швидко помстився брат Григорій, ми докладно розповімо в наступному розділі.

Брат Прокіп та його дружина Євдокія під час Другої світової війни були вивезені разом з Ізюмським заводом оптичного скла (ІЗОС) далеко в Сибір, у місто Томськ. Там сорокарічна дружина від тяжких поневірянь загинула від тифу. Залишившись з трьома доньками, Прокіп дуже переживав втрату дружини. Переведений у Загорськ, він п'ятдесятирічним помер від серцевого нападу. Ми спілкувалися з його онукою Ольгою Дмитрівною Харою.

Сестра Оксана, на прізвище по чоловікові Бакалова, померла в 1959 році. Вдалося зустрітися з її сином Олександром, який мешкає в Ізюмі. На сьогодні це найближчий родич Григорія, його рідний племінник. Він переказував нам те, що чув від матері про свого дядька Григорія Савонова, та показав ряд його унікальних фотографій. Олександр Бакалов стверджує, що в нього є й фотографія Григорія з чотирма Георгіївськими хрестами на мундирі. Разом з ним переглянувши декілька сот фотознімків різних років, ми так цього портрета й не відшукали. Під час останнього ремонту будинку він десь загубився.

Аким Савон — рідний брат отамана.

Прокіп Савон — рідний брат отамана.

Брат Тимофій (1889 року народження, 21 лютого) прожив довге (майже 80 років) та важке життя: сім разів йому загрожував розстріл, та якимось дивом кожного разу залишався живим. Зазнавав постійних переслідувань та весь час був під невсипущою підозрою советської влади. До самої смерті (десь у 70-х роках) мешкав у селі Червоний Оскіл. Доводилося йому весь час тяжко працювати фізично, здебільшого на будівництві місцевих доріг. Грабарка (широка лопата), кирка, носилки — його постійні інструменти. В армії ніколи не служив, бо з дитинства осліп на одне око через якусь хворобу. Тимофій був найвищим у сім'ї, зростом понад метр вісімдесят. Видно, вдався в свою матір Настю, яка була на голову вища за свого чоловіка. Мусій, батько Тимофія та Григорія, як тоді казали, був їй «під пахви».

Мав Тимофій дружину Меланію. Дітей у них не було. Односельці відгукувалися про цю родину з певним співчуттям як про ширих і доброзичливих людей. Жили вони в нестатках і скруті в малесенькій хатці-мазанці під соломою, але були гостинні й привітні до всіх. Часто вечорами саме в них збиралися односельці на посиденьки, щоб при світлі гасової лампи поспівати та погомоніти «про життя».

Здавня Савони жили на західній околиці слободи Цареборисів, потутешньому — на Пісках, зараз це вулиця Фрунзе¹. Сьогодні на місці колишньої садиби Тимофія Савона, старшого брата Григорія, красується

¹ Це як насмішка над пам'яттю Григорія Савонова, бо саме з військами Фрунзе йому доводилося весь час воювати. Про цього ката українського народу ще не сказана вся правда.

Оксана Савон — рідна сестра отамана.

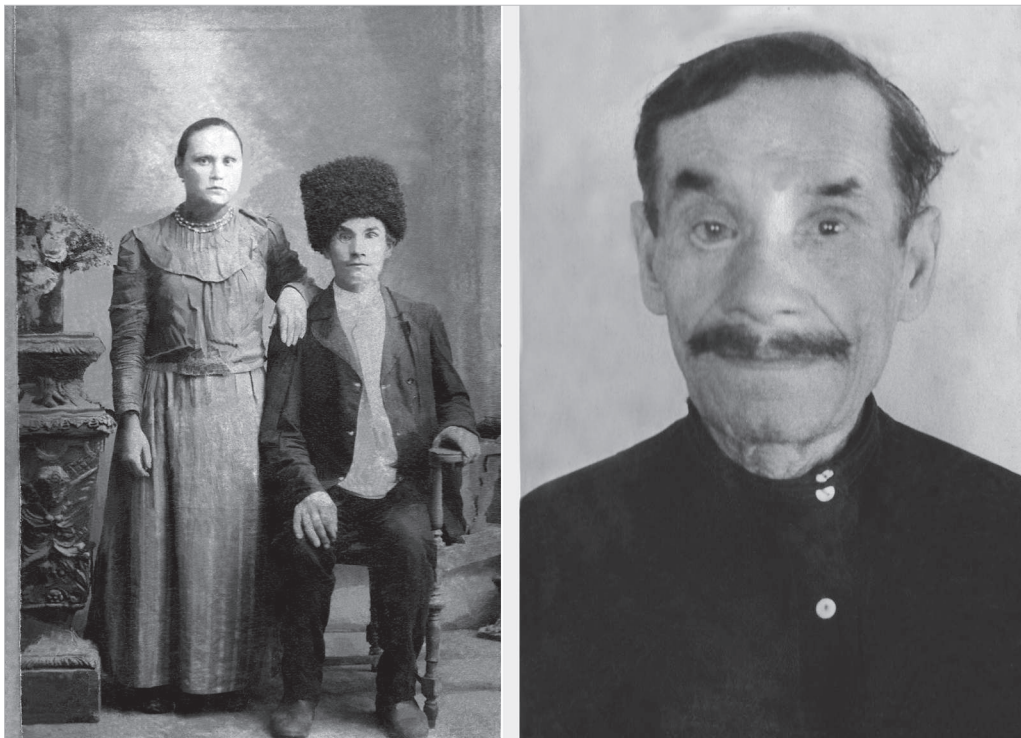
гарний цегляний будинок і доглянуте подвір'я під №25. Господарі цього будинку жодного стосунку до Савонів не мають і нічого про героя нашої розповіді не знають.

Хата ж Мусія Савона, батька Григорія, колись стояла неподалік, у кінці теперішнього городу. То вже значно пізніше Тимофій збудував невеличку хатинку на протилежному боці городу, бо тут ішла забудова нової вулиці імені Фрунзе. Старожили згадують, що найдовше, аж до 70-х років ХХ століття, зі старої садиби Мусія Савона протримався його старезний льох.

Навпроти Тимофія на тій же вулиці мешкав його двоюрідний брат — Іван Іванович Савон. Був він якийсь відлюдкуватий, малоговоркий, як говорили односельці, «жив зажато». Видно, ще змолоду був надломлений життям. Його дружина — Савон Віра Сафронівна, 1929 року народження, живе тут і сьогодні.

Незважаючи на досить похилий вік, має ясний розум і добру пам'ять, але нічого згадати про Григорія не змогла (чи може, не захотіла). Стверджує, що в їхній сім'ї жодних розмов про Григорія ніколи не велося. Миловолі відчувалося, що тут завжди міцно трималися советського принципу фізичного виживання: якомога швидше забути те, що пам'ятати небезпечно. До речі, така життєва позиція характерна не тільки для родичів Григорія Савонова, а й для переважної більшості його земляків. Що тут дивного, коли навіть за саме прізвище «Савонов» декого з родичів не приймали в піонери та комсомольці, штрафували.

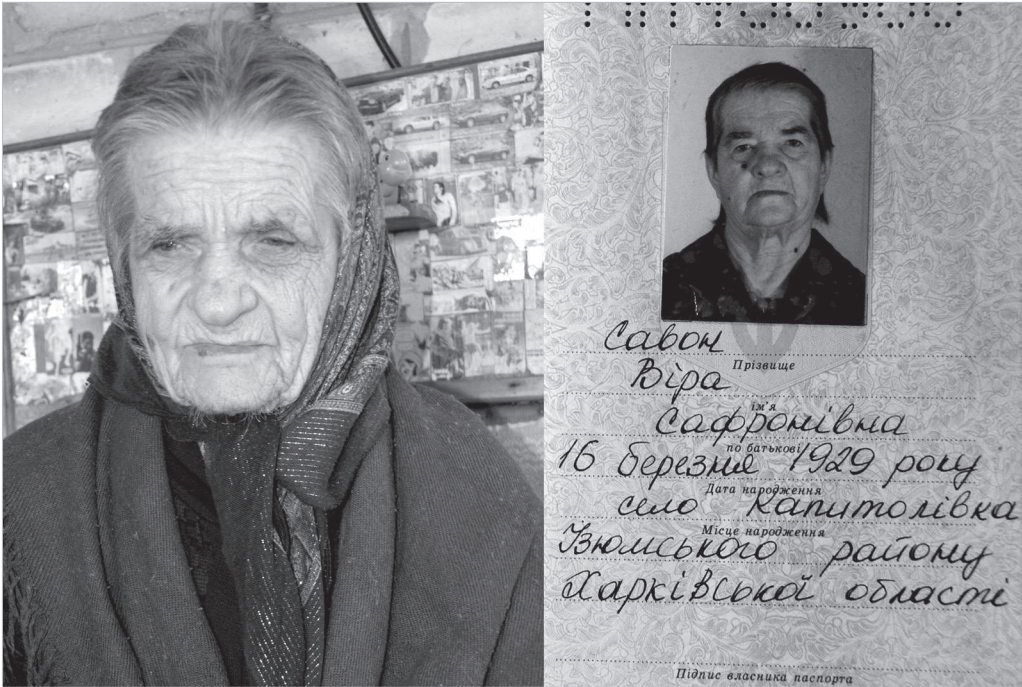

Тимофій Савон — рідний брат отамана — з дружиною Меланією та незадовго перед смертю.

На місці убогої хатинки-мазанки Савонів тепер добротна сучасна будівля.

Савон Віра Сафронівна — близька родичка Савонів.

Отож добувати відомості про дитинство та юність Савонова нам було вкрай важко. Та все ж крихти інформації, зібрані з різноманітних джерел, врешті-решт дозволили реконструювати й цей ранній період життя Григорія Савонова. З іншого боку, цілком очевидно, що досліджувати за спогадами сучасних мешканців Ізюмщини події сторічної давності є досить невдячною й певною мірою ненадійною справою. Ці спогади можуть тільки доповнювати більш достовірні відомості.

Мемуари сучасників як важливе історичне джерело. Безперечно, найціннішими були б писемні спогади безпосередніх сучасників Григорія, які його особисто добре знали, часто спілкувалися з ним, ішли по життю з ним пліч-о-пліч. Як згодом виявилось, коли дуже ретельно пошукати, то можна «відкопати» не так уже й мало подібних спогадів про Савонова¹, хоча очевидно, що всі вони надзвичайно тенденційні, бо походять з табору його запеклих ворогів. З них Григорій Савонов постає винятково негативним персонажем. Та воно й зрозуміло, ніхто інші спогади просто не посмів би зберігати в державних музеях та архівах. Вони б не мали жодних шансів дійти до наших днів. Зберігати крадькома

¹ Чи вів Григорій Савонов власний щоденник, ми не знаємо. Зважаючи на буремне життя отамана, важко в це повірити. Проте про нього весь час докладно писали інші. Великдень не щоденну хроніку його життя чекісти, червоні штабісти, сексоти (секретні сотрудники), советські активісти й керівники комуністичних органів влади.

ці спогади навіть удома в схованці було смертельно небезпечним. Кожен добре усвідомлював, що навіть просто пам'ятати будь-що про отамана Савонова, а тим більше, десь ненароком обмовитися про нього, — це вже є тяжкий злочин перед советською державою. У ті часи пам'ять про повстанського отамана підлягала повному забуттю. Отож для нас залишилися лишень скупі спогади людей, які Савонова ненавиділи всією душею, запекло проти нього воювали.

І тут нам передусім стають у пригоді досить об'ємні мемуари близького друга дитинства і юності Григорія Савонова — Якова Іщенко¹. Важко навіть уявити, але ці рукописні спогади, що охоплюють короткий період подій 1918–1920 років, становлять грубезну (не менше 10–12 см завтовшки) переплетену книгу формату А4, яка має аж 599 сторінок тексту. Текст набраний на друкарській машинці з рукописними правками автора. Час

¹ Іщенко Яків Андрійович — советський генерал-майор, активний учасник ізюмських подій 1918–1921 рр. на боці комуністів. Народився в 1896 році в слободі Радківській Піски Піщанської волості Куп'янського повіту. Ця козацька слобода лежить лівому березі Осколі дещо на північ від Цареборисова. У чотирирічному віці залишився сиротою, бо його батько, сільський наймит, у 26 років помер від туберкульозу, злиднів і голоду. Мати теж наймитувала.

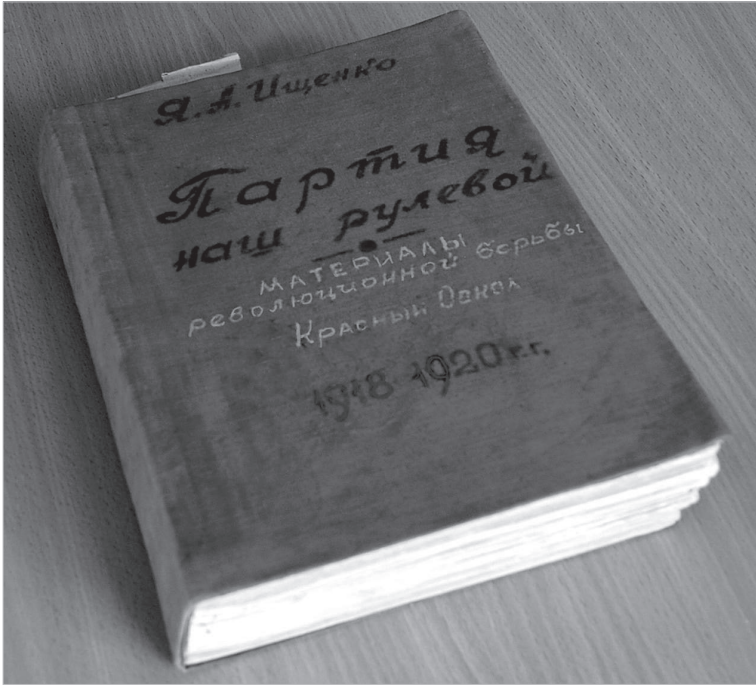
Після смерті чоловіка вона залишилася з трьома малолітніми дітьми без домівки й харчів. Молода, красива, вона пішла кухаркою до місцевого поміщика Чалого. Там вона зазнала скаженої експлуатації, глуму, насильства, гірких образ і принижень. Діти її поневірялися між людьми, харчуючись чим доведеться. За спогадами Іщенка, спали там, де ніч застала. Ходили в лахмітті. Милися дощами. Одяг сушили своїми худими й змученими тілами. Через рік мати одружилася з Погорілим Мироном Порфиловичем з Цареборисова, з нею туди переїхали й діти. З 8 років Яків уже пішов по наймах.

Наймитував у Цареборисові. Комарівці, Злодіївці, Підворках (передмістя Ізюма). Ходив на заробітки в Таврію. У 15-річному віці в Слов'янську вивчився в кустаря Кирпана Г.С. на картузника шити шапки й кашкети. Поневірявся по наймах у кустарів Слов'янська, Бахмута, Барвінкового та Ізюма. У 1915 р. Ізюмським військовим начальником був мобілізований у царську армію й направлений на службу спочатку в 37-й запасний батальйон, де в цьому ж році закінчив військову команду, отримавши звання молодшого унтер-офіцера. Направлений на фронт у 170 Молодечівський піхотний полк у 5 роту, де й знаходився до демобілізації.

Після повернення додому в 1918 р. брав участь у Цареборисівському повстанні під керівництвом Савонова. Створив окремих партизанський загін. Був червоним комендантом Ізюма. При відступі більшовиків з Ізюмщини у грудні 1919 р., сформував і очолив 1-й Ізюмський ударний робітничий батальйон. Він діяв на Харківському, а пізніше на Богодухівському й Сумському напрямках. Потім цей батальйон увлився в Сумську кріпосну стрілецьку бригаду, став там основою одного з полків, який згодом було перетворено в 369 стрілецький полк 41 стрілецької дивізії. Іщенко тривалий час командував цим полком. Потім був призначений командиром і воєнним комісаром 123 стрілецької бригади 41 стрілецької дивізії. Брав участь у советсько-польській війні, боротьбі з українським повстанським рухом у Бердичівському та Чернобільському повітах Київської губернії. За це був нагороджений двома орденами Бойового Червоного Прапора, один з яких отримав безпосередньо за взяття в полон отамана Савонова, свого колишнього друга дитинства.

Під час Другої світової війни воював під Сталінградом, на Курській дузі, під Харковом, Корсунь-Шевченковим. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки. Після війни тривалий час працював на військових кафедрах ряду інститутів. Помер у 1970 р., похований у Москві.

Рукопис спогадів Якова Іщенко про революційні події на Ізюмщині та роль у них Григорія Савонова.

створення мемуарів не зазначений, але з їхнього змісту, зокрема численних цитат М. Хрущова та згадок про раннього Л. Брежнєва, можна зрозуміти, що писалися вони протягом 1950 — першої половини 1960-х років. Ми будемо ще не раз у своїй книзі звертатися до цих спогадів, особливо описуючи події 1918 року.

Григорію Савонову в цих мемуарах відведено чільне місце, він тут згадується десятки разів, значно частіше за інших персонажів. Іщенко протягом усього свого рукопису нібито внутрішньо полемізує з Савоновим, порівнюючи свій життєвий шлях з ним. Можливо, він перед величчю історії навіть намагається виправдатися, десь у глибині душі усвідомлюючи правоту Григорія.

Вихідці вони з одного соціального середовища, дитинство та юність провели поруч у Цареборисові. Обидва воювали на фронті, хоча й у різних місцях, обоє всім серцем сприйняли революційні події 1917 року як свою особисту справу й узяли в них найактивнішу участь. Разом у 1918 році готували в Цареборисові повстання, разом повели на Ізюм проти німців декількатисячний загін місцевих бунтарів, згодом обоє стали командирами Червоної армії та мужньо воювали в її лавах.

Шляхи Якова Іщенко й Григорія Савонова розійшлися в протилежні боки в 1920 році: Яків ще беззастережніше став підтримувати советську владу, перетворився на фанатичного комуніста й розпочав свою блискучу кар'єру червоного командира; Григорій у цей же час пішов у анти-советські повстанці, став отаманом у своїх побратимів і розпочав не-

Генерал-майор Іщенко.

примиренну боротьбу за інтереси українського селянства проти комуністичного режиму.

Григорій у цій боротьбі трагічно загинув, а Яків успішно дослужився в більшовиків до чину генерал-майора й на схилі життя з вікон власних апартаментів любив щоденно милуватися Московським Кремлем і Красною площею. Слід сказати більше: саме Яків безпосередньо причетний до загибелі Григорія. Він особисто захоплює влітку 1921 року свого недавнього друга й товариша в полон, де його довго катують, а потім розстрілюють. Отакі-от різні долі друзів дитинства та юності!

Аналізуючи мемуари Іщенка, слід враховувати вищезазначені факти, а також критично очистити їх від комуністичної ідеологічної полови, якою перенасичені ці спогади.

Гірке дитинство. Яків Іщенко в мемуарах досить правдиво зображує своє гірке дитинство та тяжкі юнацькі поневіряння в Царєборисові початку ХХ століття. Як ми знаємо, його доля нічим не відрізнялася від доль сотень царєборисівських дітей, зокрема й Григорія Савонова, теж вихідця з бідняцького середовища¹. Так тоді жили більшість їхніх ровесників. Безперечно, це зближувало Якова й Григорія в ці роки та й дещо пізніше.

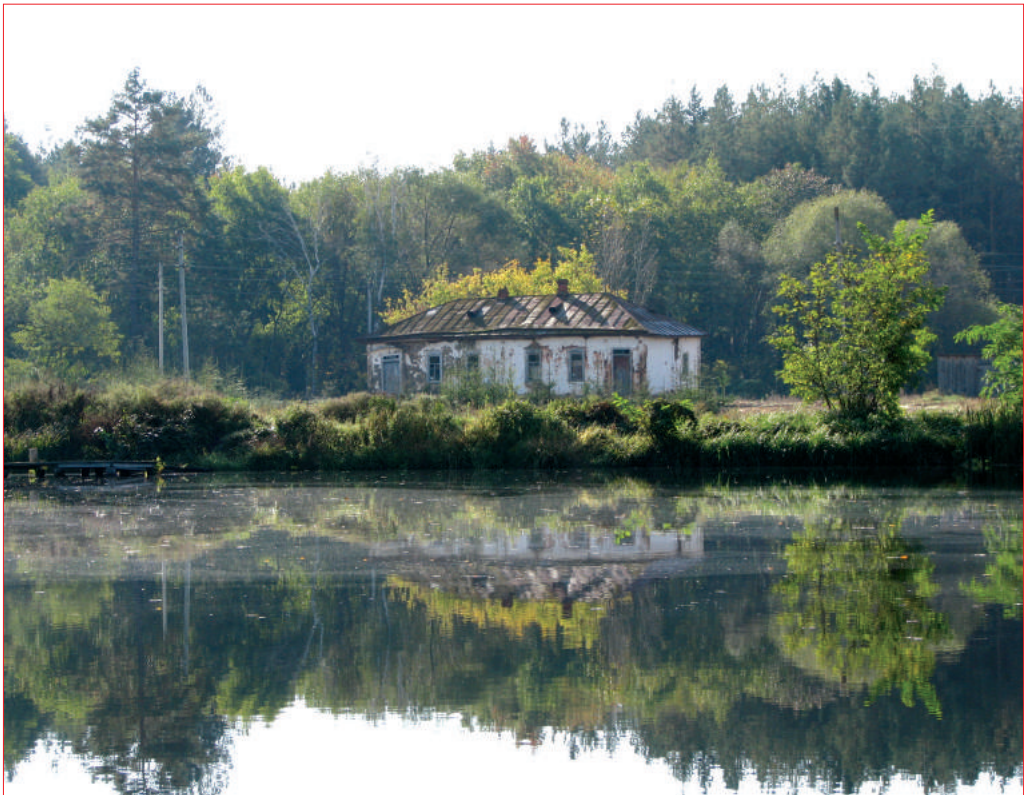
Яків з боєм згадує голодне дитинство, коли доводилося їсти з собачої миски: *«Мені було близько 4 років, коли помер мій батько від туберкульозу й голоду. Моя бідна мати служила після цього у поміщика Чалого кухаркою й ледве-ледве зводила кінці з кінцями. Я ж спочатку жебракував. Зрідка навідувався до матері, але мене звідти гнали й били. Гнав поміщик і його слуги, гнали паничі та їхні пси. Гнали геть і били за те, щоб я не поганив поміщицького двору. Панські ж собаки гнали й кусали мене за те, що я разом з цими собаками їв з їхнього спільного корита собачу їжу (вівсяну або пшоняну кашу*

¹ Про бідняцьке походження Григорія в своїх мемуарах стверджує його односецель і друг дитинства та юності Яків Іщенко, який його добре знав, про це ж повідомляють інші місцеві джерела. У деяких офіційних советських документах початку 20-х років стверджується, що Савонов з родини селян-середняків. Можливо, це пояснюється необхідністю дотримуватися чіткого класового підходу в характеристиці ворогів советської влади. От не міг, за марксистською класовою теорією, бідняцький син виступати проти советської влади, а середняк міг, бо він напівбуржуазний елемент.

з кониною). Я «об'їдав» цих собак. Їв я собачі харчі й щиро заздри́в цим собакам, бо жилося їм краще, ніж мені. З восьмирічного віку я пішов по наймах».

Революційний вихор грізно й неблаганно насувався на країну. Росія начебто зірвалася з місця й покотилася по кручах і проваллях... Почалося якесь суспільне божевілля, суцільна соціальна епідемія. Усі прошарки суспільства спочатку обурено загомоніли, а потім розлючено зарепетували кожен по-своєму, але один одного не чуючи, взаємно роздратовуючись і роз'ятрюючись. Згадали й пророчі слова, що пора й «сокиру нагострити та...». На це відгукнулися, та ще й як! Втім, сокира за півстоліття з дня пам'ятного революційного маніфесту застаріла технічно: її успішно замінили трьохлінійка Мосіна, багатозарядний револьвер і навіть броненосець, захоплений матросами-повстанцями.

Цареборисів і його околиці, як завжди, опинилися в центрі революційних подій. Тут кипіли пристрасті, розпалювалася взаємна ворожнеча. У листопаді 1905 року повстало село Прелесне Ізюмського повіту, селяни силою відібрали в землевласника Бантиша А. Ф. 1030 десятин землі й розділили між собою. Цей російський поміщик узагалі мав близько

Залишки поміщицького маєтку початку ХХ століття серед лісу в Ізюмському районі. Панський будинок з дахом, критий залізною бляхою в 1903 році, зберігся до сьогодні.

Вітряк початку ХХ століття в селі Прелесне Слов'янського району (перенесений з села Бригадирівка Ізюмського району).

18 тисяч десятин (десятина = 1,1 га) землі. Для придушення повстання харківський губернатор послав ескадрон драгунів 5-го Казанського полку, а ізюмський ісправник (начальник поліції) — ще додатково великий загін поліції та взвод кінних стражників. 9 січня 1906 р. біля Прелесного відбулося криваве збройне зіткнення між селянами з кілками в руках і царськими регулярними військами. У результаті один селянин був убитий, а 11 тяжко поранені. Зате й селяни убили трьох драгунів і трьох тяжко поранили. Це повстання активно підтримали й у Цареборисові, за що кількох місцевих селян було заарештовано.

Тоді ж у грудні 1905 р. повстало й село Ново-Райське Олександрівської волості Ізюмського повіту. Селяни розгромили маєток Бантиша Ф. А., спалили його сіно, арештували управляючого Іващенка та ін.

В Ізюмській волості в хуторі Сніжкове місцеві селяни на знак протесту проти визиску російського поміщика Оглобліна порубали в нього ліс і забрали дерево собі, а також розділили все поміщицьке сіно. На хуторі Глинський селяни не тільки порубали ліс, але й ущент спалили поміщицький маєток Іващенка. У Протопопівці зруйнували дотла водяний млин російського поміщика Володіна. Полум'я повстання палало всім повітом. Особливо запекло боролися проти поміщиків селяни Цареборисова, Великої й Малої Комишувахи, Довгенького, Комарівки, Богородичного, Банно-Тетянівки, Петрівки та інші.

Про тяжке становище селян Ізюмського повіту свідчить присуд Студенецького сільського сходу (6 травня 1907 р.), в якому говорилося: *«Граф Рибоп'єр, його управитель і весь графський персонал нас, селян, так утискують, що ми, селяни, далі жити не можемо»*. Терпець урветься, і через 11 років двадцятирічний Григорій Савонов люто помститься за страждання своїх земляків, власноруч пострілявши й порубавши шаблею клятих гнобителів — управителя маєтку та його поплічників.

Протягом 1905–1907 рр. в Ізюмському повіті було зареєстровано 54 підпалів поміщицьких садиб, хліба й поміщицького майна. Міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Столипін 2 червня 1906 р. змушений був направити термінову телеграму командуючому військами Київського військового округу: *«Зважаючи на отримані відомості про вкрай гостре становище в Ізюмському повіті, особливо в Краматорівці, де селяни й робітники чекають тільки випадку захопити залізницю, зіпсувати телеграф і розпочати розгром поміщицьких садиб, прошу вас не відмовити й негайно відрядити посиленій загін військ»*.

Відгомін цих грізних подій давав себе знати аж до самої самої війни 1914 р. Грицько, вразливий і нервовий, не міг на все це дивитися відсторонено. Хирлявий і малорослий підліток, що тяжко бідував, — ясно, які почуття він повинен тоді переживати, яка пружина ненависті стискалася в його душі! Змалечку Грицькові довелося тяжко працювати на російських поміщиків за мізерну платню. Своїх хазяїв він люто ненавидів, бо скрізь його оточувала безжалісна злиденність і гірка несправедливість. Тож злості до гнобителів у ще юній душі накопичилося чимало. Ріс непримиренним бунтарем.

Перший протест. Ніхто ним не цікавився, нічого його не вчив і не наставляв, мати з батьком з ранку до ночі клопоталися про хліб насущний, брати теж перебивалися, як могли, а від християнства Григорій відстав ще в дитинстві. Чому, як — можна тільки припускати, але про це разом говорять усі свідки.

Місцевого попа він зненавидів ще в трикласній початковій школі Царєборисова, де спочатку навчався. Той не тільки викладав нуднючі уроки «Закону божого», з насолодою лупцював учнів лінійкою, а й таємно наглядав за вчителями, учнями й місцевими мешканцями. Слободою ходили вперті чутки, що священик про все підозріле ретельно доносив у поліцію. Тобто, як тоді казали, був сексотом — «секретним сотрудніком» поліції чи може, й самої жандармерії. Воно й зрозуміло: насувалися буремні події, в повітрі запахло революцією, невдоволення поміщицькою владою в Царєборисові сягало краю. Кому ж, як не попу, було всіма силами боронити цю владу, яку він повсякчас освячував у церкві й ревню тут за неї молився. Видно, було за що.

Григорій ледь не щодня бачив ситу, пухлощоку пику попа, його відвисле черево, гарні хромові чоботи під рясою, вгодованих коней, якими він

Священик слободи Рубцеве
з доньками-підлітками.

про революційні події 1905–1907 років. Після них цареборисівці вже не звали Миколу II любовно «царем-батюшкою», як раніше. Він став для них Миколкою Кривавим, захисником ненависних поміщиків-кровопивців і попів-провокаторів.

Отож малий школярик Грицько взяв та й виколов царю очі. Зробив це під час перерви прилюдно на портреті, який висів у класі. Піп довго допитував усіх учнів, поки хтось не стримався й врешті-решт не видав Грицька. Мабуть, це була перша спроба протесту та пізнання гіркоти зради.

За таку наругу «батюшка» вигнав з великою ганьбою Грицька назавжди зі школи. Довго потім благав попа Мусій, батько Григорія, дозволити сину закінчити школу, бо був же в ній його Грицько найкращим учнем. Мусій навіть купив в Ізюмі новий великий портрет царя та приніс попу доброго гостинця. Мовчки усе забравши, він штурханами вигнав батька з двору. Ще й, геть запінений, оскаженіло кричав услід по-московськи, що його син скінчить на «віселіце», себто на шибениці [Спогади Кулакова Олександра Андрійовича].

Що далі — уявити не важко: нужденне дитинство, крихти освіти, незavidні перспективи. Так зустрічав він жорстоке ХХ століття. Григорій,

з шиком їхав слободою. Та ніколи він не бачив, щоб піп Іоанн працював на полі чи порав своє чималеньке господарство. Усе це робили за мізерну платню, а то й задарма наймити та прихожани. У церкві та на уроках «Закону божого» з його вуст лунали такі гарні слова про любов до ближнього, про милосердя та співчуття до знедолених, про братство «во Христі». У реальному житті Григорій бачив зовсім інше. Він похмуро дивився на свої босі порепані ноги, згадував латані-перелатані батькові чоботи й, перевівши спід лоба погляд на лискучі попові чоботи, переповнювався не зрозумілою йому злістю.

Піп зі слиною на губах завжди вихваляв царя-батюшку. Малий Грицько царя ніколи не бачив, але через попа зненавидів і його. Можливо, на це підсвідомо вплинули притишені розмови старших

безперечно, був натурою обдарованою й пристрасною. Гарячий, запальний, він гостро відчував несправедливість, природна відвага штовхала його на дії прямі й різкі.

По наймах. Єдиною втіхою Григорія було навчання в цареборисівській сільській початковій школі, куди він ходив лише дві зими. З 10 років Григорію, який навіть не закінчив початкової школи, довелося заробляти на прожиток поденною працею в місцевих багатіїв, займаючись чим доведеться. Про це знаємо зі свідчень сучасників.

Навколо Цареборисова, на території його волості, знаходилися землі поміщиків Холодова, Карсова, Бойчевського, Шаблуна, Ряслова, Сафонова, трьох Наріжних. Дев'ятьом поміщикам Цареборисівської волості належало 8200 десятин землі, а 6530 селянським дворам волості — лише 2700 десятин. Близько 20 % селян Цареборисова були зовсім безземельними. До таких належали й Савони, тож Григорію не залишалося нічого іншого, як іти наймитувати. Та недовго, бо скоро батько віддав його в науку до місцевого цареборисівського майстра вчитися ремеслу кравця.

У науці в кравця. Про цей період, як і про вигнання зі школи, розповів нам Олександр Кулаков, мешканець Ізюма. Він не раз чув спогади про Савонова від свого батька Андрія Івановича, 1899 року народження. Річ у тім, що Андрій разом з Григорієм навчалися кравецькій справі в одного майстра, будучи ще підлітками.

Це так зване навчання мало чим відрізнялося від тяжких наймів, бо хлопці-однолітки з рання до смеркання мали не тільки допомагати майстру кравцювати, а й виконували будь-яку хатню роботу та все, «що загадають» по господарству. У наймах за це хоч так-сяк платили, а в майстра не отримували не тільки жодної платні, а ще й їхні батьки повинні були кравцю приплачувати «за науку».

Яка там наука в неписьменного та завжди мовчазного, як пень, кравця! Той, щоб подовше протримати хлопців біля себе, не поспішав ділитись секретами свого ремесла. Отож навчання затяг-

Олександр Кулаков (ліворуч) на пасіці розповідає Леоніду Щибрі про батька, який приятелював з Григорієм Савоновим.

нулося на тривалий час. Додому майстер відпускав їх тільки в неділю та на великі церковні свята. Вічно голодні, зморені важкою працею, спати влягалися, тулячись один до одного, під катком. Так називався стіл для розкрою тканини.

За найменшу помилку чи необачність хазяїн бив немилосердно. А рука в нього була важкою. Коли майстер був не в настрої, краще не попадайся йому на очі. Хлопці знали, що скрізь хазяїни б'ють своїх учнів, — такий був закон, такий порядок.

Різні долі. З роками по-різному склалися долі двох учнів цареборисівського кравця. Андрій Кулаков усе життя так і продовжував шити чоловічий одяг. Під час війни здебільшого ладнав мундири для офіцерів. Тільки в 1920 році якийсь час був воєнним комендантом залізничної станції Ізюм. Там знову зблизився зі своїм другом дитинства Григорієм, який тоді був його безпосереднім начальником, бо займав високу посаду воєнного комісара Ізюмського повіту. Савонов навіть подарував йому німецький револьвер рідкісної моделі. Андрій і Григорій тоді часто зустрічалися, приятелювали. Але влітку того ж року, як часто повторював уже на старості Андрій Кулаков, *«харківські начальники-євреї за щось напались на Савонова, той не витримав і знову пішов у ліс партизанити, але вже проти советської влади»*. У подальшому їхні шляхи вже не перетиналися.

Андрій тривалий час потайки беріг Гришин подарунок. Добре змашений револьвер обмотав шматком полотна, зверху ще й повстю і на всяк випадок закопав у себе на городі. Поруч ще й швейну машинку «Зінгер» приховав. Пізніше револьвер нібито зник, а машинка добре збереглася й пропрацювала в нього аж до 60-х років. Ймовірно, цей савоновський револьвер і тепер лежить десь там у землі, чекаючи, коли ж його нарешті заберуть до музею.

Одному із авторів цього нарису міцно врізався в дитячу пам'ять початку 60-х років минулого століття образ старого закрійника чоловічого одягу селища Піски, тоді це ще була околиця Ізюма. Як з'ясувалося тільки нещодавно, це й був друг дитинства Савонова, Андрій Іванович

Андрій Кулаков —
товариш отамана Савонова.

Кулаков. *«Мені довелося бачити, як хвацько працював цей літній кравець. Одночасно одна рука могла заколювати голки, а іншою великими спеціальними ножицями він хутко різав дорогу тканину. Здавалося, що все робилося в нього, як говориться, на око. У цей же час він вів спокійну розмову із замовником, при цьому ще й даючи якісь вказівки іншим працівникам. До нього завжди була черга клієнтів, бо був знаним майстром у нашому місті».*

Видно, добрим закрійником був Андрій Кулаков. Подумалося: не гіршим кравцем міг би стати і його меткий товариш по ремеслу Григорій Савонов. Спокійно прожив би собі в колі дітей та онуків до брежнєвського «застою» та й непомітно відійшов би в інші світи. Ні, Савонов свідомо вибрав собі зовсім іншу долю — буремну й героїчну, а хтось песимістичніший ще додасть — гірку та невдячну. Гнаний і переслідуваний, як смертельно поранений вовк, страдницьки загине в 1922 р. в свої неповні 24 роки, так і не створивши сім'ї, на довгі десятиліття офіційно зневажений.

Заробітчанство. Та це ми, читачу, дуже далеко забігли наперед у своїй розповіді. Повернімося знову назад, на початок другого десятиліття ХХ століття.

Щорічно тільки з Цареборисова близько 1200 чол. наймитів і бідноти йшли на заробітки на південь, на Катеринославщину, Таврію, Донбас: близько 300 чол. — на Донбас шахтарями; близько 130 чол. — вантажниками й моряками в порти Азовського та Чорного морів, зокрема Херсона; більше 100 чол. — робітниками Ізюмських паровозоремонтних майстерень.

Вони саме йшли на заробітки, а не їхали, хоча вже були збудовані залізниці, але не було грошей на білет. Уже перед самою германською війною почав ходити на заробітки й Григорій Савонов, бо кравцювання змушувало жити надголодь.

Ось як описує Яків Іщенко гіркий заробітчанський хліб цареборисівців, бо особисто теж не раз скуштував його в чужих краях: *«Йшли чоловіки й жінки, старики й підлітки, хлопці й дівчата. Йшли великими партіями й невеличкими групами, йшли родинами й поодиночі, йшли довго й тяжко, йшли під палючим сонцем і під зливами, йшли промоклі й змерзлі, голодні й холодні. Харчувалися сухарями, часником, цибулею й холодною водою. На ночівлю залишалися під відкритим небом... У дорогу відправлялися в квітні, на другий чи третій день Пасхи. Їх з дому гнали злидні й голод. Йшли всі стихійно. Ніхто не знав, де й коли знайде роботу. Поверталися із сезонних робіт 1 жовтня, тобто на Покрову. Гірка доля давила наших простих цареборисівських трудівників».*

Характер Григорія яскраво виявився ще в ранньому дитинстві. Передусім це надзвичайна воля та якості лідера, які дивували навіть дорослих. Незважаючи на те, що був зовсім непоказний зростом, він завжди

верховодив серед підлітків, навіть значно старших від себе. Усі йому корились мовчки, ні в кого навіть думки не могло виникнути щось перечити малому Грицькові. Зараз, мабуть би, сказали, що він мав сильну харизму.

Отож отаманити Грицько почав, ледь тільки зіп'явшись на ноги. Слухались цього шибайголову цареборисівські хлопчакі, як зачаровані. Та й спробуй тільки не скоритися — носа розквасить вмить. Ніхто в бійці не міг його здолати. Звідки тільки та сила в нього бралася?

Коли підріс і став парубкувати, вчащаючи на вечорниці, то й там відразу став улюбленцем компанії. Був не по роках розумним і кмітливим, реагував на все блискавично, довго не роздумував. Козацька кмітливість не раз допомагала йому пізніше виходити переможцем із безнадійних ситуацій.

Бунтарем Грицько став рано. Уже підлітком його знало все село. Злий, упертий, відчайдушно сміливий, він не раз потрапляв у всілякі скандальні історії. З-поміж своїх ровесників виділявся хворобливим честолюбством, прагненням постійно бути в центрі всіх гучних подій слободи, причому тільки на перших ролях.

Холеричний темперамент у поєднанні зі сталеву волею та гострим розумом творили людину гарячу, імпульсивну, непримиренну до несправедливості, схильну до найрішучіших дій. Це був яскравий пасіонарій, природжений революціонер і вождь, який міг повести за собою маси. Як ми побачимо далі, початок ХХ століття вимагав саме таких неординарних особистостей.

Його непоказна постать спочатку вводила в оману: маленький зріст, тендітна зовнішність, миловидне, лагідне, майже дівоче лице. Видавали лише різкі, короткі рухи та гострі пронизливі очі, які світилися сталевим блиском. Здавалося, що своїми палаючими очима ніби впивався кожному в обличчя й відразу прочитував усю його душу.

Узагалі-то всі Савони по чоловічій лінії невисокі на зріст. Це стосувалося, зокрема, й Григорія. Недарма його ще з дитинства друзі прозивали не інакше, як Наполеоном, бо хоч серед своїх ровесників і був найдрібнішим, зате верховодив не тільки ними, а й старшими хлопцями. Про це згадує в своїх мемуарах друг його дитинства, а пізніше генерал Яків Іщенко.

Після фронту прізвисько Наполеон закріпилося за Савоновим ще міцніше. Це пояснювалося не тільки маленьким зростом, як і в імператора Наполеона, а й схожими видатними військовими здібностями, надзвичайним організаційним хистом і унікальними вольовими якостями. Григорій Савонов був такого ж маленького зросту, як і російський генералісімус Олександр Суворов, повстанський отаман Нестор Махно, Провідник революційної ОУН Степан Бандера.

Однозначно можна стверджувати, що Савонов був яскраво харизматичною особистістю. Дехто вважає його не інакше, як козаком-характер-

ником¹. Спробуємо ж з'ясувати, хто такі характерники та чи має до них якийсь стосунок Григорій?

Характерник — людина з сильним характером, потужною волею. Таких завжди вирізняли, їх боялися й шанували, певною мірою вважаючи надлюдьми. Українці раніше характерниками називали козаків-чаклунів, чародіїв, відунів і чарівників. У давнину вони ще звалися волхвами. Такі люди були знахарями, володіли даром цілительства й травництва. Вони напевно мали якісь таємничі, ще язичницькі знання, бо зверхньо й з презирством ставилися до офіційної церкви та її служителів. Церква навзаєм звинувачувала їх у чаклунстві. Навіть ховали їх після смерті по-особливому — лицем донизу й завжди без попа. Цей звичай зберігся ще зі скіфських часів. Одне з таких поховань козака-характерника було розкопано археологами біля села Архангельське Ясинуватського району Донецької області. Козак лежав у дубовій труні, зробленій без жодного цвяха, лицем донизу; одягнений був у червоні шаровари та синій жупан, підперезаний зеленим поясом, а за поясом мав пляшку горілки, запечатану сургучем.

Здібностями характерників були вміння зупиняти кров, заговорювати біль, ловити кулі голими руками, ходити по воді та вогню, годинами перебувати під водою, ставати невидимим, гіпнотизувати, з'являтися в кількох місцях одночасно та викликати неймовірний жах у ворогів,

Характерник Вогнедар (Віктор Яценко), більш відомий як волхв Холодного Яру, щоденно виконує своє покликання нести духовне пробудження українцям.

Здібностями характерників були вміння зупиняти кров, заговорювати біль, ловити кулі голими руками, ходити по воді та вогню, годинами перебувати під водою, ставати невидимим, гіпнотизувати, з'являтися в кількох місцях одночасно та викликати неймовірний жах у ворогів,

¹ Хочемо відверто попередити нашого вимогливого читача, що наступна оповідь про характерника отамана Савонова носить не стільки суворо-історичний характер, скільки фольклорно-етнографічний, тобто легендарно-міфологічний. Стаття про характерника різко контрастує зі змістом усієї книги, бо побудована на принципово іншій науковій методології та джерельній базі. Тому ж, хто скептично ставиться до подібних малозрозумілих явищ, пропонуємо цю статтю взагалі пропустити й не читати. Між авторами щодо цього точилися жваві суперечки, та все ж ми вирішили не оминути цієї теми, можливо, й дещо фантастичної на перший погляд. Як би там не було насправді, але оповіді про характерництво Григорія Савонова збереглися в народній пам'яті земляків дотепер. Такими є легендарні уявлення про новітнього народного героя Приоскілля й Подінців'я. Здається, було б зовсім неправильним їх замовчувати, бо вони по-своєму теж характеризують цього завзятого ватажка повстанців.

*Характерник Вогнедар (праворуч) з Лесем Ісаєвим у лісі на березі Оскола.
Він спеціально приїхав з Черкащини, щоб відвідати таємничі місця
оскільських козаків-характерників та долучитися до їхньої прадавньої енергетики.*

що спричиняло панічну втечу їх з поля бою. Також такі козаки могли бачити майбутнє, події, що відбувалися за сотні кілометрів в інших краях, впливали на свідомість людей і неживу природу, лікували смертельні рани (навіть ставили на ноги мертвих!), знаходили скарби, виходили сухими з води.

Уміли характерники й керувати погодою — розганяти хмари або, навпаки, накликати дощ. Характерниками ставали, як правило, люди з екстрасенсорними здібностями, зі схильністю до навіювання, гіпнозу, яснобачення, телекінезу чи телепатії.

Цареборисів — слобода козацька, вільна, де й через півтора століття після ліквідації козацтва ще жеврів дух цих степових відчайдушів. Отож старі діди тільки задумливо похитували головами, бачачи щоденні Грицькові витівки. «Росте, — казали, — з нього майбутній отаман», а дехто стиха ще й додавав: «Не простий отаман, а справжнісінький козацький характерник». Знали, що казали, бо в оскільських козаків саме характерників обирали ватажками¹.

Усе це в Грицька від матері. Настя не тільки в Цареборисові, а й на всю волость була знаною знахаркою, ворожбиткою, а дехто її звав позаочі й просто природною відьмою (бо є ще й відьми навчені). До слова, відь-

¹ Зараз уже відомо, що «отаман» — стародавнє санскритське слово, що походить від арійського «атман», себто «просвітлений».

ма — це відаюча, тобто знаюча мати, то вже християнські попи демонізували й перетворили їх на потворних, огидних монстрів.

Цареборисівську відьму й боялися, й глибоко поважали. Вона й лікувала, й ворожила, могла як наврочити, так і зняти смертельне закляття, могла на людину, а то й на ціле село напустити ману — багато чого вміла Настя Савониха. За предковічним відьомським звичаєм повинна була передати все це своїй доньці Оксані, але та з якихось причин категорично відмовилася, пішовши проти волі матері. Може, через те, що вже йшло ХХ століття з його стрімким прогресом, культом знань, нещадним висміюванням усіляких так званих народних забобонів і марновірств. Отож свої сакральні знання мусила передати синові Грицьку. Але стара Савониха ніяк не могла померти, не передавши все це ще й по жіночій лінії, тож врешті-решт умовила свою улюблену невістку Меланію, дружину сина Тимофія, взяти на себе цей тягар.

Ольга Хара добре пам'ятає, як до її двоюрідної бабусі Меланії часто приходили лікуватися односельці з Червоного Оскола, його близьких і далеких околиць. Знімала з дітей переполохи, навроки, заїкання, проганяла бешиху та ще сотні болячок, при нагоді могла й поворожити. Дуже любила чужих дітей, бо своїх не мала. Може, це була плата за відьмування? Була дуже доброю й лагідною до всіх людей.

Онука Ольга з усмішкою пригадує один з випадків. Якийсь осколянський сміливець, побившись об заклад з місцевими парубками, звечора потайки поліз до бабусі Меланії в город, щоб поласувати сливами на самотньому дереві. Потім до самого ранку не міг вибратися з крихітного городика. Куди б він не поткнувся, скрізь або височезна кам'яна стіна, або ж глибоке провалля та люто гарчать на нього з усіх боків скажені страховиська на ланцюгах. Переляканий усмерть, просидів до самісінького ранку, не поворухнувшись. Мов заклятий, міцно втиснувся спиною в стовбур старезної сливи, аж поки бабуся Меланка не вийшла на свій город і не порятувала його. Бачачи сплотніле лице й украй нажахані очі хлопця, старенька, як могла, заспокоїла його, щедро пригостила сливами та й відпустила з Богом додому.

Уже до вечора весь Червоний Оскіл тільки й обговорював цю подію. Усі ж бо добре знали бабу-чарівницю, яка коли посадить свій город і баштан, то обов'язково обходить його з якимись замовляннями. Після цього городу вже не потрібна була жодна охорона, хоча тин біля нього давно згнив і повалився. Черета, яка щодня проходила вулицею, прямуючи на пашу та з неї, навіть не косилася оком після цього на зелену городину. Сусідські кози, гуси й кури, такі всюдисущі й шкідливі, й ті ніколи не спокушались безборонним бабиним городом. Сільській дітлашні теж він був зовсім байдужим. Аж тут така халепа!

Це ми вже задалеко відійшли вбік від постаті Григорія Савонова. Отже, ще з раннього дитинства залюбки він слухав від старих людей казки про знахарів і чародіїв, давні тутешні козацькі перекази.

Цілком можливо, що ще з пелюшок мати-відьма проводила над ним якісь магічні ритуали, купала дитину в цілющих травах, попередньо наговоривши воду на здоров'я й успіх. Ставила обереги від хвороб, від ворогів видимих і невидимих. Коли ж добровольцем ішов на фронт, то мати шептала над ним якісь замовляння, натирала його тільки їй відомими мазями й настоями трав. Видно, щоб не брала сина ні куля, ні шабля, ні якась інша напасть. Так воно чи ні, ніхто не знає та й знати не повинен. Це таємниця, але ми вважаємо, що так воно могло бути.

Цареборисів здавна навіть серед подібних стародавніх козацьких поселень Слобідщини завжди виділявся якоюсь діяльною енергетикою та глибоко прихованою прадавньою традицією. Не випадково, що ця слобода та її околиці породили стільки неординарних людей. Зрозуміти тамтешні таємниці сюди не раз приїжджали різні дослідники, зокрема етнографи, етнологи, навіть останнім часом екстрасенси. Саме від них нам стало відомо про почуті в селі перекази, що тут раніше деяких дітей виняньчували домовики.

Подумалося: а може, це саме про малого Грицька Савона? Неважко уявити його в товаристві з цим волохатим дивним створінням то на горіщі хати, то в кутку темної клуні. Кажуть, що Грицько ще змалку не боявся мерців і навіть залишався ночувати біля них. Гартував свою волю та випробовував сміливість?

Чи вмів Григорій на фронті ловити руками кулі, чи, як колись легендарні козаки-характерники, збирати їх під час бою зі свого одягу та обличчя й кидати назад на ворогів, — цього ми не знаємо та й узагалі вважаємо певним поетичним перебільшенням. Однак до нас дійшли перекази, що Григорій завжди в кишені носив декілька ворожих куль, підібравши їх ще гарячими на полі бою поруч із собою. Вважав ці кулі своїми найсильнішими оберегами.

Він щиро вірив у давнє козацьке повір'я, що кулю, яка впала поруч з тобою, потрібно було негайно покласти в кишеню на щастя. Достовірним же є факт, що повернувся зі фронту неушкодженим, заробивши безліч нагород за особисту мужність і відвагу, бо був практично невразливим для ворога. Кажуть, що на фронті й пізніше був нечутливим до болю, ран. А може, просто був дуже терплячим?

Повернувшись додому з фронту та згодом очоливши на Ізюмщині проти червоних загарбників великий повстанський загін, розвинув свої унікальні парапсихічні здібності. Був людиною незвичайної сили, витривалості й активності. Не лякався пригод і небезпек, а сміливо йшов їм назустріч. Він, здавалося, завжди добре знав, які непередбачувані сутички його чекають і як йому тоді боротися. Мав звірячу інтуїцію. Здається, вмів читати думки інших.

Роки військової практики зробили його здатним шаблею відрубувати голову красноармійцю одним блискавичним ударом. Важко в це повірити, та ходили неймовірні чутки, що навіть пішим і беззбройним він

міг навідріт голою долонею відбити лезо шаблі советського кіннотника. Швидше за все, ця напівфантастична легенда з'явилася як наслідок блискавичної реакції Григорія, його феноменальної спритності й гнучкості. Він, досвічений фронтовик, просто вмів вправно ухилитися від ворожих ударів. Крім майстерного володіння шаблею, влучно стріляв. Та, крім шаблі й нагана, улюбленою його зброєю ще була граната, як тоді казали, бомба, якою вміло та вправно користувався.

Безліч разів виходив із безнадійного оточення, навіть тоді, коли майже весь його повстанський загін гинув. Червоні не раз повідомляли про його смерть, яку начебто бачили наяву, а він знову й знов виявлявся живим. Про це ми далі наведемо докладні архівні відомості.

Є достовірні свідчення, що кінний Григорій Савонов розрубав ворогів шаблею навпіл, від будьонівки на голові аж до сідла коня. Ворожий кіннотник чи піхотинець буквально розпадався на дві частини, а закривавлений кінь мчав далі. Це моторошне видовище наводило такий жах на ворогів, що вони панічно розбігалися увсебіч. Мешканець Червоного Оскола Федорченко Олександр Якович неодноразово чув від свого батька Якова Корнійовича подібні історії про отамана Савонова. Його батько — одноліток Григорія, разом росли в Цареборисові, разом служили в Ізюмському военкоматі, потім їхні шляхи розійшлися, бо Савонов пішов повстанцем у ліс. Тож йому вже довелося безпосередньо воювати з отаманом і бачити все це на власні очі. Факт феноменального володіння Савоновим шаблею підтверджує ще один його земляк-старожил — Запорожець Іван Прокопович.

Розповідають, що сам отаман ішов, випрямившись на повний зріст, на щільний кулеметний вогонь, відволікаючи червоних, щоб його побратими прорвалися з оточення в іншому місці. І завжди дивом залишався живим. Звичайно, що після таких битв на нього дивилися, як на щось надприродне. Дехто стверджував, що він умів насилати паволоку на очі красноармійців — «напускав на них ману», тобто вводив у гіпнотичний транс і робив безвольними. Правда це чи пізніші легенди, зараз уже стверджувати важко. Так назавжди залишилося в пам'яті народній.

Узагалі отаман Савонов часто вдавався до залякування ворога. Про його неординарний розум ще за життя ходили фантастичні легенди. Нестандартне мислення батька-отамана не раз рятувало його «синків». У Теплінський ліс, його постійну військову базу, червоні окупанти навіть боялися потикатися. Він так затероризовував їх, що змушував лякатися кожного куща, вибалка чи ліска¹. Сам же знав усі броди на Дінці та Осколі, всякий кущик у тутешніх лісах і байраках.

¹ Відгомін цього дійшов й до сьогодні. Про Теплінський ліс поширюються й зараз найнеймовірніші чутки. Чорні слідопити-могилокопачі й чорні археологи, напівкримінальні шукачі зброї та скарбів розповідають жахливі історії, від яких холоде кров у жилах: про страшне виття й моторошні стогони вночі, про несусвітні видіння, якесь дивне світіння над землею тощо.

У лісі використовував виття по-вовчому, крик пугача чи сови, вмів відтворювати голоси інших птахів. Так подавав сигнали своїм побратимам. Тривалий час якимось чином міг обходитися без сну. Жартома в Теплінському лісі показував своїм повстанцям фокус. Тільки-но принесений від джерела казанок з холоднющою водою ставили на зелену траву, й під його поглядом вода швидко тепліла, а потім і закипала в усіх на очах. Що це було: масовий гіпноз-навіювання чи щось інше? Зараз уже важко сказати.

Був дуже охайним і чепурним в одязі, за це Яків Іщенко навіть зневажливо обзивав його франтом. Високі офіцерські чоботи завжди в Григорія блищали. Любив носити під військовим френчем білу українську вишиту сорочку. Перед кожним боєм одягав вишиванку, за що навіть повстанці вважали його великим чаклуном, бо це було для них незвично. Насправді ж це був суто практичний засіб: щоб було чим перев'язати рану, адже бинтів не було, а рани здебільшого перев'язували сорочкою. Умів зупиняти кров як свою, так і побратимів.

Незважаючи на всі феноменальні здібності й фантастичні міфи про свою невразливість, які, можливо, сам і поширював, мав не одне поранення. Бувало, під час сутички з червоними отримував смертельну рану, стівав кров'ю, на очах ворогів його нерухоме тіло побратими на шинелі виносили з поля бою. Усі вважали, що він уже загинув. Повідомляли в Харків про *«знищеного небезпечного ватажка бандитів Савонова»*. Аж ні! Через якийсь час він знову на коні. Наче справді був заговорений. Так народжувалися чергові міфи.

Особливістю характерників було те, що вони давали клятву не закохуватися в жінок, бо від справжньої любові характерник втрачає пильність, енергію й силу, необхідні в бою, а це призводило до неминучої загибелі. У його серці не мало бути місця жінкам. Єдиною дружиною козака-характерника є свобода.

Юнак Григорій Савонов, порушивши цю заповідь, закохався в дівчину Оксану. Він, як дехто вважає, загинув саме через неї. Вона ж прожила 101 рік. Оксана Савеліївна Твердохліб (прізвище по чоловікові) похована в селі Райгородка на верхньому цвинтарі. Усе життя Оксана Савеліївна зберігала подарунок від коханого Гриця — великий золотий хрест та золоте сердечко. Хоча й жила вона в селі, але сільською роботою майже не займалась. Своїми руками й травами лікувала людей від усіляких недуг. До неї їхали звідусіль. Усе це стверджує її онук Твердохліб Віктор Іванович, який і розповів нам цю історію. Можливо, саме психологічний стрес при чекістських допитах і відкрив у неї дар цілительства. А може, тут був якийсь вплив потужної енергетики Григорія?

Знаємо з історії, що подібних Савонову харизматичних лідерів можна було захопити в полон чи вбити, тільки використавши їхні слабкі сторони. Це жінка-коханка, зрада близьких товаришів, тяжка хвороба та постріл освяченою в церкві срібною кулею. Так було з легендарними укра-

інцями: ватажком карпатських опришків Олексою Довбушем, народним месником з Поділля Устимом Кармелюком, непереможним полковником Богдана Хмельницького Іваном Богуном, керівником Коліївщини Максимом Залізнякам та іншими відомими характерниками.

Полонити отамана Савонова вдалося лише через збіг цілого ряду цих обставин: його тяжку хворобу (туберкульоз), безпосередню участь у його арешті друга дитинства та юності Якова Іщенка, зраду близьких людей. Певну роль відіграла й ще одна жінка, дружина його соратника. Отже, фатальний збіг п'яти ключових несприятливих обставин і зумовили полон невловимого отамана-характерника. Тож відливати срібну кулю й освячувати її в попа не було жодної потреби, та це й не притаманно духу того часу. Достатнім виявилось й цих згубних факторів. Більшість же старожилів-оповідачів говорили нам: *«Коли б не захворів, ніколи б його не взяли в полон!»*. Докладно про полон Григорія Савонова розповімо далі.

Як би там не було, вважаємо, що отаман Савонов найбільш масштабно й потужно успадкував традиції козацьких характерників Слобожанщини. У цій людині клекотіла колосальна енергетика попередніх поколінь, яка зреалізувалася в надзвичайну могутність тіла й духу. Дехто стверджує, що діють навіть його посмертні енергії. З ними можуть взаємодіяти окремі люди, налаштовані в резонанс з його частотами.

На нашу думку, чародійство характерників є не що інше, як неприйняття більшістю людей надлюдських можливостей. Наші предки, мудрі арії, стверджували: *«Немає чудес, є тільки різні рівні знань»*. Про такі тонкощі езотерики й парапсихології Григорій Савонов у свої 16 років, безумовно, не знав; зовнішній бік його буденного життя спочатку складався, як і в переважній більшості його однолітків.

«Охотник» Савонов на фронті. Жодного просвітку в житті Григорія, як і в усіх інших, не бачилося. Аж тут раптом у 1914 році вибухнула Перша світова війна. Відразу ж усі російські газети її охрестили *«Велікою Отечествовеною войною»*. У Росії завжди так: як тільки загарбницька війна, так відразу ж *«Велікая Отечествовенная»*. То її вже пізніше більшовики прозвали імперіалістичною.

Для Григорія це був ледь не єдиний шанс зреалізувати свої потенційні колосальні можливості й прагнення. Тож як тільки йому виповнилося 18 років, він відразу ж написав на ім'я Ізюмського предводителя дворянства заяву в повітове *«присутствіє по військовій повинності»*, щоб його взяли на фронт добровольцем.

Річ у тім, що в ті часи військовозобов'язаними вважалися чоловіки віком від 21 до 43 років. Тільки вони підлягали призову в армію, молодші ж ні. Але на фронт могли йти добровольці, яким виповнилося 18 років, але не старші 30-ти. Російською військовою термінологією вони тоді офіційно називалися *«охотниками»*, бо охотно — добровільно йшли на військову службу. Крім віку, *«охотники»* повинні були мати *«придатність»*

до військової служби за станом здоров'я», не мати судимостей і не бути під судом чи слідством.

Основна маса солдатів ішла на війну примусово, покірно скоряючись велінню вищої влади. «Охотники» ж ішли цілком свідомо. Згадаймо фразу одного з героїв шолоховського «Тихого Дону», Митьки Коршунова: *«А для мене, так хоч сто років воювати. Люблю!»*

Не дивно, що багато з «охотників» рано чи пізно ставали унтер-офіцерами, а то й відправлялися в школи прапорщиків піхоти. З одного боку, це обумовлювалося їхніми психологічними якостями воїнів, а з іншого — ставленням до військової служби як такої. Добровольців-«охотників» направляли тільки на фронт і в жодному разі — не в тиллові частини.

Спочатку ж Савонова на призовному пункті в Цареборисові через малий зріст навіть забракували. Глибоко засмучений, змушений був повернутися додому. Та не був би Григорій сам собою, якби вперто не повторював свої наполегливі спроби.

Ішов 1916 рік. Після перших гучних перемог російської армії в Галичині та окупації Західної України аж по Карпатські перевали німецько-австрійська армія взяла блискучий реванш і відкинула російські війська по всьому фронту від Балтики до Чорного моря далеко на схід. Російська армія понесла колосальні втрати — територіальні, матеріальні й людські.

Мобілізація за мобілізацією вже не встигали поповнювати її 10-мільйонну армію, яка швидко танула. Декілька мільйонів уже загинуло, ще більше було поранено й стало каліками. У 1915 році було проведено шість наборів новобранців і ополченців старших вікових категорій. У 1916 р. — те ж саме. Тоді ж була проведена мобілізація найстарших, 43-річних запасних, які вже вважали себе давно списаними з військової служби, тож сприйняли її з обуренням. Зважаючи на все це, Григорія врешті-решт таки взяли добровольцем- «охотником».

Направили його спочатку на підготовку до навчального пункту під Балаклією, в так звані Лагері. Ця місцина, де знаходилися великі табори російських новобранців, їхні казарми й навчальні полігони, так зветься й дотепер. Збіг історичних обставин зумовив те, що якраз у цей же час тут проходив військову підготовку перед відправленням на фронт призовник з Підмосков'я (Калужька губернія) Жуков Георгій Костянтинович. Майбутній найзнаменитіший советський маршал, права рука Сталіна в Другій світовій війні, був усього на два роки старший від Савонова. Однак тему «Савонов і Жуков» ми висвітлюємо пізніше, щоб не порушувати хронології й логіки нашої оповіді.

Новобранців у той час довго не вчили. Уміє стріляти з гвинтівки, ходити в шерензі, колоти багнетом і бити прикладом опудало на плацу — вважалося, що він уже засвоїв усе необхідне. Цього новоспеченого солдата відразу ж озброювали трьохлінійкою Мосіна й відправляли на фронт.

Там, на передовій, він був головною фігурою бою, він був скрізь, — а убити його було легко. Адже вже з'явилися й широко застосовувалися засоби

масового знищення — кулемети, артилерія, авіація, отруйні гази, навіть танки. А в нього тільки простенька гвинтівка. З нею доводилося атакувати складно облаштовані, ешелоновані траншеї з насипаними перед окопами високими валами та трьома рядами колючого дроту попереду. Солдат з гвинтівкою бігом перетинав простір перед ровами, різав дріт, дряпався на вали, стрибав у траншеї, а в нього в цей час стріляли з усіх видів зброї.

З перших же днів на фронті рядовий солдат Григорій Савонов показав себе відчайдушним, сміливим і безстрашним воїном. Не раз він першим вривався у ворожі окопи, виявляв себе ініціативним і витривалим у бойових умовах, не раз успішно ходив у розвідку. Відзначений був званням ефрейтора. Потім командири, побачивши його чудові організаторські здібності й незаперечний авторитет серед солдатів, присвоїли йому звання молодшого унтер-офіцера (по-сучасному — молодшого сержанта), а через декілька місяців старшого унтер-офіцера (сержанта) і згодом фельдфебеля (старшого сержанта).

Григорій пройшов усі щаблі молодших командирів: був командиром відділення, потім помічником командира взводу, тобто був прямим начальником для солдатів. Ставши фельдфебелем, займав посаду помічника командира роти. Слід підкреслити, що умови отримання унтер-офіцерського звання були досить суворими: крім бездоганної моральності¹ і *«твердості по фронті»*, вимагалися певні теоретичні й практичні знання.

Починав 1917 рік на фронті «охотник» Савонов уже в унтер-офіцерському чині підпрапорщика (старшини) Російської імператорської армії, а за Тимчасового уряду його за бойові заслуги підвищено до першого обер-офіцерського звання — прапорщика (молодшого лейтенанта) «Революційної армії свободної Росії»².

Повний Георгіївський кавалер, себто нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами IV, III, II і I ступенів, — так вище командування відзначило бойові заслуги Григорія Савонова на фронті. Цей Хрест — найлегендарніша, найзнаменитіша й найпочесніша нагорода Російської імперії, яку завжди надзвичайно шанували.

На відміну від медалей, Хрестом нагороджували винятково за конкретний подвиг, бо *«ця відзнака набувається тільки на ратному полі»*. Перелік підстав до нагородження був докладно регламентований відповідним Статутом і нараховував майже сто параграфів.

Георгіївським хрестом нагороджували воїна, який:

- при штурмі ворожих укріплень першим у них увірвався;
- після загибелі всіх офіцерів взяв на себе командування й захопив ворожі окопи чи укріплення;

¹ Якщо був покараний за крадіжку чи зазнавав тілесних покарань за легкі провини, то таким унтер-офіцерське звання не надавалось.

² Так після Лютневої революції стала офіційно зватися колишня царська армія.

- під час рукопашного бою чи багнетної атаки своєю особистою мужністю й хоробрістю показав приклад товаришам і повів їх за собою вперед;
- під час бою взяв у полон ворожого штаб-офіцера чи генерала;
- під час бою врятував життя свого офіцера або визволив його з полону;
- у бою захопив ворожий прапор чи штандарт або визволив власний, захоплений ворогом;
- командуєчи на передовій взводом, відбив атаку ворожої роти;
- відбив і врятував захоплені ворогом чи залишені гармату, кулемет або зарядний ящик;
- захопив чи пошкодив ворожу гармату, кулемет або відбив ворога, який увірвався на батарею;
- здобув у розвідці важливі відомості про ворога;
- організував масову втечу з полону чи прорив з оточення та інше.

Саме в цей час народилася російська приказка «Или грудь в крестах, или голова в кустах».

«Георгій» приносив кожному власнику не тільки моральне задоволення. За кожен Георгіївський хрест солдат чи унтер-офіцер з дня здійснення подвигу отримував позитивне грошове заохочення: за IV ступінь — 36 руб., за III — 60 руб., за II — 96 руб. і за I — 120 рублів за рік. При звільненні з військової служби за Георгіївським кавалером ці виплати зберігалися до самої смерті, але уже як військова пенсія. А після його смерті вдова нагородженого отримувала ці кошти ще один рік. Слід зазначити, що на пенсію в 120 рублів за рік можна було нормально прожити. Так, середня зарплата промислового робітника за рік становила в 1913 р. 200 рублів.

При третьому нагородженні до орденської стрічки прикріплювався чорно-помаранчевий бант. Так виник вираз «повний бант», який означав, що кавалер уже отримав усі можливі нагороди. Ще одна суттєва обставина для тієї епохи: Георгіївського кавалера заборонялося піддавати тілесним покаранням.

Одночасно з нагородженням йому присвоювався чин унтер-офіцера або наступний за ним, а при отриманні Георгіївського хреста I ступеня — відразу звання підпрапорщика. Отже, Григорій Савонов автоматично отримав звання підпрапорщика як нагороджений Георгіївським хрестом I ступеня.

З 1917 р. стали нагороджувати Георгіївськими хрестами «за приговором роти», тобто враховувати думку всіх військовослужбовців роти. Ці Хрести цінувалися в солдатському середовищі вище, ніж за представленням командира. Вони відрізнялися додатковою металевою лавровою гілочкою, яка кріпилася на стрічці колодки. Советський орден Слави трьох ступенів мав за своїм статутом багато спільного з «солдатським Георгієм», схожий він і чорно-помаранчевою колодкою, на якій носився. У 1944 р. навіть був проект Совнаркому зрівняти ці два ордени.

Старший унтер-офіцер Григорій Савонов з трьома Георгіївськими хрестами.

Нагороди Григорія Савонова за мужність на війні.

Крім чотирьох Георгіївських хрестів, Григорій Савонов на фронті був нагороджений ще двома Георгіївськими медалями «За хоробрість». Ця медаль, як і Хрест, мала чотири ступені й носилася на колодці з Георгіївською стрічкою. Прикріплялася вона зліва від Георгіївських хрестів, але справа від усіх інших медалей. Це визначало її високий ступінь.

Генерал-майор Яків Іщенко в своїх мемуарах безпідставно стверджує, що Савонов мав тільки два Георгіївські хрести й дві Георгіївські медалі. Це свідоме спотворення, коли б не сказати, брехня, бо Іщенко чудово знав і не раз своїми очима бачив ці нагороди. Свої мемуари Іщенко написав наприкінці життя, більш ніж через сорок років після трагічної загибелі Савонова, коли майже не залишилося живих свідків тих подій. До того ж ці мемуари ніколи не оприлюднювалися, зберігалися в закритому режимі в Ізюмському краєзнавчому музеї. Фантазуй через 50 років, скільки хочеш. До того ж ніхто не посміє стати на захист «бандита Савонова», спростовуючи советського генерала Іщенка. Тільки за ним беззаперечна більшовицька «правда». За вікном же були хоч і не сталінські, та все ж таки брежневські часи. У Іщенка, як ми знаємо, були особисті мотиви всіяко дегероїзувати Савонова, а у советської влади тим паче.

Усі родичі Савонова стверджують, що в Григорія було чотири Георгіївські хрести. Так їм дійшло в переказах від батьків, таким вони не раз бачили його на фронтових фотографіях. Нам у рідного племінника Савонова, Олександра Бакалова, вдалося віднайти фото, де Григорій з трьома «Георгіями». Обіцяє відшукати фото, де його дядько з усіма чотирма Хрестами. Ще декілька років тому ця фотографія висіла в рамці на стіні, але під час ремонту рідні десь її прибрали в сарай.

Саме з мемуарів Іщенка й пішла світом, а потім і інтернетом гуляти спотворена інформація про два Георгіївські хрести Савонова.

«Смертник», — називали Григорія Савонова на фронті, бо мужньо воював весною-влітку 1917 р. в ударному батальйоні Георгіївських ка-

Григорій Савонов (праворуч) після служби в царській армії.

валерів. Це був спеціальний елітний підрозділ, повністю сформований із добровольців, нагороджених Георгіївськими хрестами, яких посилали на найнебезпечніші ділянки фронту.

Основним завданням ударного батальйону, інша назва — «батальйону смерті», був прорив укріпленої смуги противника та утримання створе-

ного проходу до прибуття основних військ. Тому всі солдати й офіцери цього штурмового підрозділу проходили повний курс гранатного бою й мали при собі по 7-8 гранат у спеціальних брезентових чохлах, якими оперізувалися хрест-навхрест через плече. Кожен також озброювався карабіном, ножицями для різки колючого дроту, револьвером, кинджалом та мав сталеву каску (шолом Адріана) на голові.

Смертники здебільшого вели траншейні бої, де кожному гренадеру (метальнику гранат) відводилася певна роль: робити проходи в загороджувальних системах, безпосередньо атакувати ворожі окопи, вести рукопашний бій у ходах сполучення та потім обороняти їх.

Під час атаки глибоко ешелонованої лінії оборони противника ударники-смертники йшли попереду лави піхоти. Різальники дроту робили проходи в загороджувальних полях. Метальники гранат підповзали під прикриттям стрілецького вогню піхотинців і димової завіси до окопів противника на дистанцію метання гранати й по команді «в атаку» закидали окопи ворога гранатами. Потім вривалися в першу лінію оборони противника, розбігаючись окопами в усі боки.

Відзнакою чинів ударного батальйону, або, як їх тоді називали, гренадерів-смертників, була спеціальна кокарда на кашкеті. На ній зображення черепа («адамової голови»), схрещених кісток і лаврового вінка як символу готовності до самопожертви. Ще вони носили червоно-чорний шеврон кутом вниз над згином правого ліктя.

Савонов брав активну участь у червневому 1917 р. наступі російських військ, у так званому «наступі Керенського», який через розкладницьку більшовицьку роботу серед солдатів повністю провалився.

Знаменитий царський генерал Антон Денікін так з гіркотою писав про ударників-смертників у своїй книзі «Очерки русской смуты»:

Бійці ударного батальйону смертників та їхні відзнаки.

«Воєнні невдачі 1915 року й загальне невдоволення населення війною призвели до масових самострілів, добровільної здачі в полон і дезертирства з армії. Наростала масова непокора наказам, яка іноді доходила до заколотів. При багатьох полках організовувалися свої ударні команди, роти, батальйони. Туди йшли всі, в кого ще збереглася совість або кому просто остогидло безрадісне, споганене до краю, повне лінощів, матюків і бешкетування полкове життя. Я багато разів бачив ударників, і завжди зосередженими, похмурими. У полках до них ставилися стримано або навіть озлоблено. А коли прийшов час наступу, вони пішли на колючий дріт, під убивчий вогонь такі ж похмурі, одинокі, пішли під градом ворожих куль і часто... під злі насмішки своїх товаришів, які втратили і сором, і совість. Потім їх стали посилати беззмінно день у день і в розвідку, і в охорону, і на утихомирення — за весь полк, бо всі інші перестали слухатися».

Щоб зрозуміти непросту тодішню ситуацію на фронті, звернемося до протилежного джерела. Яків Іщенко, односелець і товариш дитинства Г. Савонова, який служив молодшим унтер-офіцером у 5-й роті 170-го Молодеченського піхотного полку 43-ї піхотної дивізії на Румунському фронті, у своїх мемуарах стверджує, що солдати їхньої дивізії надзвичайно вороже ставилися до формування «реакційних» ударних «батальйонів смерті» з Георгіївських кавалерів, у яких воював Г. Савонов.

Ця дивізія, де служило багато цареборисівців та ізюмчан, узагалі вчинила заколот і відмовилася йти в червневий наступ 1917 р. На численних мітингах Іщенко, будучи головою ротного й членом полкового солдатських комітетів, активно вів більшовицьку розкладницьку роботу під привабливими тоді гаслами «За мир, свободу, землю й хліб». «Любовно й безстрашно втілював у міру своїх сил і здібностей більшовицькі гасла. Разом зі своїми земляками практично виконував вказівки більшовицької партії про братання й багато разів особисто брав участь у цьому братанні... Боровся проти війни, за мир, за залишення фронту, за те, щоб солдати додому поверталися зі зброєю для рішучої боротьби із залишками царизму». У результаті цього здеморалізована 43 піхотна дивізія несподівано кинула свої бойові позиції на передовій і зі зброєю в руках через Румунію дезертирувала по домівках.

Український офіцер-петлюрівець. Під час створення українських національних частин (українізація армії) улітку 1917 р. Савонов свідомо вступає до їхніх лав. Восени стає офіцером військ Центральної Ради в званні поручика (старшого лейтенанта). Присягає на вірність УНР (Українській Народній республіці). А було Григорію в цей час тільки 19 років.

У той час як Савонов разом з іншими офіцерами-українцями закладали на фронті підвалини Української національної армії, Іщенко озлоблено, зі слиною на губах агітував солдатів проти «реакційних гайдамаків», як він з ненавистю називає в своїх мемуарах українізовані частини.

Поручик
української армії УНР.

вибився на відкриту й широку дорогу, що цією дорогою можна швидко й далеко просунутися вперед.

Адже ж зміг Наполеон із бідного й непомітного корсиканця висунутися так далеко вперед, що став імператором Франції. А чим гірший він, Савонов? Адже ж він так само, як у свій час і Наполеон, майже в такому ж молодому віці вибився в офіцери. Чому ж він не зможе успішно рухатися вперед зазначеною «відкритою» й «широкою дорогою»?

Далі Іщенко розмірковує про Ганнібала, великого карфагенського полководця давнини, й порівнює його знову ж із Савоновим. У його міркуваннях прозирає неприхована заздрість до більш успішного та креативного ровесника й земляка.

Іщенко в своїх мемуарах на декількох сторінках просторікує про суперечливу долю Савонова, який «став реакційним авантюристом», нібито читаючи його потаємні думки й збагнувши приховане прагнення «вибитися в люди» за будь-яку ціну. Примітивною канцелярською мовою й затертими більшовицькими агітаційними кліше він з позицій власної

Із неприхованою заздрістю, змішаною з ненавистю, Іщенко пише про свого односельця, героя війни Савонова: *«Це був бідняк, за професією кравець. Та в 1914 р. він розчарувався в чесній праці й став на шлях різних махінацій і авантур. Спочатку він пішов добровольцем у царську армію й потрапив на фронт. Там намагався відзначитися й вийти, як він говорив, «у люди». Усіма правдами й неправдами йому пощастило отримати нагороди: дві Георгіївські медалі, два Георгіївські хрести, звання старшого унтер-офіцера.*

Після революції він стає запеклим прибічником Керенського й війни до переможного кінця. У період підготовки Керенським червеневого наступу Савонов за заклик Керенського перекинувся в Ударний батальйон, створений із так званих Георгіївських кавалерів, розраховуючи на те, що саме там, швидше за все, він зможе «вбитися в люди». Там його підвищили до фельдфебеля. А коли червневий наступ 1917 р. провалився, а українська Центральна Рада, Петлюра й Скоропадський розгорнули формування своїх контрреволюційних національних частин, Савонов тут же перейшов на бік цієї Центральної Ради, вступив у гайдамаки і тим самим отримав звання петлюрівського офіцера.

...Йому здалося, що саме тепер, при реакції та за її допомогою, він досяг своєї омріяної мети, що саме тепер і по-справжньому він «вибився в люди»,

особистості приписує Савонову свої власні прагнення, звинувачуючи того в «блуканні в сутінках реакційних думок».

«Він твердо вирішив: «Ні, Советська влада йому не підходить». Він залишився вірним слугою буржуазії та поміщиків. Вирішивши саме так, він повернувся додому, в своє село, до свого «розбитого корита». Тут він сподівався сховатися від відповідальності за свою ворожу діяльність проти влади Советів, яку він здійснював разом з петлюрівськими гайдамаками, знаходячись у їхніх лавах... Він знову одягається в офіцерський мундир петлюрівського гайдамаки й стає німецьким військовим комендантом села Цареборисова та його волості, стає вірним слугою німецьких окупантів, вірним слугою кайзерівських імперіалістів, які військовій формі гайдамаків симпатизують і довіряють».

Саме такими непривабливими фарбами змальовує фронтовий шлях Григорія Савонова на два роки старший ровесник і земляк Яків Іщенко, показує його дрібним кар'єристом і невиправним зрадником. Доброволець Савонов кожен день ризикував своїм життям на передовій, вражаючи своїх однополчан сміливістю й відчайдушністю. Власними потом і кров'ю заробив він свої Хрести та обер-офіцерське звання поручика (старшого лейтенанта). У той же самий час мобілізований на рік раніше від нього Іщенко як отримав молодшого унтер-офіцера (молодшого сержанта) в 37 запасному батальйоні, так у цьому чині й ганебно дезертирував з фронту в 1917 році. За три роки служби він не отримав жодної нагороди, бо тільки тим і відзначився, що вів за німецькі гроші розкладницьку більшовицьку пропаганду серед російських солдатів.

Обоє, Яків і Григорій, вихідці з найбіднішого селянства Цареборисова, після повернення з фронту додому різко контрастували. Кремезний 21-річний Яків у поношеній виляній шинелі, у брудних обмотках замість чобіт, облізлий солдатській шапці — й тендітний та невеличкий, наче юна дівчинка, 19-річний Григорій, у бездоганній формі петлюрівського офіцера, блискучих хромових чоботах, високому кашкеті з тризубом замість кокарди. Та найголовніше, його груди прикрашав цілий іконостас заслужених нагород. Саме чесно заслужених у бою, а не тих, як брехливо пише Іщенко в своїх мемурах, що *«пощастило отримати всіма правдами й неправдами»*. Цього і через півстоліття Яків ніяк не міг пробачити Григорію, пишучи свої мемуари.

Демобілізація армії восени 1917 року застала Г. Савонова ще на передовій, хоча на цей час російський фронт майже розвалився, бо з нього ще раніше дезертирували мільйони солдатів, здебільшого етнічних росіян. Отримавши «звільнювальний білет» зі своєї військової частини, Григорій через Київ прибув у Харків, де, як український офіцер, отримав службове призначення бути воєнним комендантом Цареборисова.

У Харківській губернії влада вже належала Українській Центральній Раді, яка тільки нещодавно своїм III Універсалом проголосила Україн-

ську Народну Республіку. У губернії діяла Рада Слобідської України. Нова влада спішно проводила українізацію військових частин і місцевих органів влади, намагаючись скрізь розставити відданих Україні людей.

Військовий комендант Цареборисова Савонов повертається додому. Повертається офіцером-фронтовиком, у якого всі груди прикрашені нагородами та ще й неабиякими: чотири Георгіївські хрести (повний кавалер), дві Георгіївські медалі. Тепер колишній поліцейський урядник, який ще декілька років тому часто погрожував Григорію за парубоцькі витівки Ізюмською буцегарнею (в'язницею), мусив шанобливо віддавати йому честь, коли той гоноровито проходив вулицею рідної слободи. Урядник, виструнчившись і приклавши руку до форменого кашкета, стояв так до тих пір, поки «Ваше благородіє господін поручик» та ще й військовий комендант не повертав кудись у провулок.

Не біда, що зовсім невеличкий на зріст, зате на ньому новенька, ідеально випрасувана офіцерська форма, оперезана навхрест португесею, й при кожному кроці мелодійно подзенькують фронтові нагороди. Щоправда, трохи зросту додавали блискучі чоботи на високих підборах і хвацький офіцерський кашкет.

Відразу в притаманному йому стилі Григорій розгорнув бурхливу діяльність у Цареборисівській волості й у самій слободі. Пройшло декілька місяців. Наприкінці квітня 1918 р. у Києві відбувається військовий переворот, і за допомогою німців до влади приходять генерал Павло Скоропадський, якого ще раніше проголошують гетьманом України. За Української гетьманської держави 19-річний український офіцер Савонов продовжує займати посаду військового коменданта Цареборисова й волості.

Як ми й обіцяли трохи раніше, повертаємося до теми «Савонов і Жуков». Тільки на перший погляд вони здаються неспівмірними за історичними масштабами, а їхнє співставлення надумане.

Савонов і Жуков — ці дві постаті є найяскравішими прикладами советської міфотворчості, тільки з діаметрально протилежними знаками. Це антиподи! Савонов комуністичною пропагандою демонізується, з нього виліплюється образ запеклого ворога народу, кривавого зарізяки, кримінального бандита, мародера, підступного авантюриста й підлого зрадника. Жодної позитивної риси, цілком негативний персонаж. Навпаки, Жукова комуністичні ідеологи та сучасні російські імперські ура-патріоти перетворюють буквально в сусальну ікону, у советського супергероя, «народного маршала», «маршала Великої Перемоги над фашизмом», навіть пропонують «причислити» його до лику святих.

Однак, коли докладно й неупереджено проаналізувати історичні джерела щодо цих двох історичних постатей, то реальна правда дуже далека від советських міфів. Ми робимо спробу історико-психологічного зіставлення Савонова й Жукова. Вони майже ровесники, долі їх склалися

*Маршал Жуков
на вершині слави.*

хоча й у подібних обставинах, але життєві шляхи розійшлися в протилежних напрямках. Нас передусім украй зацікавило, що дороги майбутнього маршала й отамана не раз перетиналися між собою. Саме ці аспекти й становлять предмет нашого подальшого розгляду.

Жуков Георгій (Єгор) Костянтинович — Маршал Советського Союзу (1943), чотири рази Герой Советського Союзу (1939, 1944, 1945, 1956), Герой Монгольської Народної Республіки (1938), двічі кавалер ордена «Победа». Нагороджений 34 радянськими нагородами, в тому числі шістьма орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Суворова I ступеня, орденом Червоного Прапора Туви, а також 29 іноземними орденами й медалями. Займав найвищі посади в советській армії: начальник Генштабу Червоної армії, за-

ступник Верховного Головнокомандуючого Сталіна, перший заступник наркома оборони Сталіна, Головком Сухопутних військ, перший заступник міністра оборони СРСР, міністр оборони та інші.

Хоча Жуков і був на два роки старший від Савонова, зате прожив на 54 роки довше: Григорій трагічно загинув у 24 роки, а Георгій спокійно помер від старості в 78 років. Савонов — українець, Жуков — росіянин, родом з Калузької губернії. Обоє з бідних селянських родин, отримали лише початкову освіту в церковно-приходській школі. Було в них важке й безрадісне дитинство.

Жуков з гіркотою згадував у мемуарах, що заробітки батьків були нижчими, ніж у жебраків-старців. Ще він писав: «Дякувати сусідам, вони іноді виручали нас то щами, то кашею». Його батько працював шевцем чобіт («сапожником») у Москві, тож дома бував рідко. Здебільшого свої заробітки пропивав і додому майже нічого не приносив. Коли його за п'ятику вигнали з роботи в Москві, повернувся в рідне село. Мав важку руку, від якої найбільше страждали його діти.

У десятирічному віці обох, Григорія й Георгія, віддали на декілька років у науку до майстрів: Савонова — до кравця («портного») в Цареборисові, Жукова — до кушніра («скорняка») в хутрову майстерню в Моск-

*Московський прикажчик
Георгій Жуков.*

*Барельєф маршалу Жукову
в м. Балаклія Харківської області.
Тут він розпочинав свою військову
службу.*

ву. Тут подібність закінчується, бо малий Грицько потрапив до зовсім чужих людей, які розглядали його виключно як безплатного наймита й попихача. Мало ж Єгорку взяв до себе в Москву на навчання рідний дядько Михайло Пилихін, який настільки розбагатів на кушнірському ремеслі, що навіть мав власний великий магазин, де торгували шубами для багатих москвичів. Через якийсь час Єгор Жуков уже працював тут прикажчиком, а не «мальчиком» на побігеньках, як Гриша Савонов. Заробляв Єгор «цілих десять целкових¹», досить значну суму як для того-часного підлітка (що то значить рідний дядько)! Працював «посильним» у банк: отримати по чеках або внести гроші на поточний рахунок, доручалося йому й керувати пакуванням і відправкою товарів клієнтам. Жуков стає повноправним членом родини свого багатого дядька, який йому повністю довіряє у фінансових питаннях.

Савонов, як тільки виповнилися відповідні роки, відразу ж пішов добровольцем на фронт. Жуков, як він про це відверто пише в своїх мемуарах, категорично відмовився записатися в добровольці та йти воювати «за віру, царя й Вітчизну». Як не умовляв його двоюрідний брат і найближ-

¹ Целковий — срібна монета вартістю в один рубль. Целковий рубль, на відміну від полтинника, половини рубля, означає «цілий». Термін виник у давнину, коли фальшивомонетники займалися псуванням монет: з країв непомітно відрізали чи відпилювали трохи дорогоцінного металу. З часом обідок монети (гурт) стали захищати, наносячи на нього малюнок чи насічки (карб). Так виникли в Україні карбованці — рублі з карбом. У Росії в цей же час рублі стали називати целковими, тобто з цілим гуртом, нефальшиві, «непиляні».

чий друг Олександр Пилихін, Жуков твердо відмовився. Брат усе ж пішов на війну добровольцем і швидко повернувся з фронту повним калікою.

7 серпня 1915 р. Георгія Жукова мобілізували на фронт. Він спочатку опинився в Калузі, в 189-му запасному піхотному батальйоні. Тут отримав початкову військову підготовку. Через місяць разом з іншими новобранцями з Калужчини був направлений у 5-й запасний кавалерійський полк, що дислокувався в місті Балаклії Харківської губернії. Був призначений до драгунського ескадрону в Савинцях, де готувалися маршові поповнення для 10-ї кавалерійської дивізії. Вчився тут на кавалериста аж до весни 1916 року. Після закінчення підготовки його відправили не на фронт, як усіх інших, а в село Лагері неподалік, а згодом в Ізюм, де стояла навчальна команда з підготовки кавалерійських унтер-офіцерів. У місті проходили в той час підготовку близько 240 чоловік майбутніх унтер-офіцерів.

Зараз в Ізюмі на перетині вулиці Маршала Жукова й проспекту Леніна на будинку № 32 встановлена меморіальна дошка, яка повідомляє про те, що тут у серпні 1916 року після закінчення Ізюмської унтер-офіцерської школи Г. Жуков отримав своє перше військове звання.

Меморіальна дошка маршалу Жукову в Ізюмі.
У цьому будинку в 1916 р. він більше ніж півроку проходив підготовку на унтер-офіцера, але через недисциплінованість звання не отримав.

Тут дві характерні помилки, які поширені в інтернеті та багатьох публікаціях. По-перше, ніяких унтер-офіцерських шкіл в Росії ніколи не існувало, а були, як ми про це зазначили вище, навчальні команди з підготовки унтер-офіцерів. По-друге, Г. Жуков після закінчення навчальної команди жодного військового звання не отримав, хоча й провчився більше ніж півроку. Те, що він називає в своїх мемуарах «віце-унтер-офіцером», тобто кандидатом на унтер-офіцера, не є ні військовим званням, ні чином. Такого звання по штатах не існувало в жодній країні світу, а отже, й у Російській імператорській армії.

У повсякденному вжитку в мові тогочасних російських військових найменування «віце-унтер-офіцер» вживалося для солдатів, які закінчили курс навчальної команди, але з якоїсь причини не отримали чину унтер-офіцера. Швидше за все, для Жукова зіграло фатальну роль те, що він за два тижні до закінчення курсу був відрахований з команди «за недисциплінованість і нелояльне ставлення до безпосереднього начальства». За участь у бійці йому навіть загрожував військово-польовий суд, як він про це пише сам у мемуарах.

Отже, як не потребувала діюча армія на фронтах унтер-офіцерського поповнення, несучи грандіозні втрати серед молодших командирів,

Друга меморіальна дошка маршалу Жукову в Ізюмі на вулиці, названій на його честь.

та все-таки Жуков, провчившись тривалий, як для війни, час, так і не отримав жодного звання. Річ у тім, що до майбутніх унтер-офіцерів, як ми вже писали, висувалися суворі моральні й дисциплінарні вимоги.

Наші висновки підтверджує фото Г. Жукова з власноручним його підписом. Зроблене воно відразу ж після випуску з Ізюмської навчальної команди, перед самим його відправленням з Ізюма на фронт. Тут ми бачимо бравого рядового солдата в хвацько заломленому набакир кашкеті, який на чистих погонах не має жодних унтер-офіцерських відзнак (двох личок).

Власне, звання молодшого унтер-офіцера (молодшого сержанта) Жуков отримав уже на фронті, безпосередньо під час боїв, коли захопив у полон німецького офіцера й отримав за це Георгіївський хрест IV ступеня. Згідно зі статутом цієї нагороди, її власник автоматично отримував унтер-офіцерське звання. Закінчив він службу в Російській армії, прослуживши в ній більше двох років, в чині всього-на-всього старшого унтер-офіцера (сержанта).

Савонов, пішовши на війну добровольцем значно пізніше примусово мобілізованого Жукова, не відсиджувався, як він, більше року в тилу, у різних запасних та навчальних частинах, а відразу відправився на фронт. Там послідовно пройшов усі шаблі унтер-офіцерських (молодший унтер-офіцер, старший унтер-офіцер, фельдфебель, підпрапорщик) та обер-офіцерських (прапорщик, підпоручик, поручик) чинів. Здолав, як мінімум, сім службових шаблів, а Жуков усього лише два.

Обоє, Савонов і Жуков, мужньо воювали на фронті. Обоє були нагороджені: Георгій — двома Георгіївськими хрестами, а Григорій — чотирма Георгіївськими хрестами й двома Георгіївськими медалями. Григорій безпосередньо воював на передовій більше ніж півтора року, а Георгій — трохи більше місяця.

Деякі ізюмські краєзнавці стверджують, що, знаходячись майже рік в навчальних таборах у Савинцях та Ізюмі, Жуков міг там зустрітися з Савоновим. Така ймовірність не виключається, але якщо така зустріч і сталася, то була чисто випадковою й не мала жодних подальших наслідків.

Перебування більше року в навчальних частинах на Ізюмщині не було для Жукова медом. Повсякчасна муштра супроводжувалася, як це завжди прийнято в російській армії, ще постійними знущаннями й рукоприкладством унтер-офіцерів. Ці його безпосередні начальники, згідно з мемуарами Жукова, носили українські прізвища й були «крайне дерзкие

Рядовий Г. Жуков
перед відправкою на фронт
з Ізюма.

на руку», збиваючи солдата з ніг одним ударом кулака й часто вибиваючи їм зуби. Зазначимо, що серед советських генералів і маршалів, де мордобій був справою звичною, таким мистецтвом чудово володів маршал Будьонний, теж колишній царський унтер.

Жуков наголошує, що особливо унтер-офіцери «куражилися» над москвичами, вважаючи їх надто розумними, «грамотіями». До останніх належав і Георгій. Побої й приниження, які Жукову довелося перетерпіти в глибокому тилу армії перед тим, як він став унтер-офіцером, могли негативно вплинути на його характер. Чи не звідси широковідома жорстокість Георгія Костянтиновича у ставленні до підлеглих, повсякчасна готовність дати по пиці, а під час війни — й розстріляти з усякого приводу, а то й без нього? Чи не звідси неприхована неприязнь, навіть ненависть до всіх українців?

Ось іще що впадає в очі. Ще до вступу в навчальну команду Жуков півроку опановував військову премудрість у запасних частинах. Навчаючись на унтер-офіцера, на фронт попав тільки через рік після мобілізації. У так звану Велику Вітчизняну війну розкошувати по півроку в навчальних частинах Георгій Костянтинович новобранцям не давав. Кидав у бій ненавчених, а часто й неозброєних. Особливо це стосувалося українців.

На початку серпня 1916 року Жукова відправили в 10-й Новгородський драгунський полк 10-ї кавалерійської дивізії на Південно-Західний фронт. Прибув він туди аж наприкінці серпня, але тільки на початку вересня попав на передову. Повоював він зовсім недовго, трохи більше місяця. Уже в жовтні 1916 року під час кінної розвідки разом з товаришами підірвався на міні. Двох драгунів тяжко поранило, а Георгія вибуховою хвилею викинуло із сідла й сильно контузило. На цьому участь Жукова в боях Першої світової війни закінчилася.

Оговтався він тільки через добу вже в госпіталі. Контузія виявилася важкою, унтер-офіцер на тривалий час оглух, тож його евакуювали в Харків. До речі, за цю контузію Георгію присвоїли другий Георгіївський хрест.

Після госпіталю унтер-офіцера Жукова направили в 6-й маршовий ескадрон при 5-у запасному кавалерійському полку в село Лагері поблизу Балаклії. Це був той самий ескадрон, із якого Жукова направили в Ізюмську навчальну команду. Маршовий ескадрон, де став служити Георгій, за чисельністю був не меншим від кавалерійського полку на фронті. Тут окопалися здебільшого ті, хто всілякими правдами й неправдами намагалися ухилитися від фронту. Жуков швидко з ними знайшов спільну мову, інакше не вибрали б його головою ескадронного солдатського комітету й членом полкової ради. Про це він відверто й з неприхованою гордістю пише в своїх мемуарах. Там, зокрема, зазначає, що вже тоді в Лагерях був переконаний, що *«мир, землю, волю російському народу можуть дати тільки більшовики й ніхто інший. Це в міру своїх можливостей я й прищеплював своїм солдатам, за що й був винагороджений ними»*.

Більшовицький Жовтневий переворот 1917 року застав Жукова на станції Савинці. В автобіографії 1938 року він зазначає: *«Участь у жовтнево-му перевороті виявив у тому, що ескадрон під керівництвом комітету став на платформу більшовиків і відмовився українізуватися».*

У мемуарах написав про це докладніше: *«На початку осені 1917 року деякі підрозділи перейшли на бік Петлюри. Наш ескадрон, до складу якого входили головним чином москвичі й калужани, був розпущений по домівках солдатським ескадронним комітетом. Ми видали солдатам довідки, які посвідчували звільнення зі служби, й порекомендували їм захопити з собою карабіни й бойові патрони. Як потім з'ясувалося, загороджувальний загін у районі Харкова вилучив зброю в більшості солдатів. Мені декілька тижнів довелося переховуватися в Балаклії й селі Лагері, бо мене розшукували офіцери, які перейшли на службу до українських націоналістів».*

Жуков відмовився підтримати Українську Центральну Раду й стати на службу Українській Народній Республіці, як це зробив практично весь його 5-й запасний полк. У тогочасних умовах він на це мав повне право, як і демобілізуватися додому в Росію: здати закріплену за ним зброю й військово спорядження, отримати в полку відповідні офіційні документи та й їхати собі мирно залізницею на Москву. Жуков же здійснив військовий злочин: намагався дезертирувати з армії зі зброєю в руках та ще й підбивав на це інших солдатів.

У мемуарах Жуков пише, що повернувся в Москву 30 листопада, хоча в автобіографії 1938 року стверджує, що сталося це аж у грудні 1917 року. Ось саме в листопаді-грудні могли реально перетинатися шляхи Жукова й Савонова. Саме поручик (старший лейтенант) Савонов був серед тих *«офіцерів, які перейшли на службу до українських націоналістів»*. Вони активно розшукували баламута-унтер-офіцера (сержанта) Жукова, який збурив свій ескадрон до дезертирства та ще й зі зброєю в руках.

Тоді як Савонов, воєнний комендант Цареборисова, забезпечує порядок, розбудовує українську державність, Жуков підступно розкладає армію, нацьковує й провокує простих солдатів до братовбивчої громадянської війни. Його як небезпечного злочинця розшукує українська влада. Невже тільки за більшовицьку агітацію? Що ж іще треба було такого накоїти?

Знаємо з чисельних тогочасних прикладів, що п'яні російські дезертири чинили масові погроми, грабежі, вбивства й гвалтування в Україні, повертаючись із фронту восени 1917 року додому в Росію. Небезпека від них для мирного населення втричі посилювалася, коли вони мали при собі зброю.

Швидше за все, *«українські націоналісти»* розшукували унтера Жукова за якийсь конкретний тяжкий кримінальний злочин, учинений ним на Ізюмщині. Дезертирів тоді було багато, й більшість із них були зі зброєю. Коли вони мирно, без опору здавали свою зброю українським військовим патрулям, то їх відразу спокійно відпускали додому. Знаємо

точно, що Жуков додому зброї не провіз. То чому він так довго ховався й боявся вийти зі свого схрону?

Мабуть, добряче натерпівся тоді страху дезертир Жуков, бо знав: якщо потрапить до рук таких, як фронтовик Савонов, то помилування не дочекається. Знаємо з пізніших архівних матеріалів, що герой Першої світової війни Григорій Савонов завжди ненавидів дезертирів-мародерів, гвалтівників і був до них немилосердним. З інших же документів довідуємося, що Жуков пізніше був вельми схильний до мародерства й статевої розбещеності.

Може, саме з тих пір у Жукова така ненависть до українців. Саме Жуков з Берією ініціювали в 1944 році висилку всіх українців у Сибір за нібито зраду, бо вони, бачте, залишилися під німецькою окупацією. На щастя, вагонів не вистачило, а то б вислали всіх, як чеченців і кримських татар. Той же людоджер Жуков заявляв, що чим більше беззбройних хохлів буде потоплено в Дніпрі під час його форсування восени 1943 року під Києвом, тим менше доведеться потім їх у Сибір висилати. Те ж саме він робив під час Корсунь-Шевченківської операції. Мало їм, бачте, було Голодоморів.

Таке враження, що він так само ненавидів і росіян. Згадаймо «Ржевську м'ясорубку» на Калінінському фронті, де бездарний командуючий Жуков безглуздо перемолотив від одного до двох мільйонів советських військ, безперервно кидаючи їх у атаки. Скінчилося тим, що німці самі непомітно відійшли на інші рубежі. А «знаменита» (за втратами советських військ) Берлінська операція? А бесіда з американським генералом Ейзенхауером про «живі способи» подолання мінних полів, коли советська піхота своїми ногами розчищала мінні поля для проходу своїх танків?

Гігантські жертви Червоної армії, які десятикратно перевищували втрати Вермахту, також на совісті «маршала Перемоги», який досягав своїх цілей, тільки завалюючи ворога горами трупів своїх солдатів. Ніхто до сих пір не звинуватив його в загибелі Червоної армії в перші дні війни, а це теж справа рук «великого воєнного генія на білому коні». Командуючи фронтом під Ленінградом, видав у вересні 1941 року наказ, щоб розстрілювали не тільки тих, хто потрапив у полон, а й їхні сім'ї. «Розстріляти» — це було його улюблене слово. Почитайте видатного російського письменника Астаф'єва, тричі пораненого советського солдата, який називав Жукова не інакше, як *«браконьєром російського народу»*.

Савонов, як ми це покажемо далі, не міг собі дозволити таких варварських методів командування підлеглими. Його повстанський загін складався винятково з добровольців, за спинами яких не стояли червоні комісари з пістолетами й загороджувальні загони НКВС. Він не «підбадьорював» кулеметним вогнем у спину своїх бійців під час атак, як Жуков.

Жоден архівний документ чи свідчення очевидця не звинуватили отамана Савонова, що він пияк, статевий розпусник, садист чи навіть прос-

то матюкальник, хам або пихатий нахаба. Про найкривавішого полководця в історії людства Жукова таких документальних свідчень безліч.

Мародером і хапугою був так званий «маршал Перемоги». Цей ганебний факт доведений слідчими: ешелонами вивозив додому награбоване в Німеччині барахло, золото й антикваріат. Отаман Савонов такими речами просто гидував, він мародерів завжди розстрілював перед шеренгою або відразу ж на місці злочину. Воєнні трофеї, захоплені в червоних, Савонов використовував для постачання свого загону або щедро роздавав місцевому населенню. Він органічно не міг грабувати селян, бо повністю залежав від них й об'єктивно був всього-на-всього тільки виборним отаманом місцевої самооборони, а не держимордою й свавільним деспотом, як Жуков.

Жуков був безжалісним до простих солдатів і в мирний час. Керуючи 14 вересня 1954 року секретними навчаннями з реальним атомним вибухом на Тоцькому полігоні під Оренбургом, він наказав «прогнати» через епіцентр вибуху 45–60 тисяч советських військових. Радіоактивно опромінені, більшість з них скоро загинули в страшних муках. Саме Жуков потопив у крові народне повстання в Угорщині в 1956 році. За це незаконно (грубо порушивши статут цієї нагороди) отримав четверту зірку Героя Советського Союзу та орден Леніна.

Проти власного народу Жуков розпочав воювати ще в 1920–1921 роках, коли брав активну участь у придушенні селянських повстань на Тамбовщині («Антоновщина») та Воронежчині (отамана Колесникова¹). Новоспечений комуніст-кавалерист Жуков шаблею вправно рубав беззбройних російських мужиків, вщент палив їхні «деревні» разом з жінками та дітьми й топив мирних заручників у болотах, бо, бачте, ті не хотіли йти до ко-

¹ Доля Івана Сергійовича Колесникова, як дві краплини, схожа на долю Григорія Савонова. Ровесники, які на фронті стали унтер-офіцерами, а за советської влади командирами полків у Червоній армії, вони допомагали більшовикам розбити Білу армію. Обидва вступили в комуністичну партію. Обоє в 1920 році, побачивши огидне обличчя комуністів та їхні грабежі селян, повернули проти них зброю, створивши потужні повстанські загони й очоливши антибільшовицькі повстання. Обоє за народну справу загинули молодими через зраду близьких.

Слід зазначити, що тривалий час замовчувався або перекручувався факт, що часто на чолі повстанців ставали люди, які на початку революції підтримували більшовиків. Більшість рядових савоновців і колесниковців теж спочатку добровільно воювали в Червоній армії або служили в советських органах. Той же Олександр Антонов, керівник грандіозного повстання на Тамбовщині, названого за його прізвищем, теж спочатку був начальником советської міліції Кирсанівського повіту Тамбовської губернії.

Та найбільшою подібністю між Савоновим і Колесниковим, яка, мабуть, відіграла найвирішальнішу роль у становленні їх як повстанських отаманів, було те, що вони обоє були нащадками українських слобідських козаків. Це ж саме стосується їхніх бойових побратимів. Савонов і савоновці були нащадками козаків Ізюмського слобідського козацького полку, а Колесников і колесниковці — Острогозького слобідського козацького полку. Савонов народився за 12 км від Ізюма у колишній козацькій слободі, а Колесников — на тій же відстані від Острогозька, теж у колишній козацькій слободі. Співставляючи й далі біографії двох повстанських отаманів, можна знайти безліч паралелей і збігів, які вражають уяву.

Повстанський отаман
Іван Колесников.

муністичного раю. За це отримав свою першу советську нагороду — орден Бойового Червоного Прапора. Не бачити б карателю Жукову цього ордена, як своїх вух, коли б виявив хоч крихту милосердя й не виконував без належного комуністичного ентузіазму накази кривавого Тухачевського про репресії щодо мирного російського населення.

Ось його наказ №171 від 11 червня 1921 року: *«Громадян, які відмовляються назвати своє ім'я, розстрілювати на місці без суду... У випадку знаходження схованої зброї розстрілювати на місці без суду старшого працівника в сім'ї... Сім'ї, які переховують членів сім'ї або майно бандитів, розглядаються як бандитські, і старшого працівника цієї сім'ї розстрілювати на місці без суду»*. Ніко-

ли не повіримо, що молодому комуністу Жукову вдавалося ухилитися від виконання цих драконівських наказів.

У той час, коли червоний командир кавалерійського ескадрону Жуков запекло воював проти власного російського народу, повстанський отаман Савонов, знехтувавши високими посадами в Червоній армії, самовіддано став на захист українського селянства Харківщини й Донеччини від типів, подібних Жукову, розглядаючи їх як ненависних окупантів рідної землі.

Жукову на Воронежчині довелося здебільшого воювати із загонами знаменитого повстанського отамана Колесникова, який в одному з шабельних боїв ледь не зарубав майбутнього маршала. До речі, грізний загін Колесникова здійснював успішні партизанські рейди й на північну Донеччину: 27 грудня 1920 року захопив Старобільськ, розгромивши червоний гарнізон у 350 бійців. 28 грудня здійснив успішну атаку на стратегічну залізничну станцію Сватове, де полонив 360 красноармійців, захопив артилерійську базу Червоної армії та велетенську кількість патронів. А на початок 1921 року 50-тисячна народна армія Колесникова вже контролювала практично всю сільську Воронежчину.

У цей час, у кінці січня 1921 року, до Воронежчини зі Старобільщини виходить Повстанська армія Нестора Махна, в авангарді якої йде Кримський полк Савонова-Харлашки. Отже, підрозділи Савонова й Жукова діють у безпосередній близькості один від одного. Тільки один у армії ката Тухачевського, а інший — у народній армії Батька Махна, бойового по-

братима отамана Колесникова. Савонов у цей час командує 4-м піхотним полком, а Жуков — тільки 2-м ескадроном (ротою) 1-го кавалерійського полку, тобто Георгій не йде в жодне з Григорієм порівняння. У нас відсутні документальні свідчення, що їхні дороги в цей час перетиналися, але можна однозначно стверджувати, що вони проходили майже поруч, як це було восени 1919 року під Царициним на Волзі, де Савонов і Жуков обоє воювали в Червоній армії проти Білих військ барона Врангеля та генерала Денікіна. Савонов був уже заступником командира полку¹, а Жуков — тільки помічником командира взводу.

Придушення Антоновщини є однією з найганебніших сторінок советського режиму. Там Криваво-Красна армія вперше в світі застосовувала проти мирного населення хімічну зброю, аероплани, танки, важку артилерію. У «Воспоминаниях и размышлениях» Жукова про це, ясна річ, не говориться й півслова.

Як би там не було, але виходить, що свій основний бойовий досвід Жуков придбав під час придушення селянських повстань. На Першій світовій війні він пробув усього трохи більше місяця. Проти регулярних білих армій воював не більше трьох місяців, а проти повстанців отаманів Колесникова й Антонова здійснював каральні операції майже рік. Тут отримав свою першу найвищу советську нагороду. Тут був значно підвищений у посаді — став командувати ескадроном. Друга світова війна показала справжню ціну його військового досвіду.

Ця ціна виявилася аж занадто високою для українського народу та інших народів СРСР. За бездарність Жукова народ розплачувався мільйонними невинуватими жертвами. Справжніх же командирів, які мали совість, власну й національну гідність, як Савонов, комуністичний режим завжди знищував.

В історії СРСР був 41 маршал, але тільки про одного було оголошено в наказі Верховного Головнокомандуючого Сталіна, що він хвастун, який любить привласнювати собі чужі заслуги. Це про Жукова. Сталін не раз звинувачував його в профнепридатності, хотів розстріляти. За Хрущова

¹ Лупейко Віктор Юхимович, дослідник з Київщини, та деякі інші джерела стверджують, що за штурм Царицина Савонов був нагороджений орденом. У той час був тільки один советський орден — Червоного Прапора РСФСР. Якщо б він був дійсно ним нагороджений у 1919 році, то, безперечно, носив би його і в 1920 році. Однак про це в нас відсутні будь-які відомості. Хоча на одному з фото початку літа 1920 р., де в групі советських командирів стоїть і Савонов, на його гімнастерці проглядається якийсь знак, схожий на тогочасний радянський орден. Зрозуміло, що царські фронтіві ордені й медалі в ті часи носили винятково тільки білогвардійці, а інших просто-напросто не було.

Докладно вивчивши «Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и Почетным Революционным оружием» з 1918 по 1925 рр., ми не знайшли там ні Савонова, ні Махна. Та воно й зрозуміло, бо цей «Сборник», виданий у Москві в 1926 році «Державним военним видавництвом», піддавався суворій цензурі, й у нього ніяк не мали права потрапити зазначені нами «вороги народу» Савонов і Махно. Але ж добре відомо, що Махно теж був нагороджений цим орденом.

Жукова з ганьбою вигнали з армії. Багато видатних советським маршалів сказали про Жукова сувору та вкрай непривабливу правду. Маршал Голиков Ф. І., зокрема, влучно назвав колишнього унтера Жукова Унтер Пришибеевим¹. Зробив він це публічно в 1961 році на знаменитому XXII з'їзді КПРС.

Таким собі бездарним Унтер Пришибеевим у маршальських погонах, швидше за все, й залишиться Жуков у нашій історії. А добре ім'я славного отамана Савонова ще чекає на своє повернення. Жуков і Савонов, як і раніше, залишаться антиподами, тільки їхня полюсність зміниться на протилежну.

---

¹ Унтер Пришибеев — герой однойменного оповідання А. Чехова. Ім'я малоосвіченої, тупої, нікчемної людини, яка самовпевнено переконана у власній величчї й патологічно прагне влади. Це хам, грубіян, який уміє тільки репетувати й удавати з себе командира.

II. НА ЧОЛІ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Революційний час — швидкий і спресований. За декількарічну відсутність Григорія Савонова в його рідних місцях все різко змінилося. Він ішов на війну з однієї країни, а повернувся вже зовсім в іншу. Мирний плін тихого провінційного життя змінився буремними подіями, загальним озлобленням і ненавистю, різким політичним протистоянням. Селяни, які тільки недавно повернулися з фронту, діставали приховану зброю, стихійно утворювали дрібні збройні загони самозахисту. Як завжди в подібних випадках, потрібен був ватажок, отаман — сміливий і популярний. Тут-то й виявився незамінним Григорій Савонов.

Кожен царєборисівець вважав за свій обов'язок відзначитися в боях на фронті. Звідти вони привезли не лише нагороди, вміння воювати, не шкодуючи ні свого, ні чужого життя, але й люту ненависть до представників панівних класів — поміщиків, буржуазії, чиновників, поліції й попів. Савонову було не просто суперничати з ними і в хоробрості, і в жорстокості. Щоб бути лідером, потрібно було в усьому перевершувати своїх побратимів, і двадцятирічний Григорій домігся свого. Запалали поміщицькі маєтки, багатьох гнобителів було вбито. Рятуючи своє життя, багато з них втікали хто куди.

Його плани спочатку, мабуть, були скромними: шляхом терору боротися з поміщиками та їхніми поплічниками. Та через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин він, маючи певні організаторські здібності, добре знаючи настрої селянських мас, виявляючи особисту мужність, опинився в епіцентрі потужного повстання селян проти поміщиків та їхніх посіпак. Півстоліття пізніше Мао Цзедун скаже: «Гвинтівка породжує владу». Григорій у політичних афоризмах не був сильним, але думав подібним чином.

На зміну короткочасній російсько-більшовицькій окупації (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.), за допомогою німецьких військ була встановлена влада гетьмана П. Скоропадського. Гетьманщина на Ізюмщині остаточно утвердилася 2 травня (15 травня за новим стилем) 1918 р. й передусім виражала інтереси місцевих російських поміщиків, підпри-

емців, колишніх царських чиновників. Вони стали повертати колишні порядки, відбирати назад поділену поміщицьку землю, насильницьки вилучати в селян продовольство та проводити каральні акції проти всіх незгодних.

Григорій Савонов, продовжуючи перебувати в цей час на посаді військового коменданта Цареборисівської волості, незважаючи на свою високу посаду, відразу ж включається в революційну боротьбу проти поміщицької сваволі.

Підпільна організація Савонова засновується ним у травні-червні 1918 р. спочатку в селі Студенок. Тому й у історію вона ввійшла саме під назвою «Студенецька Робітнича Демократична партія». Ця, на перший погляд, досить дивна за назвою партія нерозривно пов'язується з іменем Савонова. Пізніше в народних масах її й звали просто партією Савонова.

Насправді ж конспіративна організація Савонова була не чим іншим, як однією з організацій Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що була дуже впливовою на Ізюмщині, особливо серед селянства. Як відомо, українські есери стояли на позиціях незалежності України.

Білик Макар Адамович — голова Цареборисівського ревкому в 1918 р.

Саме вони були найчисельнішою силою в Центральній Раді та її уряді — Генеральному Секретаріаті. Вірний прихильник Центральної Ради й самостійної України, Григорій Савонов, повернувшись з фронту додому, був уже членом УПСР. Недарма ж про нього завжди говорили як про переконаного петлюрівця, тобто українського самостійника. Українські есери безкомпромісно виступили проти Гетьманату й німців і розпочали збройну боротьбу з ними.

Савонов належав до лівого крила українських есерів, котрі в травні 1918 року виділилися в окрему партію, яка за назвою їх центрального друкованого органу — газети «Боротьба» — взяла назву УПСР-боротьбисти. Боротьбисти стояли на позиціях «радянської форми» влади та за співпрацю з більшовиками. Та водночас вони мали з ними серйозні розбіж-

Німці на залізничній станції з місцевими мешканками в 1918 році.

ності з національного питання. Боротьбисти хоча й виступали за Радянську Україну, але повністю незалежну від Советської Росії¹.

Спочатку підпільна організація в Студенку складалася всього з 17 членів, та її чисельність стрімко зростала. Очолюючи цю нелегальну «партію», Григорій Савонов водночас легально був військовим комендантом Цареборисова (чудове прикриття), тобто найвищою владою не тільки в самій слободі, а й у всій волості.

Організація була настільки законспірованою, що про неї ніхто навіть не підозрював не тільки в Ізюмі, а й у селах, де вона діяла. Тільки в листопаді-грудні 1918 року, коли ця вкрай таємнича організація з сотнями

¹ У березні 1919 р. вони перейменувалися в боротьбистів-комуністів. Виступали з теорією української національної революції й українського комунізму, висуваючи національне питання на перший план, що дуже не подобалося московським більшовикам. Однак більшовики з ними співробітничали, бо боротьбисти користувалися популярністю серед української інтелігенції та селянства. Улітку 1919 р. свою партію вони назвали Українською комуністичною партією (боротьбистів) — УКП(б), яку не слід плутати з КП(б)У — Комуністичною партією більшовиків України. Та вже в березні 1920 р. боротьбистів змусили саморозпуститися, а її членів увійти в склад КП(б)У. Таким чином, Савонов з українського есера перетворився в комуніста-більшовика. На жаль, саме такою була трагічна еволюція українських лівих есерів, яких уже пізніше комуністи-більшовики всіх повністю знищили. Разом зі своєю партією цей трагічний шлях сповна пройшов і Григорій Савонов.

озброєних членів зненацька вийшла з підпілля й організувала потужне селянське повстання на Ізюмщині, всі побачили її грізну силу. До цього про таємничу партію народних месників ходили найнеймовірніші чутки, підкріплені широким розмахом її бойової діяльності. Вона передусім полягала у вбивствах ненависних селянам поміщиків та їхніх посіпак.

Членами «Студенецької партії» були Коровченко Арсен Пантелійович, Лящ Юхим Сергійович, Лящ Михайло Сергійович, Лісняк Прокіп Пилипович, Лобко Іван Сергійович, Пазушка Григорій Павлович, Ізотов Омелян Миколайович, Ізотов Костянтин Миколайович, Ільяшев та інші.

Студенецька організація була тісно зв'язана з вищими організаціями УПСР у Бахмуті (Артемівську), Ізюмі та Харкові, бо відомо, що звідти отримувала відповідні печатки, членські квитки. Їй регулярно надходила підпільна література, газети, листівки, прокламації тощо. Усе це розповсюджувалося не тільки Ізюмським повітом, а й за його межами. Як стверджує більшовицька книга, видана в Ізюмі 1927 року, організація Савонова *«тероризувала осіб, які підтримували німців і намагалися відновити колишні порядки. Усе робилося за наказом: «отримав завдання — хоч помри, а зроби».* Озброєна була організація гвинтівками й відрізами». Проводилися підпільні збори й з'їзди, де обговорювалися питання про озброєння членів, зміцнення зв'язків з селянством, пропагандистську роботу та інше.

«Студенецька партія» Савонова створила свої розгалуджені організації:

- в селі Яремівка (Бондаренко Гаврило Гаврилович, Бондаренко Олексій Антонович, Кроль Федір Кирилович, Бурлака Карпо Дмитрович, Ковалевський та інші);
- в селі Ярове (Курмаз М., Шульга М., Драний А., Доля та інші);
- в слободі Радьківські Піски Куп'янського повіту (25 чоловік). Її очолювали наймити Пилип Гайворонський та Удовенко;
- в слободі Цареборисів;
- в селі Богородичне;
- в Малій Комишувасі, Співаківці, Протопопівці, Бугаївці, Чепелі, Довгенькому та інших селах.

Усі ці організації підтримували між собою тісний зв'язок через Цареборисів і діяли скоординовано й спільно з одного центру, очолюваного Савоновим. Організація створила спецгрупи й спецзагони месників-бойовиків. Ефективно в підпільників працювала розвідка й контррозвідка, які швидко виявляли ворогів, провокаторів, шпигунів і негайно їх знищували. Розгалудженою розвідувальною мережею Савонов невдовзі облуптав увесь Ізюмський повіт. Чільну роль у цій мережі відігравали молоді жінки й дівчата.

Однією з таких розвідниць була секретар-машиністка в конторі графа Рибоп'єра поблизу Святогірська Рибкіна. Надзвичайно вродлива й високоінтелігентна дворянка, не викликаючи жодної підозри, здобувала

для підпільників цінну інформацію, передруковувала прокламації, допомагала переправляти зброю. Авторитетний селянин Лобко Ф. П., займаючи виборну посаду, всіляко допомагав савоновцям, часто визволяючи заарештованих і дістаючи їм зброю.

Здебільшого ж підпільники мали власну зброю, принесену особисто ще з фронту або придбану в 1917–1918 рр. у місцевого населення. Її в селян скупляли чи вимінювали, а в декого й насильницьки відбирали. Це були гвинтівки, револьвери, гранати, патрони, обрізи та інше. Ще частину зброї організація Савонова нелегально отримала по партійній лінії безпосередньо з Ізюма зі складів ще царської армії.

Бойовики на чолі з Савоновим, як ствердує достовірне більшовицьке джерело, *«у серпні 1918 року вбивають управляючого маєтком графа Рибон'єра Пастухова, його доньку й Чернявського за те, що вони стали при німцях відновлювати колишні царські порядки»*. При відступі німців савоновці пустили під укіс біля Студенка їхній військовий ешелон, який ішов на Ростов. Це через Росію поверталися додому в Німеччину підрозділи 1-го армійського корпусу, які дислокувалися в Харківській губернії. На цей час бойова організація Савонова нараховувала не менше 150 чоловік.

Підпільна група Іщенка-Бриля виникає майже одночасно з бойовою організацією Савонова. Так стверджує в своїх розлогіх мемуарах Іщенко. Саме з них ми дізнаємося про безліч конкретних деталей тогочасних подій. Тож у подальшому викладі часто посилатимемося на Якова Іщенка та наводитимемо цитати з його мемуарів.

Після дезертирства з фронту Іщенко майже рік нелегально жив у Ізюмі, переховуючись тут і якийсь час працюючи наймитом у кустаря-картузника (шапошника) Баранника А. І. Потім, уже після приходу німців, нарешті перестав ховатися й на початку травня 1918 року повернувся додому в Цареборисів. З фронту він приніс румунський револьвер, карабін, чотири ручні гранати, повну гранатну сумку бойових патронів до карабіна.

За його словами, в рідному селі відразу ж *«узаявся за організацію більшовицького підпілля та підготовку повстання проти німців»*. Насправді ж його тогочасне підпілля до більшовиків жодного стосунку не мало, що він далі й сам неодноразово визнає в своїх мемуарах. Першим він залучив до цієї справи Садового Петра Микитовича — цареборисівського сільського писаря, Скрипку Павла Карповича і Федорченка Федора Євтихійовича. Потім Бриля Авксентія Івановича — середняка, донецького шахтаря.

Пізніше були залучені Фесенко Кузьма Йосипович, Танич Семен, Водоріз Тарас, Бриль Михайло Мусійович, Цідибрага Наум Павлович, Цідибрага Трохим Павлович, Федоренко Іван Остапович, Говтва Олександр Євдокимович, Кремень Іван Гаврилович, Могилка Федір Олександрович, Логвиненко Данило Іванович, Дерев'янку Гнат Кирилович та інші.

Організаційна п'ятірка перетворилася в трійку, бо Бриль і Федорченко вибули, нібито поїхавши працювати на шахти Донбасу. Насправді ж саме

Авксентій Бриль був справжнім керівником цієї конспіративної групи й згодом разом із Савоновим повів у наступ повстанців на Ізюм.

В організацію ще були прийняті Кремень Іван Гаврилович, Гунько Андрій Андрійович, Гунько Прокіп Кирилович, Лагоша Дмитро Ілліч, Вощаний Федір Гурович, Кулібаба Мусій Петрович, Петренко Трохим Андрійович, Трощило Микита Олексійович та інші.

З останнім стався прикрий випадок, який ледь не призвів до розгрому підпільної організації. Усі підпільники тоді знетямалися від жаху й на довгий час поховалися хто де і якомога подалі від села. Трощило, видно, був дуже ласим до чужих молодичок. Коли одного разу вчергове прийшов опівночі зі зборів підпільників, то його ревнива дружина Марина, запідозривши чоловіка в сімейній зраді, влаштувала затяту сімейну сварку з бійкою та істерикою. Виправдовуючись перед вкрай розлюченою дружиною, Микита змушений був їй усе розповісти про підпільну організацію, на збори якої він ходить уночі. Для більшої значимості він ще й гарненько прибрехав, що ця організація «може зробити, що хочеш» і зовсім скоро вони захоплять повсюди владу.

Марина враз заспокоїлася. Щаслива й горда за такого героїчного чоловіка, який, як виявилось, зовсім не зраджує її з чужими жінками, а навпаки, ночами бореться в лавах могутньої таємної організації проти місцевих багатіїв, вона його міцно обняла, пристрасно поцілувала й силою потягла в ліжко.

Уранці Марина пішла в центр села на базар. Йшла туди набундючена, як індик, її розпирала надзвичайна новина, про яку вночі дізналася від чоловіка. Тож тільки почала торгуватися з якоюсь селянкою за молоко, як відразу зірвалася на сварку та крик і почала погрожувати: «Скоро вам, таким-сяким куркулям, прийде кінець» і т. д., на що їй селянка резонно відповіла: «Чи прийде нам кінець, ще невідомо, а от вам, голодранцям, він уже прийшов». Марина цілком оскаженіла від такого нахабного зухвальства й стала репетувати на весь базар: «У нас є така сильна організація, яка повністю таємна, яка скоро всіх вас тут прикінчить. Усім вам буде кінець! А в цій організації й мій Микита! От вам! От вам!». Та почала тицяти дулі в усі боки.

На несамовитий жіночий крик збігся весь базар. Тут була й мати Садового П. М., яка ледь відтягла вбік розпалену Марину та врешті-решт її втихомирила. Вона ж негайно повідомила свого сина, сільського писаря, про інцидент на базарі. Той відразу побіг до інших підпільників з тривожною вістю. Вирішено було послати Марину з вибаченнями й спростуванням до селянки. Трощилу рекомендувалося подалі сховатися на якомусь дальньому хуторі чи навіть на шахтах Донбасу, іншим підпільникам теж.

Усі всмерть поперелякувалися. Пропонували навіть негайно убити Трощила, щоб він не видав їх під час арешту й жорстоких допитів. Та кожному було його жаль, та й страшно позбавляти життя близь-

ку людину. Чекали, що з Ізюма от-от прибуде в село каральний загін, що за кожним із них уже полює таємна контррозвідка, що всі вони вже виявлені й скоро їх чекають тяжкі тортури й смерть.

Прошло декілька днів у тривожному чеканні. Життя в слободі текло розміреним плином. Ніхто нікого не шукав. Нажахані підпільники Іщенка потроху поприходили до тями. Знову стали збиратися гуртом та міркувати, де ж дістати зброю для боротьби. Начебто вирішили відправитися в Росію та попросити її в тамтешніх комуністів.

Яків Іщенко докладно розповідає, як він разом з цареборисівцями Говтвою Олександром Євдокимовичем, Фесенком Кузьмою Йосиповичем та ще двома чоловіками їздили в Курськ за патронами, нелегально переходячи за Белгородом кордон між гетьманською Україною та советською Росією. П. Садовий для цієї подорожі виготовив їм підробні документи. О. Говтва теж працював писарчуком у волосній управі. Тож вони разом з писарем Садовим діставали бланки паспортів та інших документів, а гербові печатки брали у сільських та волосного старост. Останні *«були малодосвідчені, тож їх було легко водити за носа»*. Певна складність спочатку була з Цареборисівським волосним старостою Шкарупою Михайлом Федоровичем, але й того швидко вдалося залучити на свій бік. Тож цареборисівці потрібними документами забезпечували не тільки себе, а й своїх однодумців з Яремівки, Студенка, Радьківських Пісок та інших сіл.

У Курську їм начебто вдалося дістати 300 патронів до револьвера наган. Більше вони не взяли, бо важко було нести. Щоб таємно пронести патрони, попримотували їх бинтами до ніг нижче колін і так доправили додому. Подорож була дуже важкою, бо патрони порозтирали їм до крові ноги, тож ледь добралися додому. Патрони, без перебільшення, дісталися їм потом і кров'ю. Цей факт свідчить, що зі зброєю та боеприпасами в Іщенка було зовсім сутужно.

Переговори між підпільниками про спільні дії однозначно відбулися. Як саме об'єдналися есерівська організація Савонова й пробільшовицька група Іщенка-Бриля, знаємо, на жаль, тільки за вкрай суб'єктивними та заідеологізованими спогадами того ж таки Іщенка. Книга *«Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917–1927)»*, випущена в 1927 році, однозначно стверджує, що *«своєрідність становища підпільних організацій того часу в тому, що не було чіткого розмежування між більшовиками, лівими есерами [савоновцями] й есдеками-інтернаціоналістами. Усі вони працювали разом»*. Далі вказується, що Ізюмський більшовицький ревком мав тісні зв'язки із загоном Савонова в Цареборисові.

Як ми вже зазначали, Садовий, член підпільної «трійки» Іщенка, працював сільським писарем у Цареборисові. Він дізнався, що военний комендант Савонов, користуючись своїм службовим становищем, накопив у себе в комендатурі досить значну кількість вилученої в населення

зброї — гвинтівки, револьвери, ручні гранати, різноманітні боєприпаси та інше. Усе це він начебто збирався здати в Ізюм німцям.

«Трійка» (Садовий, Іщенко, Скрипка) розробила два плани заволодіння цією зброєю. За першим варіантом, передбачалося провести переговори з Савоновим і умовити його передати цю зброю їм. За другим, — коли Савонов не згодиться добровільно, то під час вивезення ним зброї зі слободи «прибрати» (убити) його «як ворога *трудового народу*», а зброю забрати силою собі.

Як бачимо, обидва варіанти малореалістичні. Так зване «більшовицьке підпілля» Іщенка в Царєборисові було надто малочисельне, неавторитетне серед населення, майже не мало зброї, про нього ніхто просто-на-просто нічого не знав. Чого б це комендант Савонов, маючи загін у декілька десятків добре озброєних земляків, так званих гайдамаків, які офіційно служили в його комендатурі, мусив рахуватися з невідомо ким? Ясно, що в «більшовиків» не було й щонайменшої можливості відібрати зазначену зброю силою, бо очевидно, що її завжди добре охороняли.

Іщенко стверджує в своїх об'ємних мемуарах, що переговори з Савоновим він узяв на себе, бо дуже близько його знав. Ще в дитинстві та юності до початку війни 1914 р. та й пізніше вони завжди «*дружили між собою й, здається, ще й неабияк*». Отже, вони разом виростили та мали спільні інтереси. Обоє були одного віку, себто ровесниками, походили з бідних сімей, до того ж мали схожі професії: Іщенко — картузник, Савонов — кравець. Іщенко стверджує, що «*саме на цьому ґрунтувалася їхня дружба*».

Зустріч Іщенка з Савоновим відбулася наприкінці травня 1918 р. близько сьомої вечора. Зустрілися вони на базарі в центрі Царєборисова в колі сільської молоді — Олі й Люди Кривенко, Каті Шаповалової та інших тутешніх дівчат та парубків. Савонов серед них вирізнявся військовою формою «*петлюрівського офіцера*», як про це зазначає Іщенко, додаючи з неприхованою заздрістю, що вона була «*нічим не приваблива*». «*Тримав себе, — далі із заздрістю згадує Іщенко про Савонова, — величаво й кожним своїм словом і рухом намагався підкреслити, що він той самий Савонов, який вибився в люди й цілком собою вдоволений*».

Гурт «*інтелігентної*», за словами Іщенка, молоді, як це завжди було прийнято, направився з базарної площі через місток на лівий берег Оскола в сосновий ліс. Там неподалік будинку лісника й гуляли дотемна.

Яків запропонував Григорію відстати від компанії, щоб переговорити про важливу справу. Савонов першим по-дружньому звернувся до Іщенка з пропозицією наступного дня здати зброю, яку той приніс з фронту. Останній підтвердив, що в нього є зброя, та наголосив, що якраз про це й хоче з ним відверто поговорити.

І далі на наступних 30 сторінках машинописного тексту Яків Іщенко якнай докладніше описує в своїх мемуарах, як же йому вдалося перекопати «*запеклого реакціонера Савонова*» перейти на свій бік та віддати йому

всю зброю. Із його спогадів випливає, що він невгамовно проголошував один за одним свої політично наснажені монологи, густо пересипані пізнішими ідеологічними штампами, докладними статистичними відомостями, навіть уривками з російських поезій. Це словесне бомбардування тривало більше 6 годин і закінчилося аж за північ. На цю невпинну зливу слів Григорій відповідав *«фальшивою іронічною усмішкою та ледь скривленим ротом і обличчям»*.

Коли Яків запитав Григорія, чи сподобалася йому советська влада, яка панувала на Ізюмщині всього декілька місяців тому, той *«решуче й роздратовано»* відповів, що ні, бо *«чужому горю довго не радітимеш»*. Він був не згоден з тим, що розорили, розграбували й повбивали заможних людей та причинили їм невимовне горе. *«Це зроблено неправильно, незаконно, непорядно й не по-людськи»*.

Григорій заявив, що німці та австрійці, які прибули на Ізюмщину, допоможуть навести тут порядок і врятують Україну й українців від загибелі. Щодо Росії, то він вважає, що вона обов'язково загине через більшовизм і перестане існувати як самостійна держава.

Далі Іщенко стверджує, що під час розмови нібито зненацька вихопив у Савонова пістолет наган, який той завжди носив у кобурі на ремені, й поставив другові ультиматум, погрожуючи смертю. Яків докладно, ледь не за Достоевським, описує свої та Савонова переживання, думки й почуття під час фатальної зустрічі. Він начебто ще й пригрозив Григорію, що коли той не передасть їм склад зброї й боєприпасів, а видасть підпільників німцям, то буде негайно знищений не тільки сам, а і його батьки. Урешті вони домовилися зустрітися через три дні.

Просто смішно читати ці вигадки Якова Іщенко, бо ж точно знаємо, що Григорій Савонов був неперевершеним майстром рукопашного бою, мав блискавичну реакцію й несамовиту натуру. Ці свої бійцівські якості він безліч разів демонстрував на фронті, в повсякденному житті й у боротьбі з червоними окупантами. Такі, як він, власну зброю ніколи не віддадуть, скоріше загинуть. Савонов володів неймовірної сили ударом (рукою, багнетом, шаблею), міг вступати в рукопашний бій з декількома противниками й завжди перемагав. А тут — хтось узяв і легко вихопив з його кобури пістолет, хоча кожній навіть не військовій людині відомо, що це практично неможливо. Кобура застебнута тугою защипкою й знаходиться якраз під рукою власника; пістолет, як правило, прикріплений до ремня спеціальним шкіряним паском, який і покликаний уберегти його від викрадення. До того ж пістолет у кобурі завжди незаряджений, тобто ще потрібно дослати патрон у патронник, а на це треба певний час і умови. Щось не доводилося раніше чути про подібні фантастичні випадки в реальному житті.

Аналізуючи інші, більш достовірні джерела, ніж мемуари Іщенко, можемо майже однозначно стверджувати, що подібна зустріч була, як і були переговори про спільну боротьбу проти ізюмської влади поміщиків, але,

описуючи події більш ніж сорокарічної давності, Іщенко багато нафантазував. Себе виставив безстрашним героєм, полум'яним більшовиком-ленінцем, а Савонова — нерішучим, полохливим запроданцем, якого він силою змусив діяти на свою користь. Важко повірити в цю примітивну схему, характерну для тогочасної советської пропаганди.

Різноманітні джерела стверджують, що справді Іщенко створив невелике підпілля в Цареборисові, на базі якого розгорнув восени у лісі неподалік дрібний партизанський загін. На цей час Савонов, будучи офіційно воєнним комендантом Цареборисова, очолюючи відповідно загін місцевих гайдамаків, які діяли легально й були віддані йому, невпинно накопичував зброю й підпільно готував велике антипоміщицьке та антинімецьке повстання, спираючись ще й на глибоко законспіровану й добре озброєну політичну організацію. Він мав широкі зв'язки з сусідніми селами, де в нього були свої надійні прихильники, як, наприклад, у Студенку, Яремівці.

Очевидно, що для такої діяльності він мав більш широкі можливості, на відміну від малопримітного картузника Іщенка, недавнього фронтового дезертира. До того ж, як відомо, Савонов був чудовим організатором і керівником, людиною з великою харизмою.

Те, що Іщенко схильний до значних перебільшень і перекручень на свою користь, аж до прямих фальсифікацій, свідчить увесь зміст його мемуарів. Так, описуючи підготовку повстання в Цареборисові, він гіперболізує свою роль у ньому як активного більшовика, що очолював значне більшовицьке підпілля, хоча достовірно відомо, що жодного більшовика в Цареборисові на той час не було, тим більше в підпіллі. Сам Іщенко в комуністичну партію вступив лише через декілька років після зазначених подій. Ніяких зв'язків ні він, ні його група з більшовиками не мала. Жодних! Та й сам Іщенко, як видно з його мемуарів, ніколи до того, крім, можливо, фронту, живого більшовика не бачив. Про це він відверто пише в своїх мемуарах. І тут же ледь не на кожній сторінці пише про себе як про переконаного комуніста. Весь час змальовує, як палко любило місцеве населення в 1918 р. партію більшовиків, *«Великого Леніна»* та інше.

Після першої зустрічі Іщенко подалі втік з Цареборисова, переховуючись від можливого арешту. Садовому П., який працював сільським писарем і разом з волосним писарем Шкарупою Михайлом Федоровичем мав доступ до комендатури, було доручено слідкувати за Савоновим, чи не вивозить він зброю, чи має зв'язки з Ізюмською владою, чи не збирається проводити арешти тощо. Усі підпільники надовго затаїлися. Наступного дня стало відомо, що Савонов усю зібрану зброю, патрони, ручні гранати, вибухівку вивіз кудись з комендатури й десь заховав, з Ізюмом зв'язків не підтримував і вів себе спокійно.

Під час другої зустрічі Савонов нібито дав згоду співпрацювати з групою Іщенка. Останній начебто підпорядкував його особисто собі: *«Від мене*

будеш отримувати вказівки, переді мною будеш звітувати про їх виконання, усе, що треба тобі знати, я буду інформувати; намагатися дізнатися про нас більше, ніж я скажу, не дозволяється й буде переслідуватися». Зрозуміло, що Іщенко бажане видає за дійсне. Такого просто не могло бути, бо суперечить нормальній логіці.

Відразу виникли сумніви, чи не провокатор Савонов, чи не підсланий він до підпільників спеціально німцями чи гетьманською контррозвідкою. Знову великий переляк опанував односторонніми Іщенка, знову вони стали тікати й ховатися якомога далі від рідного села.

Та вже через чотири дні Савонов передав якусь частину зброю групі Іщенка: 20 гвинтівок, 6 гвинтівочних обрізів, 5 пістолетів, півтора десятка ручних гранат, близько 500 гвинтівочних патронів, невелику кількість наганних патронів та інше. До цього так звані «більшовики» Іщенка були практично беззбройні й становили щось подібне до чоловічого драмгуртка, де словесно «боролися» за народну волю.

Реально в результаті переговорів між Савоновим і Іщенком була досягнута домовленість про спільність дій двох підпільних організацій та про надання Савоновим допомоги зброєю групі Іщенка. Імовірно, що Іщенко до початку співпраці не міг навіть уявити, яка потужна підпільна організація стояла за спиною Савонова. Тож однозначно, що саме Іщенко підпорядкувався Савонову, а не навпаки. Це ми добре бачимо з подій наступних місяців, де всіх повстанців називали тільки савоновцями й у жодних джерелах не згадується окрема група чи загін іщенківців. До того ж Савонов був досвідченим фронтовим офіцером, а Іщенко, будучи наймолодшим чином у армії, зовсім не мав ні бойового, ні організаторського досвіду керівництва.

Народні месники. На початку серпня 1918 р. савоновцями були *«нанесені контрудари по поміщиках Карсову, Ряслову, обох Наріжних та обох Лохвицьких з села Злодіївка, поміщиках села Нікольського та багатьох інших»*: у них була відібрана зброя, *«під страхом смерті попереджені»*, *«обкладені грошовим штрафом, який тут же був стягнений, а потім був використаний на потреби підпілля»*, *«у них було конфіскована частина худоби й хліба»* тощо, тобто савоновські месники розпочали масові експропріації в поміщиків. Частина відібраного роздавали місцевій бідноті, яка через це *«підтримувала їх, допомагала в роботі й боротьбі, готова була за першим закликом піднятися на рішучий смертельний бій»*.

Двічі попереджали управляючого маєтками графа Рибоп'єра Пастухова та його доньку, застерігали його помічника Чернявського, двох охоронників-черкесів про припинення знущання з наймитів та бідноти сіл Банного, Студенка, Яремівки, Богородичного та інших. Саме тут, неподалік Святогірського монастиря, й розташовувалися землі та маєток графа Рибоп'єра. Ці попередження були проігноровані, тож визискувачам був винесений вирок смерті й бойова група на чолі з Савоновим прибула

для його виконання. Усі гнобителі були розстріляні. У цій операції брали участь бойовики Царєборисова, Студенка і Яремівки. Вони забрали зброю, усі цінності, худобу, хліб.

У цей же час були роззброєні та знищені багато німецьких агентів, або, як пише Іщенко, *«шпиків»* (шпигунів) та *«не в міру запопадливих слуг німецьких окупантів»*. Зокрема, Савонов з'ясував, що таємним німецьким резидентом, що координував роботу агентів і сексотів (секретних со-трудників) у Царєборисівській волості був священник Свято-Пречистенської церкви Василь Краснокутський. Йому допомагали Прокіп Ковалевський з сином, Слис Григорій з сином, Ткачов Ф. Ф. та інші. З ними теж Савонов суворо розправився.

У селі Нікольському на багатолюдній сільській сходці о 6 годині вечора Яків Іщенко двома пострілами впритул розстріляв на ганку волосної управи урядника. Той у цей час погрожував сільській бідності жорстокими розправами за непокору поміщикам і духовенству та за відмову на них працювати на жнивах. Як стверджує Іщенко, *«ця подія мала дуже велике значення для приборкання скаженої реакції та підняття духу сільської бідноти»*.

У Бугаївці повстанці на чолі з Миколою Гаращенком теж зробили замах на місцевого урядника. І хоча вбити того не вдалося, але налякали його так сильно, що він тут же назавжди зник із Бугаївки. У Радьківських Пісках удень теж на сільській сходці був розстріляний волосний староста Стрільцов. Зробив це привселюдно організатор і керівник місцевого підпілля Удовенко.

У слободі Царєборисів Савонов планував привселюдно розстріляти ненависного священника Василя Краснокутського і його сина Віктора *«як ворогів трудового народу»*. Але, як зазначає Іщенко, *«це могло зачепити релігійні почуття віруючих, у тому числі й багатьох наших простих трудівників, що могло негативно витлумачено й використано нашими ворогами. З цим не можна було не рахуватися. Тому вирішили на перший випадок суворо попередити цих «духовних отців» про те, що їм не до лиця шпигувати на користь ворога проти свого ж народу й що коли вони не припинять таке лиходійство, то будуть розстріляні»*.

Для більшої перекопливості до цих попів вночі навідалася озброєна бойова група. Її очолював Кремень Іван Гаврилович, а входили до неї Тарас Водоріз, Семен Танич, Кузьма Фесенко, Андрій Гунько. Це були дебелі та високі на зріст чоловіки, які ще й начепили для маскуванню солідні бороди з прядива. Попи всмерть перелякалися й божилися-хрестилися більше ніколи не чинити зла селянам.

Подібна попереджувальна операція була проведена щодо Ковалевського Прокопа та його сина, але вони й далі продовжували таємно шпигувати на користь німців, тож їх довелося розстріляти. Слис Григорій з сином, зачувши неминучу біду, невідомо де зникли, а Ткачова Ф. Ф. для певності теж розстріляли.

Між Студенком і Яремівкою у лісовому масиві проживав так званий «лісовий пан», тобто лісник Треушкін. Було з'ясовано, що це зрадник і провокатор. Його теж савоновці безжально розстріляли. У Студенку було викрито й розстріляно Ковбаню Юхима Трохимовича. У Яремівці те ж саме зробили з Симоненком Миною Гавриловичем.

Ці та подібні «бойові операції, або контрудари», узгоджувалися між підпільними організаціями Цареборисова, Яремівки, Студенка, Радьківських Пісок та інших і чітко планувалися Савоновим. Зазначені «операції» чи, точніше, тотальний терор, розгорнутий підпільниками-савоновцями зазначених сіл, справив разючий ефект на населення та на поміщиків і попів. Як стверджує Іщенко, «реакціонери піджали хвости, а біднота піднеслася духом». Для більшого впливу частину смертних вироків здійснювали публічно, при значному скупченні народу на сходках, як у Радьківських Пісках та в інших селах.

Бойовики Цареборисова: Савонов Г. М., Водоріз Т., Танич С., Бриль М. М., Цідибрага Т. П., Цідибрага І. Г., Лагоша Д. І., Кремень Н. Г., Кулібаба М. П., Гунько А. А., Гунько П. К., Логвиненко Д. І., Іщенко Я. А., Садовий П. Н., Скрипка П. К., Федоренко І. О., Говта А. Б., Кремень І. Г., Фесенко К. І., Вошаний Ф. Г., Могилка Ф. А., Дерев'янка І. К. та інші.

Бойовики Студенка і Яремівки: Бурлака К. Д., Кроль Ф. К., Лобко І. С., Мигренко А., Назаренко В., Ковалевський П., Бондаренко Г. Г., Кроль Х. С., Коровченко А. П., Цапок Н. А. та інші.

Переважною більшістю операцій безпосередньо керував Г. Савонов, наприклад, розгромом маєтків Ряслова, графа Рибоп'єра, поміщиків Лохвицьких, в селі Нікольському та інших. Як стверджує Іщенко, «із завданнями він успішно справлявся».

Підпільники потребували в своїй небезпечній роботі, особливо під час бойових операцій, лікаря, тож залучили фельдшера Петренка Трохима Андрійовича, якого з тих пір між собою прозвали партизанським лікарем. Під час однієї з операцій був тяжко поранений у руку бойовик Говтва А. Б., тож фельдшер відразу надав необхідну медичну допомогу. Так було не раз.

Німецька окупація 1918 р. сприяла озброєнню селян і отриманню ними необхідного досвіду організованої боротьби. У ході важких і нерівних сутичок партизанів з окупантами і вартою Савонов ще до приходу більшовиків здійснив ліквідацію поміщицького землеволодіння на більшій частині території Ізюмщини.

Початок повстання. Восени 1918 р. вирішено було готувати велике повстання. Підняти його повинні були 7 листопада цареборисівці на чолі з Савоновим, бо мали «найпотужнішу й найбільш підготовлену організацію». Безпосередньо ж це повстання спровокували ізюмські більшовики. Вони стали безвідповідально розпускати містом і повітом брехливі чутки, що владу гетьмана вже повалено, а Харків захоплено Червоною

армією, яка не сьогодні-завтра підійде до Ізюма. Цим вони хотіли спровокувати народне повстання¹. За версією ж самих більшовиків, вони цю дезінформацію поширили помилково через власне нехлюйство.

Комендант Савонов планував у перші ж години провести масові арешти всіх ворогів у Цареборисові та його волості, після цього відразу розпочати добровільний набір у партизанський загін у складі 3–4 рот, кінного загону розвідки, управління та зв'язку й інших допоміжних підрозділів. Одночасно мали скрізь вилучати вогнепальну й холодну зброю: гвинтівки, карабіни, обрізи, револьвери, мисливські рушниці, шашки, піки, кинджали, кортики, багнети та інше. Також різноманітні боеприпаси: патрони до гвинтівок і револьверів, рушниць, порох, капсулі, ручні гранати, вибухівку, ще сідла — військові й цивільні. Планувалося конфіскувати у поміщиків коней — стройових (верхових) і обозних (для перевезення вантажів), — а також возів і зброю до них, ще збирати продовольство для загону, фураж для коней. Для вирішення всіх цих завдань були призначені конкретні виконавці.

Увечері 7 листопада 1918 р. в Цареборисові спалахнув бунт. На той час у лавах повстанців спочатку нараховувалося близько 120 озброєних бійців. Передусім було захоплено Цареборисівське волосне правління, усі його папери та єдиний на всю слободу телефон. Селом прокотилася могутня хвиля арештів. Звтриманих силоміць тягли у волосне правління, де ув'язнювали. Відразу почалася широке вербування добровольців у партизанський загін, повсюдне вилучення зброї та боеприпасів, коней, возів, збруї, продовольства та фуражу. Усе це звозилося в центр села до волосного правління, де знаходився штаб повстанців на чолі з Савоновим.

Уже на середину ночі з 7 на 8 листопада Цареборисів перетворився в бойовий табір. Навколо села виставили бойову охорону, вулиці постійно контролювалися кінними дозорами та роз'їздами. У бік Ізюма в той же вечір була організована кінна розвідка й відправлені теж постійні нічні роз'їзди. Очевидно, що таку струнку систему бойового забезпечення міг організувати тільки досвідчений офіцер. Саме таким і був поручик Савонов.

Протягом ночі було заарештовано всіх «ворогів народу», особисто Савоновим вивчені їхні справи та папери, які зберігалися у волосній управі. Усі виявлені відверті противники, «зрадники й шпигуни» негайно тут же були розстріляні. Цієї ж ночі були конфісковані всі склади із зерном, які були приготовлені для німців, і зранку більшу частину зерна було роздано найбіднішому населенню — вдовам, сиротам. Знову ж, відразу відчувається рука Савонова.

Подібне повстання тоді ж відбулося в Студенку та Яремівці. Ці села в Савонова були ще під більшим впливом і контролем. Усе йшло за його

¹ Ізюмські більшовики досягли своєї мети — повстання почалося. Вони ж самі в цей час, як і належить провокаторам, поховалися й жодних активних дій не вели.

чітким планом і за його безпосередніми наказами. Вночі перед повстанням ніхто не спав у Цареборисові та навколишніх селах. Усі готувалися до наступу на Ізюм.

Спозаранку до волосного правління з усіх боків нескінченним потоком текли люди не тільки з самого Цареборисова, а й сусідніх сіл і хуторів: Яцького й Кримок, Пристіна й Закаблуківки, Комарівки й Капітолівки, Студенка, Яремівки та інших. Йшли чоловіки й жінки, підлітки й діди. Йшли своїми очима побачити й переконатися, що ненависна влада повалена.

Уже 8 листопада було скомплектовано чотири роти по 250 чоловік кожна, призначені командири. Сформували кінний загін розвідки, обоз і санітарний транспорт.

Багато охочих прагнули вступити в партизанський загін, але не було можливості взяти всіх через нестачу зброї. Багато з тих, кому через це відмовили, говорили, що візьмуть сокири, вила або зроблять собі списи, а то й у бою здобудуть собі зброю. Тих, що приходили зі своєю зброєю, зараховували в загін автоматично.

Тут було багато підлітків 14–16 років. Тільки половина повстанців мала зброю, та й то примітивну: мисливські рушниці та обрізи, ручні гранати, саморобні списи, сокири та вила. До гвинтівок, карабінів і револьверів не вистачало патронів.

Підрозділи, озброєні гвинтівками й карабінами, складали ударну силу загону. Партизани, озброєні гранатами (гренадери), становили нібито «артилерію ближнього бою». Ті ж, що були озброєні пістолетами, револьверами, обрізами та мисливськими рушницями, входили в підрозділи обслуговування: розвідка, дозори, спостереження, оповіщення, зв'язок та інше. Озброєні ж холодною зброєю становили підрозділи рукопашного бою. Вони повинні були вступати в бій останніми, коли ударні підрозділи здолають оборону ворога й зійдуться з ним в прямому протистоянні.

Зрозуміло, що такий загін не пристосований вести тривалий, затяжний наступальний або оборонний бій. Це чудово розумів і сам Саваонов. Тож передбачалося, що наявної зброї й боєприпасів вистачить тільки, щоб раптовим і рішучим ударом захопити Ізюм. У місті ж планувалося передусім захопити великі склади зі зброєю, видати її повстанцям, значно збільшивши їх чисельність. Протягом 8 листопада успішно йшло накопичення продовольства та фуражу для загону. Їх конфісковували у місцевих поміщиків і багатих селян.

Передбачалося 10 листопада розпочати рішучий наступ на залізничну станцію Ізюм й відразу з наскоку захопити її. У цьому наступі, крім цареборисівців, мали взяти участь і повстанці Яремівки та Студенка. А робітники й залізничники Ізюма в цей час мали підняти потужне повстання в самому місті. Його треба було організувати революційному комітету — ревкому, який нібито існував у цей час у головних залізничних

майстернях. Це б розпорошувало сили й увагу ворога й сприяло та полегшувало захоплення повстанцями Ізюма.

«Був проведений загальний огляд партизанського загону, його організованості, укомплектованості, озброєння, бойової готовності. Він справив гарне враження. Загін являв собою грізну силу. Люди мали гарний моральний і бойовий дух».

Вибори отамана на загальних зборах повстанців — такого не було й бути не могло. Бо момент для цього був не зовсім доречним. Савонов і так був для всіх беззаперечним авторитетом. Саме він організував потужне підпілля, добре озброїв і навчив його, встановив широкі зв'язки з сусідніми містами, безпосередньо керував бойовими операціями народних месників тощо. Усі нитки керівництва сходилися до Савонова, він усе тримав під своїм контролем, — і тут би він з якогось дива все передав комусь сторонньому! Претензії Іщенка на керівництво повстанням виглядають просто смішними. Він сам собі тут суперечить у мемуарах.

З одного боку, Іщенко безапеляційно стверджує, що всім підпіллям колективно керувала винятково *«більшовицька трійка»* на чолі з ним, а з іншого, — тут же проговорюється, що *«ніхто з його організаторів і учасників тоді формально в рядах партії більшовиків ще не перебував»*, а *«діяльну участь у цьому брав і Савонов Г. М.»*

«Більшість підпільників і партизанів були віком 22-28 років, малоосвічені (1-2 класи сільської школи) або й повністю безграмотні, не мали жодного досвіду». Далі він наголошує, що з усіх був досвід тільки у нього, бо на фронті він декілька тижнів нібито був головою ротного солдатського комітету, при цьому чомусь забуваючи про велетенський військовий і організаційний досвід фронтового офіцера Савонова.

Яків Іщенко йде на всілякі хитрощі, брехню й перекручення, аби тільки принизити, применшити роль Савонова. Усім було добре відомо, що повстання ретельно готував і відповідно очолював саме він і ніякі міфічні *«більшовики»* до нього не мають жодного стосунку. Та все ж Іщенко, не маючи можливості заперечити цей факт, намагається його хоч перекрутити, безпідставно стверджуючи, що командиром Савонова в останню мить призначають саме віртуальні *«більшовики»*.

Яків пише, що вже були призначені всі командири рот, взводів, відділень. *«Тільки командира партизанського загону ще не було... Стало питання: кому ж доручити командування цим загonom, хто найбільш підготовлений для цієї посади у військовому відношенні? Після тривалих роздумів і в «трійці», і серед інших підпільників прийшли до думки, що на цю посаду треба призначити Савонова Г. М., і ось чому:*

1) Під час нанесення контрударів по ворогу він виявив себе сміливим, рішучим, організованим і як командир добре підготовленим у воєнному відношенні.

2) За ретельними спостереженнями, під час практичної роботи і в бойових операціях за ним не спостерігалось жодних негативних рис.

3) Німці планували арешт Савонова, тож він перейшов на нелегальне становище й став їхнім ворогом.

4) За Савоновим залишалися такі вади, як зайве піклування про власне благополуччя, про особисту славу й популярність, особисте «Я», надмірні прояви кар'єризму, прагнення влади та інше. Нам здавалося, що ці якості ми поступово переборемо.

Тому було вирішено командування Цареборисівським партизанським загonom доручити Савонову Г. М. Він це доручення сприйняв з великим бажанням і задоволенням».

«Трійка разом з Савоновим були своєрідною військовою Радою. Савонову це не подобалося, бо він був надзвичайно владолубивим й не бажав над собою контролю».

Іщенко без зайвої скромності стверджує, що в загоні він був щонайменше воєнним комісаром — «більшовицькою душею цього загону». За ним «залишався загальний партійно-політичний вплив, загальне більшовицьке керівництво».

Усе це — очевидна брехня, нафантазована ним через 50 років після зазначених подій. Жодних комісарів у загоні не було та й бути не могло, бо в цьому не відчувалося ніякої потреби.

З якого б це дива прихильник Центральної Ради, переконаний петлюрівець Савонов, організувавши в селах Ізюмського повіту широку мережу організацій українських есерів-боротьбистів, раптом би подарував усю політичну владу в загоні якомусь ефемерному «більшовику»-одиначці Іщенку?! Знаємо з його ж мемуарів, що на той час він не мав жодного стосунку до реальних більшовиків, а був звичайним сільським повстанцем, як і всі.

Яків Іщенко у своїх мемуарах категорично не згоджується з книгою «Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917–1927)», виданою в 1927 році Ізюмським окружним комітетом компартії, та іншими авторами, які в своїх спогадах на сторінках газет називають Цареборисівський партизанський загін «загоном Савонова». Він через 50 років стверджує: «Савонов Г. М. на посаду командира цього загону був призначений як військовий спеціаліст Цареборисівським більшовицьким підпіллям, як цей партизанський загін уже був створений і готувався до наступу на Ізюм».

Іщенко лицемірно виступає й проти того, щоб цей загін називати «загоном Іщенка Я. А. », тобто своїм іменем, хоча далі не стримується й пафосно продовжує: «Це ближче до істини, бо Іщенко Я. А. був ініціатором, засновником, активним організатором і одним з керівників Цареборисівського більшовицького підпілля, а також Цареборисівського партизанського загону». Та цей комуніст не був би самим собою, коли б тут же не додав порцію демагогії, що «більшовицьке підпілля створили робітники, наймити й біднота цього села й волості. Саме їм і належить заслуга в створенні такого великого партизанського загону».

Підводячи підсумок своїх розлогих міркувань, Іщенко пропонує цей загін не називати взагалі нічийим іменем, бо, незважаючи на те, що ним все-таки командував Савонов, але *«ідейне більшовицьке керівництво загоном і контроль над Савоновим залишалися за більшовицьким підпіллям»*. Аналізуючи різноманітні джерела з цього питання, бачимо, що існували два самостійних партизанських загони: Савонова й Іщенка-Бриля¹. Вони були зовсім не співмірні за чисельністю та організованістю, до того ж не на користь двох останніх отаманів. Тому-то й «іщенківці» чи «брилівці» мусли влитися в загін Савонова.

Ми змушені докладно спростовувати безпідставні претензії Іщенка на керівництво Цареборисівським повстанням, щоб показати на цьому прикладі, як комуністи люблять перебріхувати нашу історію, скрізь виставляючи себе героями.

Перший наступ на Ізюм вирішено було провести 10 листопада. О 5 годині ранку планувався підйом усього партизанського табору, щоб о 7 годині на базарній площі — великому майдані Цареборисова біля Миколаївської церкви та приміщення волосної управи — провести загальний збір, а о 8 годині ранку вирушити в похід на Ізюм.

Підйом, збір та виступ у бойовий похід повинен був робитися за загальним сигналом — калатанням церковних дзвонів обох Цареборисівських церков протягом 10–15 хвилин. Збір же партизанів на майдані на випадок раптової тривоги оголошувався дзвоном частими ударами в обох церквах тільки в один великий дзвін.

Дві доби повстанців ніхто не чіпав. Савоновська розвідка з Ізюма доповідала, що тут почалася паніка, але німці трималися нейтрально. До них уже докотилися чутки про революційні події в Німеччині, й вони хотіли якомога швидше повернутися додому. Місцева влада намагалася всіляко задобрити німецьких офіцерів, не шкодуючи коштів, щоб використати їхні війська задля придушення Цареборисівського повстання.

О п'ятій годині ранку 10 листопада 1918 р. із дзвіниць обох церков Цареборисова гучно закатали дзвони. Їх чути було аж до Студенка та Яремівки. О сьомій залунали знову дзвони, які сповіщали про збір на майдані повстанців для перевірки готовності до виступу в бойовий похід. Підрозділи загону швидко шикувалися в похідну колону. Крім партизанів, на майдані зібралася величезна кількість місцевих мешканців: чоловіків, жінок, дідів, підлітків, дітей.

Неочікувано сюди ж з'явився на чолі невеликої групи віруючих, переважно бабусь похилого віку, священник Миколаївської церкви Цареборисо-

¹ Сьогодні вже важко з'ясувати, хто ж дійсно був справжнім отаманом другого загону: Яків Іщенко чи Авксентій Бриль. На наш погляд, керівником все-таки був Бриль. То вже пізніше, після війни, з якої Іщенко повернувся генерал-майором, під його безпосереднім впливом стала нав'язуватися думка, що саме він відіграв вирішальну роль у всіх тих подіях.

Волосна слобода Цареборисів.
Миколаївська церква.
Фото початку ХХ століття.

ва Віктор Васильович Краснокутський. Саме той, який ще недавно шпигував на користь німців разом зі своїм батьком — священиком Пречистенської церкви Цареборисова Василем Краснокутським. Отож піп Віктор Краснокутський звернувся з проханням до Савонова, щоб йому разом з віруючими дозволили з хрестами та церковними хоругвами взяти участь в поході на Ізюм. Вони нібито йтимуть туди хресним ходом.

На це він отримав категоричну відмову. З неприхованою іронією та шкільюванням було заявлено, що цареборисівці ще не забули про ганебну провокацію, яку організував у Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. у так звану «Криваву неділю» піп Гапон. Організований ним тоді хресний хід до царя закінчився сотнями вбитих і тисячами поранених робітників і членів їхніх сімей.

Попу слушно вказали, що *«повстанці йдуть на Ізюм не хресним ходом, не на богослужіння, не з поклонами й чолобитними до німців і буржуазії, а потужною збройною силою вирушають на смертельний бій за свою народну справу. Отож, хрести й хоругви їм ніяк не підходять»*. Розмова з попом відбувалася тут же, на майдані, в присутності сотень цареборисівців, які схвальними вигуками підтримали позицію Савонова.

Як і було заплановано напередодні, о 8 годині ранку знову закататали дзвони обох церков, що було сигналом до виступу в бойовий похід. Рухалися на залізничну станцію Ізюм через Капітолівку. У похідну колону влився савоновський загін повстанців Студенка і Яремівки чисельністю близько 200 чоловік.

Планувалося захопити залізничну станцію Ізюм, об'єднатися там з робітниками залізничних майстерень, а далі разом з ними повести наступ на центр міста, де в цей час мали підняти повстання робітники Ізюма. Головним завданням було захопити військові склади зі зброєю, боєприпасами та майном, які використати для потреб загону. Ще планувалося роззброїти й арештувати варту (гетьманську поліцію) та гетьманський піхотний полк, який почали формувати в Ізюмі, роззброїти німецькі частини й допомогти їм повернутися додому.

Повстанці розраховували, що гетьманівці з німцями спробують їх зупинити ще на підході до Ізюма. Але об 11 годині ранку голова колони вже

Залізничний вокзал Ізюма сьогодні.

наблизилася до передмість Ізюма й повстанці вступали на залізничну станцію, а ворожа сторона жодних активних дій не починала. Як зазначає Іщенко, *«вони вели себе навдивовижу пасивно»*.

Колона партизанського загону розтяглася на декілька кілометрів. Був ясний, сонячний день, місцевість була повністю відкритою, тож з Ізюма колону було видно як на долоні. У той час, коли голова колони вже наближалася до станції, її «хвіст» тільки витягувався з Капітолівки.

Ударні підрозділи, озброєні гвинтівками й карабінами, оточили залізничну станцію з півдня й південного сходу та заходу й північного заходу, щоб відрізати противнику шляхи відступу до центру Ізюма (в районі міської водокачки) та в бік приміської слободи Пісок. Близько 12 години повстанці увійшли на станцію, жодного опору ніхто їм не чинив. Гетьманський загін спокійно склав зброю на пероні й був розпущений по домівках. Значна частина гетьманців охоче приєдналася до савоновських повстанців. Це була перша перемога. На станції пролунало радісне «Ура!», яке луною понеслося по колоні аж до самої Капітолівки.

О 13 годині на станції вже був комендант, призначений Савоновим. Залізничній адміністрації запропоновано продовжити свою роботу, але вже під повним контролем повстанців. Він полягав у тому, що відтепер всі ешелони й пасажирські потяги, які прямували через станцію, перевірялися, у пасажирів вилучалася зброя, будь-які боєприпаси, цінності, а підозрілих і тих, хто чинив опір, заарештовували.

І тільки тепер, коли повстанці повністю захопили станцію, до них з'явилися керівники так званого залізничного більшовицького ревкому. Їм запропонували підтримати селянське повстання цареборисівців та негайно підняти повстання робітників у самому місті, захопити місток через Дінець та склади в центрі Ізюма, тим самим забезпечивши плацдарми для розгортання подальшого наступу повстанцями.

Більшовики-ревкомівці стали слізно скаржитися на повну відсутність у них зброї та належної організації, на те, що це призведе *«до непотрібних людських жертв»*, бо їх усіх ізюмський повітовий староста полковник Кук безжалісно *«розстріляє з гармат та кулеметів і потопить у крові»*. Не по-

трібно нічого робити, в цьому *«немає жодного сенсу й це не вигідно»*, а краще за все чекати в Ізюмі *«блискавичного поширення революції з Німеччини»*. А як же попередні домовленості про спільні дії проти ненависної влади? Та ревком уперто стояв на своїй полохливій позиції, тож цареборисівські повстанці змушені були вгамувати свій наступальний запал і порив.

На протипагу боязким ізюмським більшовикам, активну участь у повстанні взяв український націоналіст, гусарський хорунжий Паштала, який тоді, повернувшись з фронту, працював у залізничних майстернях. Саме він організував і очолив загін робітників майстерень (сучасне Верхне Селище), що приєднався до савоновців. Інструментальний цех залізничних майстерень він пристосував для ремонту й виготовлення зброї для повстанців.

Врешті-решт було вирішено послати ізюмській владі ультиматум, у якому запропонувати здати місто *«без непотрібного кровопролиття, а також людських і матеріальних жертв, попередивши всіх цих реакціонерів, що в протилежному разі місто буде зайняте повстанцями силою, а за жертви й руйнування відповідальними будуть усі реакціонери»*.

Як стверджує Іщенко, повстанці *«перейшли від активних, рішучих, наступальних дій до оборони, очікування й пасивності»*. Далі Іщенко абсолютно доречно цитує свого майбутнього вождя В. Леніна, який стосовно подібної ситуації слушно зазначав: *«Якщо вже повстання розпочате, потрібно діяти якнайрішучіше й неодмінно переходити в наступ. Оборона є смерть збройного повстання»*. *«Якраз так і трапилося з нашим першим наступом на місто Ізюм»*, — з гіркотою додає далі Іщенко. Саме Савонов був запеклим прихильником наступу, а ізюмські ревкомівці-більшовики зайняли полохливу позицію якогось боязкого вичікування й усіяко стримували активні дії.

Близько 15 години від кінної розвідки повстанців надійшло повідомлення, що Замостянською вулицею від водокачки в бік залізничної станції рухається піхотна колона німецьких солдатів чисельністю з роту. Озброєні вони гвинтівками, ручними гранатами, 16 легкими й 4 важкими кулеметами. На головах усіх солдатів залізні шоломи. Поруч з колоною інструктори ведуть на повідках службових вівчарок. Як не дивно, розвідки й відповідної охорони похідна колона не має.

Кінна розвідка повстанців наближалася до німецької колони на відстань влучного пострілу, але німці на них жодним чином не реагували. Савонов наказав повстанському загону готуватися до бою, але вогню по німцях без його команди не відкривати. Через півгодини піхотна рота німців похідним строем прибула на станцію й вишикувалася в колону по чотири фронтом на схід на пероні, де ще три години тому склав зброю гетьманівський загін.

Очевидно, що рота прибула сюди для виконання бойового завдання. Але за настроєм солдатів і офіцерів було видно, що налаштовані вони аж ніяк не войовниче й не горять особливим бажанням воювати з по-

встанцями, тим більше, що останніх вони зовсім не сподівалися побачити на станції, розраховуючи зустріти тут тільки гетьманівський загін. Насправді німці виявилися повністю оточені озброєними повстанцями, яких було близько 1500 чоловік, тобто, як мінімум, ушестеро більше від німців. До того ж савоновці в укриттях приготувалися до бою й з усіх боків вишкірялися дулами своїх гвинтівок на німців, що стояли на відкритому пероні. Це, без сумніву, морально тяжко тиснуло на німців, бо в їхніх лавах відчувалася велика нерішучість, розгубленість і нервозність. Розгортати в таких умовах роту до бою — означало приректи її до загибелі. Через перекладача були проведені короткі переговори, й через півгодини німецька рота тим же порядком рушила назад.

Недбалість і безтурботність ізюмської влади була феноменальною. Вони довідалися про цареборисівських повстанців тільки тоді, коли ті безперешкодно й без єдиного пострілу захопили залізничну станцію Ізюма, головні залізничні майстерні, передмістя, роззброїли й розпустили по домівках гетьманський загін. Могутня сила повстанців шокувала німецьку роту, яка цілком здеморалізованою змушена була повернутися назад у свої казарми.

Після інциденту з німцями Савонов знову став наполягати на штурмі міста, але знову ревкомівці виступили категорично проти. Стало видно, що жодної дієвої організації в них у місті не існувало, хіба що, як завжди, на папері.

Виправдовуючись, вони говорили, що це обійдеться дуже дорогою ціною: проллються ріки крові без особливої користі. Досить і захопленої станції, *«яка паралізує роботу тилу й суттєво ослабить сили ворога»*. *«Контрреволюційні сили, які засіли в Ізюмі, довго не втримаються, а німецькі війська в найближчі дні підуть або остаточно розкладуться й розваляться. Гетьманський полк, який формується в Ізюмі, перейде на бік повстанців або розбіжиться»* і т. п.

Переговори й ультиматум савоновців ізюмській владі. Увечері 10 листопада до ізюмської влади була послана делегація парламентарів у складі представників від цареборисівців, повстанців Яремівки й Студенка та робітників Ізюмських залізничних майстерень.

Їх прийняли в управлінні ізюмського повітового старости полковник Кох, Семикін, Сумцов, Жевержесв, генерал Бенуа, представник німецького командування в Ізюмі та інші. Делегацію повстанців зустріли грубо, з лайкою, приниженнями й навіть погрозами негайно заарештувати й розправитися. На це отримали рішучу відсіч з погрозою добре подумати не тільки про себе, а й про свої сім'ї, які будуть відповідати за все, що скоєно.

Парламентарі в своєму ультиматумі вимагали здати місто Ізюм без бою, а також передати повстанцям усю зброю, боєприпаси, наявну військову техніку та спорядження. Далі зазначалося: *«Влада переходить до повстан-*

ців, які беруть під захист населення та його майно. Німецьким солдатам і офіцерам гарантується безпека й сприяння в їхньому поверненні додому. Коли ж ультиматум буде відхилено, то повстанці захоплять місто збройною силою, а вся відповідальність за жертви й руйнування впаде на гетьманівську владу, на буржуазію й поміщиків».

Ультиматум ізюмська влада прийняла, але попросила добу для відповіді на нього. Влада спеціально затягувала час, щоб згуртувати свої сили. Генералу Бенуа було доручено негайно сформувати надійний добровольчий загін з офіцерів та місцевих прихильників влади. Йому ж наказано навести належний військовий порядок в Ізюмському гетьманському полку, який розвалювався на очах. Генерал також мав організувати «самоохорону міста Ізюма» від повстанців за рахунок залучення заможних міщан.

Потужний добровольчий загін створити не вдалося, бо місцеві офіцери досить неохоче в нього вступали, а заможне цивільне населення — тим більше. Замість чисельного загону вдалося сформувати тільки одну роту в 130 чоловік, яку з претензією охрестили «окрема взірцева добровольча офіцерська інструкторська рота».

Гетьманський полк кудись несподівано випарувався, а місцева «самоохорона» Ізюма виявилася досить кволою. Та й сам генерал Бенуа, побачивши аж занадто скромні результати своєї діяльності та її безперспективність, швидко десь зник, розпустивши чутки про свою нібито «тяжку хворобу».

Увечері повстанці знову послали в Ізюм парламентарів для отримання відповіді на свій ультиматум. Ізюмська влада «прийняла їх стримано». Відповіли, що вони «залишаються на тій точці зору, як і попереднього дня, й не готові зараз дати остаточну відповідь, а обіцяють дати її завтра ввечері, тобто 12 листопада. Подібне повторилося й 12, потім 13 і 14 листопада».

Повстанцям стало цілком зрозуміло, що ізюмська влада не бажає давати відповіді, а готує по них удар. Та й агентурна розвідка повстанців, чітко організована Савоновим, доповідала, що «влада Ізюма ввійшла в контакт з німецькими офіцерами та веде посилену роботу серед німецьких солдатів, щоб виступити проти повстанців».

У свою чергу савоновські повстанці працювали над зростанням чисельності та озброєнням своїх сил. Вони посилали своїх людей у сусідні та найвіддаленіші села Ізюмського повіту, закликаючи їх негайно «братися за зброю та йти на допомогу цареборисівським повстанцям для нанесенням спільного удару по Ізюму».

Місцеве населення піднімалося в Малій Комишувасі, Співаківці, Стратилатівці, Протопопівці, Довгенькому, Бугаївці, Чепелі та в інших селах і хуторах. З них на залізничну станцію Ізюм прибували до цареборисівських повстанців підкріплення. І вже на 14 листопада чисельність повстанського загону, або, як його вже тепер називали, полк Савонова, налічувала близько двох тисяч чоловік. Зрозуміло, що «зброї та патронів було зовсім недостатньо, бо більшість селян приходили без зброї».

Вигляд на центр Ізюма з гори Крем'янець. Сьогодні тут проходить шосе.
Фото початку ХХ століття.

Тогочасне джерело свідчить: *«Надзвичайно радісною була картина, коли до майстерень потяглися натовпи селян з дробовиками, відрізами, навіть вилами й граблями. Серед них були й літні люди. Майстерні — табірний збір. Туди везуть продукти — сало, цілих свиней, борошно; пекарні майстерень печуть хліб. Прибуває з лісу Трощило, який бере на себе командування. Гвинтівок мало, патронів теж. Є маленький ручний кулемет, але патронів майже немає. Червоні далеко».*

Спроби повстанців установити контакти з німецькими солдатами та провести серед них відповідну роботу з нейтралізації паралізувалися німецьким командуванням та ізюмською владою. Увесь цей час наступальний порив повстанців стримували більшовики-ревкомівці, за якими, як стало зрозуміло пізніше, жодних реальних сил в Ізюмі не було, й вони тільки безпорадно плуталися в повстанців під ногами. Більшовики, не маючи жодної достовірної інформації про місто, дезінформували повстанців, відволікаючи їх від рішучого наступу на Ізюм та багаторазово перебільшуючи сили противників.

Нарешті 14 листопада повстанці знову послали своїх посланців-парламентарів у Ізюм за відповіддю на свій ультиматум та з вимогою негайно здати місто. Цього разу повстанські парламентарі були уповноважені на найрішучіші дії. Та їм знову *«делікатно заявили, що й сьогодні вони не готові дати остаточної відповіді про капітуляцію й що завтра обов'язково цю відповідь таки дадуть».*

Повстанські парламентарі 14 листопада визнали, що відповідь ізюмської влади *«незадовільна, ухильна й небезпечна».* Тож вони рішуче заявили, що коли *«завтра, 15 листопада, на ранок місто Ізюм не буде здане повстанцям, то збройні революційні сили розпочнуть відкриті військові дії й візьмуть місто силою. При цьому німецьким військам гарантувалася повна безпека й сприяння в поверненні на батьківщину. Але тільки в тому випадку, коли вони не будуть збройно виступати проти революційних повстанців на боці ізюмської буржуазії».*

На цьому переговори були припинені. Повстанські парламентарі доповіли Савонову, що противники вели себе на останніх переговорах *«по суті виключно й нахабно, хоча зовнішньо були делікатними»*. У переговорах формально не брало участі німецьке військово командування, але повстанським парламентарям здалося, що, *«незважаючи на ультиматум, вони нанесуть удар проти нас силами німецького гарнізону»*. Парламентарі доповіли про власні висновки о 21 годині 14 листопада. Їхні передбачення в подальшому повністю справдилися.

Сили й плани савоновців та їхніх противників. У Савонова завжди була чудово поставлена розвідка та контррозвідка, робота з місцевим населенням. Уже опівночі з 14 на 15 листопада 1918 р. повстанці отримали з Ізюма від своєї секретної агентури інформацію, що *«у Семикіна великий і урочистий бенкет. На ньому присутні німецькі офіцери та найбільш скажені ізюмські військові та цивільні реакціонери. Бенкет влаштований ізюмською буржуазією й поміщиками на честь того, що німці погодилися разом з ізюмськими білогвардійцями й каральним загоном нанести удар по революційних повстанцях, які сконцентрувалися в районі залізничної станції Ізюм, і знищити ці революційні сили»*.

Штаб Савонова, за оперативними відомостями, відразу підрахував, що проти повстанців німці виставлять близько 400 багнетів, посилені важкими кулеметами й легкою артилерією; зведений білогвардійський загін близько 200 багнетів, посилений станковими кулеметами; кінний

Центральна частина міста Ізюма. Фото 1915 року.

загін каральної варти в 70-80 шабель. Очевидно, що загальне керівництво цією операцією німецьке командування візьме на себе. Їхній наступ можливий уже наступного дня, тобто 15 листопада. *«Будьте до цього готові!»*.

Ця агентурна інформація була отримана Савоновим приблизно о 2-3 годині ночі, а вже через 5-6 годин після цього німецька артилерія відкрила вогонь по залізничній станції Ізюм та навколишній місцевості, де були зосереджені повстанці.

Так закінчилися переговори савоновців з *«ізіумськими реакціонерами»* та розпочалися бойові дії німців проти повстанців. Це було спровоковано *«ізіумською контрреволюцією на чолі з Семикіним, Сумцовим, Кохом та іншими»*.

Співвідношення сил на цей час:

♦ **Сили повстанців-савоновців нараховували:**

- близько двох тисяч бійців, у т. ч. 200 чоловік, озброєних гвинтівками й карабінами;
- близько 100 чоловік з обрізами, мисливськими рушницями, пістолетами та ручними гранатами;
- усі інші з багнетами, ломами, вилами, сокирами, тобто «зброєю» для рукопашного бою.
- Патронів було мало — 15-20 штук на «активну» гвинтівку-карабін, 10 штук — на пістолет; кулеметів і артилерії зовсім не було.

♦ **Сили «контрреволюції»:**

- загін німців — близько 400 піхотинців, добре озброєних гвинтівками, легкими кулеметами й ручними гранатами, посилений ротою з 16-и важких кулеметів, дивізіоном легкої польової артилерії, а також засобами управління та зв'язку;
- зведений піхотний офіцерський загін чисельністю близько 200 чоловік, сформований з інструкторської офіцерської роти та ізіумського гетьманського полку, озброєний гвинтівками, ручними гранатами, чотирма станковими кулеметами;
- кінний загін Ізіумської каральної варти чисельністю 70-80 чоловік. Озброєний гвинтівками, шаблями, пістолетами, ручними гранатами й двома станковими кулеметами.

Отже, за чисельністю повстанці переважали *«реакціонерів»* більш ніж удвічі. Зате за озброєнням, боєприпасами, технікою в кількості та особливо в якості повстанці їм у декілька разів поступалися.

Плани «контрреволюції». Німецький загін свій головний удар мусив нанести через Замостянську вулицю в напрямі на водокачку й далі на залізничну станцію. Діяв він разом із офіцерським загоном і кінним відділом каральної варти. Раптовим ударом вони мали затиснути повстанців у кліщі й знищити. Офіцерський загін мусив наступати через Замостянську вулицю на Піски (приміська слобода Ізіума), а потім на станцію, охоплюючи її з півночі та північного сходу. Загін варти наступав би на Підворки й охоплював залізничну станцію з півдня та пів-

денного сходу. Повстанці про ці плани чудово знали. Розпочався наступ о 7³⁰ 15 листопада¹. Його початку передував потужний артобстріл залізничної станції. Загальне керівництво в цій операції покладалося на німецьке командування.

Савонов паралельно опрацьовував декілька планів: 1) першим ударити по ворогу й штурмом захопити місто; 2) засісти в глуху оборону, спричинити ворогу суттєві втрати, а потім перейти в контратаку й захопити Ізюм; 3) не входити в бойове зіткнення з ворогом, а відступити, сховатися в лісах і підпіллі й звідти вести подальшу боротьбу. Та вся проблема полягала в тому, що в повстанців було обмаль зброї, а ще менше боєприпасів.

14 листопада Савонов прийняв таке рішення:

1) Негайно до 14 листопада розвантажити район станції Ізюм від людей, які не входять до складу Цареборисівського партизанського загону. Цих людей (родичів, знайомих і друзів, жінок, дітів і підлітків) тут було дуже багато, і з початком воєнних дій вони були б першими й зовсім не потрібними жертвами. До того ж, будучи зовсім не організованими, могли й самі сіяти дезорганізацію, а то й паніку та хаос серед збройних повстанців. Це спричинило б ускладнення й важкі наслідки для революційних сил. Рішення було своєчасно виконане.

2) Збройний партизанський загін мав чинити опір ворогові. Для цього підрозділам, озброєним гвинтівками й карабінами та посиленими гранатометниками, розгорнутися на захід від станції та залізничних майстерень. Тут поблизу зайняти позиції фронтом у бік Ізюма й водокачки — це головний напрям. Кінний загін розташувати на лівому фланзі в бік Капітолівки. Його завдання — прикривати цей фланг і протидіяти кінному загону гетьманської варти, це допоміжний напрям. На підрозділи, озброєні пістолетами, обрізами та мисливськими рушницями, покладалося завдання підтримувати порядок і обороняти тил. Підрозділи рукопашного бою були зосереджені в резерві на схід від станції Ізюм.

Загін робітників Ізюмських залізничних майстерень мусив прикривати підступи з боку Пісок і перешкоджати зведеному офіцерському загону, який мав оточити повстанські сили з півночі та північного сходу, — це теж був допоміжний напрям.

Передбачалося з'ясувати в бою реальні наміри противника. Якщо він буде діяти незначними силами, то відкинути їх і заволодіти Ізюмом. Коли ж сили ворога будуть значними, то в затяжний бій не втягуватися. Головне завдання, вважав Савонов, — зберегти, а то й примножити свої сили та їхню боєздатність.

Бойові дії між савоновцями й «контрреволюціонерами» розпочалися вранці 15 листопада². Бенкет у Семикіна тривав майже до ранку.

¹ За іншими відомостями, 14 листопада.

² За іншими відомостями, 14 листопада.

Сюди були запрошені Сумцов, Кох, Володін, Жевержеев, Бантиш, Ряслов, Шадлун, німецькі та російські офіцери, в тому числі й ті, що повинні вести свої загони в бій проти повстанців.

Зранку 15 листопада ізюмська влада зосередила свої війська на вихідних рубежах для наступу: 1) загін німецьких солдатів на східному березі Сіверського Дінця в районі водокачки; 2) зведений офіцерський загін на південній околиці Пісок; 3) кінний загін варти на східній околиці Підворок. Влада вважала, що варто тільки спрямувати потужний шквал артилерійського, кулеметного вогню по району розташування повстанців, як там спалахне замішання й паніка, а потім і повна їхня загибель під ударами кайзерівських багнетів.

На світанку повстанці теж зайняли свої оборонні позиції та приготувалися до бою. Близько 7-ї німецька артилерія відкрила скажений вогонь по станції Ізюм та залізничних майстернях. Після цього пішли в наступ німці, гетьманська варта, російські офіцери, які вели інтенсивний кулеметний та рушничний вогонь. Відразу ж стало зрозуміло, що противник кинув усі свої сили. Зведений офіцерський загін, який наступав з боку Пісок, щоб охопити з півночі та північного сходу станцію, отримав настільки організований і потужний удар у відповідь, що змушений був відійти на початковий рубіж і там перейти до оборони. Те ж саме сталося зі зведеним німецьким загonom та кавалеристами варти.

Охопити повстанців «кліщами», а потім і оточити їх не вдалося. Бій набув край гострого, завзятого й затяжного характеру. Основні бойові дії були сконцентровані в районі оборони Цареборисівських повстанців Савонова. Саме на них наступали німці й варта. Савонов розумів, що такий напружений і тривалий бій веде до швидкого вичерпання обмеженого боєзапасу й поразки. Він дав команду про організований вивід загону з бою й відступ у напрямі Цареборисова.

Старожил Червоного Оскола Борис Шморгун нам розповідав про старого савоновця на прізвисько Дід Гаврик, який тоді партизанів під проводом Савонова. Він із повстанцями ходив у наступ на Ізюм, щоб вибити звідти німців. За його розповіддю, німецька артилерія зненацька почала потужно обстрілювати партизанів. Дід Гаврик згадував, як при обстрілі вони з кумом з переляку, як снопи, попадали на землю, причому він упав так рвучко, що ще довгий час не сходили синці з тіла. Їм із кумом вдалося вціліти. Хутко прибігли додому, гвинтівки надійно сховали в копиці сіна¹.

¹ Влада швидко перемінилася. Прийшли червоні й видали розпорядження про негайну задачу всієї зброї. Дід Гаврик з кумом не сприйняли це всерйоз. До того ж вони як не як, а червоні партизани. На них швидко донесли. Забрали гвинтівки, патрони, а кума прив'язали до брички, повели в найближчий яр і розстріляли. За це ж забрали й сусіда. Його дорослий син, переживаючи за долю батька, пішов слідом за бричкою. За компанію розстріляли і його. Як стверджував Дід Гаврик, «тоді красні з людьми не церемонились».

Взагалі ж загін повстанців відступав настільки організовано, що німці й гетьманівці навіть не наважилися їх переслідувати, бо боялися понести серйозні втрати. Першими відходили підрозділи рукопашного бою, за ними частини обслуговування, потім бійці, озброєні гвинтівками й карабінами, а останніми відходили гранатометники, саме вони прикривали відступ. Лівий фланг бойового порядку прикривав кінний загін повстанців, яким командував Цідибрага Наум Павлович.

Корінний мешканець села Червоний Оскіл Борис Шморгун ділиться спогадами про отамана Савонова.

Ізюмська кінна варта кинулася переслідувати савоновців. Біля Ряслівського лісу, що на північний схід від Капітолівки, відбувся блискавичний бій. Варта чисельністю близько 80 вершників розгорнулася шеренгою і з шаблями наголо та громовим вигуком «Слава!» пішла в стрімку атаку. Їх зустріли густі рушничні залпи піших підрозділів повстанців, від яких кіннота відразу понесла втрати. На полі бою залишилося декілька вбитих коней. Їхні недавні вершники уже пішим порядком стали відступати. Почали розвертатися назад й інші кавалеристи, забираючи на своїх коней поранених, убитих і спішених. Справу довершила кіннота савоновців, яка несподівано вдарила з флангу.

Лупейко Віктор Юхимович від свого батька, який працював у післявоєнні роки в Ізюмському райкомі партії, неодноразово чув розповіді про цей бій. Він стверджував, що коли повстанський полк Савонова пішов у наступ із залізничної станції на місто, то був розстріляний німецькими гарматами. Сталося це на лузі, поблизу мосту через Дінець. Загиблих повстанців поховали в братській могилі поруч зі станцією Ізюм та залізничними майстернями. Пізніше тут було встановлено советський пам'ятник. Як стверджує Лупейко В. Ю., «це пам'ятник повстанцям-савоновцям», бо стоїть на місці їхнього поховання.

Слід уточнити, що власне сам пам'ятник присвячений красноармійцям і комуністам, які загинули влітку 1919 р. під Золочевим¹. Про це свідчать відповідні надписи на ньому: 1) «В боротьбі рокової ви погибли, дру-

¹ 24 червня 1919 р. під час панічної втечі красноармійців і комуністів бронелетучкою (примітивний бронепотяг з вагонами) була влаштована залізнична аварія, де загинуло багато людей. Тікали вони з Ізюма на Харків від Білої армії, що наступала. На перегоні між станціями Пересічна й Золочів денікінцями була розібрана залізнична колія, й червоний потяг на високій швидкості пішов під укіс. Серед червоних були великі жертви, поранених і живих тут же порубала кіннота донських козаків, бо близько 500 білокозаків чекали в засідці своїх жертв. Урятуватися вдалося одиницям. Усіх більшовицьких медсестер дончаки згвалтували, а потім теж розстріляли.

Обеліск в Ізюмі офіційно присвячено червоним, яких знищили денікінці під Золочевим у 1919 році. Насправді тут поховані савоновці, загиблі в бою 15 листопада 1918 року. Ніхто перепоховань з Золочева в Ізюм не робив, тобто реально комуністичні загарбники під цим пам'ятним знаком не лежать.

зья, за вечное благо народу! Вы вечную память оставили нам, вы дали нам братство и свободу», 2) «Павшим героям за священный идеал всемирного пролетариата», 3) «Вечная память павшим борцам за свободу под Золочевом» та інше. Через багато часу на місці братської могили савоновців і спорудили теперішній пам'ятник. У війну він добре зберігся. Німці його не чіпали, бомби й снаряди теж обминали.

Савонов і петлюрівці. Як відомо з різних джерел, савоновці наступали на Ізюм під жовто-блакитними прапорами. Тільки Іщенко категорично не згоден з цим. Він стверджує, що *«прикривати все це реакційним, ненависним, непримиренно ворожим трудовому народу паскудним націоналістичним, петлюрівським прапором — значить, відсторонятися від народу»*. Він не заперечує сам факт широкого використання цареборисівськими повстанцями українського національного прапора, але проти того, щоб цьому надавати відповідного символізму.

14 листопада, напередодні бою з німцями, раптово з боку станції Лиман прибув на станцію Ізюм паротяг з двома причепленими до нього пультманівськими чотирьохосними платформами з високими бортами.

Це був примітивний пристосований бронепотяг. На кожній платформі було встановлено по дві легкі 76-мм полкові гармати й по чотири станкові кулемети. Цей бронепотяг входив до збройних сил Директорії (Петлюри). Він, за версією Іщенка, нібито намагався з ходу проскочити в бік Харкова з розвідувальною метою, але повстанці перекрили йому шлях і зупинили.

Савонов одягнув свою парадну українську «петлюрівську» форму, яку завжди тримав при собі, й особисто розпочав переговори з командуванням бронепотяга Директорії про його перехід на бік повстанців та допомогу проти німців і гетьманівців. Домовленості не вдалося досягнути, і бронепотяг безборонно повернувся на станцію Лиман.

Іщенко стверджує: *«Тепер я думаю, що Савонов, як колишній петлюрівський офіцер, просто допоміг петлюрівцям врятувати свій бронепотяг»*. Начебто через це між Савоновом та Іщенком виник гострий конфлікт. Останній закидав Григорію, що той не повинен був вступати в жодні переговори з націоналістами, *«не мав права одягати своє петлюрівське вбрання»* тощо. Імовірно, саме так і було. Есер-боротьбист Савонов був ідейно близький Директорії.

За іншою ж версією, бронепотяг Армії УНР прибув з Лимана спеціально для допомоги повстанському загону Савонова, який у цей час чітко позиціонував себе як прихильник Директорії. Як відомо з більшовицьких джерел, активну участь у повстанні на чолі робітників ізюмських залізничних майстерень брав Паштала, майбутній комендант Директорії в Ізюмі.

Чутка про Цареборисівське повстання блискавкою облетіла не тільки Ізюмський повіт, але й сусідні повіти Харківщини й Донеччини та підштовхнула селянські маси до більш активної боротьби за відстоювання своїх інтересів.

Втрати савоновців були незначними: декілька чоловік було поранено та близько 120 було захоплено в полон¹. До того ж більша частина полонених — це власне не повстанці, а їхні родичі та знайомі, які з різних причин не встигли вчасно покинути район станції Ізюм під час наступу гетьманців і німців. Вони теж мали втрати пораненими й убитими. Дяченко в своєму нарисі «Ізюм» стверджує, що *«в цьому бою окупанти зазнали великих втрат, тим часом як повстанці втратили одного бійця»*. Очевидно, що його версія цілком суперечить реальним фактам, відомим з достовірних джерел. Навіть проста логіка говорить про те, що професійні військові, озброєні артилерією, важкими кулеметами й гвинтівками з невичерпними запасами боеприпасів, не можуть понести більші втрати від селян з кілками, саморобними списами, обрізами й мисливськими рушницями з кількома патронами. Не зрозуміло, навіщо Дяченку ця відверта брехня? Цим самим він принижує героїчний порив і самопожертву повсталого селянства Ізюмщини. Як би там не було, але продумана ота-

¹ За іншими відомостями, 102 чол.

маном Савоновим організація оборони повстанського табору призвела до мінімальних у тій ситуації людських втрат.

Помста реакціонерів. За інформацією агентури савоновців у місті Ізюмі, стало відомо, що на 16 листопада готується удар німців і гетьманівців по Цареборисову та навколишніх селах. Було вирішено відступити з Цареборисова без бою не тільки через брак боеприпасів, але й щоб не давати підстав противнику розстріляти з гармат і кулеметів село та його мешканців. Повстанці організовано відступили в навколишні ліси. З ними пішла й частина місцевого населення.

16 листопада зранку в слободі з'явилася німецька розвідка, а згодом з півночі в неї ввійшли озброєні солдати, офіцери й поліція. Вони відразу розпочали ретельне прочісування села, при цьому все місцеве населення зганяли на майдан до волосного правління й Миколаївської церкви. Під час прочісування йшли обшуки не тільки приміщень, а й окремих мешканців, грабувалося майно; тих, хто чинив будь-який опір, нещадно били. Особливо це стосувалося батьків і близьких родичів повстанських керівників.

На сільському майдані, куди силою були зігнані всі мешканці, з боку волосної управи та Миколаївської церкви на них були направлені дула німецьких важких кулеметів. Було оголошено, що у випадку непокори, спроб опору чи самовільній втечі з майдану буде без попередження відкритий вогонь з цих кулеметів.

Потім був зачитаний наказ, що *«за порушення встановленого порядку й масові прояви свавілля проти чинної влади»* на мешканців Цареборисова повітовою управою накладається контрибуція в розмірі 80 голів великої рогатої худоби, 80 однорічних кабанів, 150 гарб сіна та 200 тисяч карбованців грошима. Усе це *«повинне бути зібране й доставлене в Ізюм за 48-годинний строк»*.

Крім цього, висунули вимогу видати всіх повстанців та особливо їхніх керівників. За твердженням Іщенко, ніхто нікого не видав, незважаючи на всі наполягання: *«Це була непохитна й мужня кругова порука, хоча про неї ніхто заздалегідь і не домовлявся. Ніхто нікого не видав»*.

Німці взяли заручників і попередили: якщо протягом 48 годин вони не зберуть накладеної контрибуції й не видадуть місцевих повстанців, то заручники будуть розстріляні, а село Цареборисів буде спалене й мешканці жорстоко покарані.

Нарешті населення було розпущене по домівках. За ними пішли німці й поліцейські здирати контрибуцію. У центрі села на майдані біля церкви залишився великий німецький загін з легкими гарматами й кулеметами, який був у повній бойовій готовності на випадок відбиття можливого нападу савоновців.

По обіді з Цареборисова потягнулася на Ізюм велика валка з контрибуцією: гнали чималу череду великої рогатої худоби, воли тягли десятки

гарб з сіном, у бричках несамовито верещали зв'язані кабани. Замикав валку гурт чоловіків — заручників, які понуро брели під пильною охороною озброєної варти, котру очолював російський офіцер Неклюдов.

Наступного дня все повторилося. Знову стягувалася контрибуція, знову грабувалося населення й бралися заручники. Саме за рахунок зазначеної контрибуції ізюмська влада розраховувалася з німцями за те, що вони допомогли відбити наступ повстанців на Ізюм.

Із сусідніх сіл теж протягом декількох днів була стягнута контрибуція. Німці та російські офіцери варти пограбували села Студенок, Яремівка, Мала Комишуваха, Співаківка, Стратилатівка, Довгеньке, Протопопівка та деякі інші.

Захоплення савоновцями Ізюмського повіту. Повстанці відразу почали готувати другий наступ на Ізюм. Він значно відрізнявся від плану першого. Якщо спочатку повстанці прагнули захопити перш за все сам Ізюм, а вже потім перебрати владу в селах, волостях і в повіті в цілому, то тепер передбачалося, наступаючи широким фронтом, захоплювати одне за одним села й волості Ізюмщини, а вже наприкінці, оточивши зусібіч місто Ізюм, взяти його в блокаду й *«порішити всіх контрреволюціонерів»*.

Відповідно змінилася тактика й організація повстанців. Повстанський полк розділявся на невеликі, маневрені, добре озброєні загони. Реорганізація привела до того, що в цих загонах залишилися тільки повстанці, які добре володіли військовою справою, тобто колишні солдати-фронттовики й унтер-офіцери, а також військові моряки. Їм була передана вся наявна зброя, а командирам — револьвери. Усіх інших озброїли обрізами, мисливськими рушницями та пістолетами й залишили в резерві для охорони в селах. Таким чином, чисельність Цареборисівського загону тепер складала близько 200 чоловік. Зате його бойова потуга та маневреність різко зросли. Командував загonom Савонов. Організаційно загін ділився на три стрілецькі й один кінний взводи.

Швидко в Цареборисові владу знову захопили повстанці й призначили свій волосний виконавчий комітет на чолі з головою Нечволодом Остапом Івановичем. Поміщицьку землю, зерно, худобу, інвентар стали знову ділити між селянами. Ізюмська влада на цей час настільки ослабла, що навіть боялася потикатися в села, швидко відпустила додому полонених і заручників. За прикладом Цареборисова вчинили мешканці Яремівки, Студенка та інших сіл.

Між 20 і 25 листопада 1918 р. почалося розгортання другого наступу повстанців на Ізюм. Повстанський загін савоновців, який спочатку діяв тільки в районі своєї волості, розширив діяльність і на сусідні, охопивши всю південно-східну та східну частину Ізюмського повіту. Тут уся влада стала належати повстанцям. Потім савоновці встановили контроль над південно-західною частиною Ізюмського повіту.

Разом із партизанським загonom Кравцова савоновці перебравли владу й на півночі Ізюмщини. У Бугаївці та волості діяв загін Миколи Гаращенко. У Чепелі та її волості — загін Сергія Гусарова. Так і в усіх інших 27 волостях Ізюмського повіту. Та все ж найбільшим чисельним, найкраще організованим і озброєним був-таки Цареборисівський загін Савонова, який допомагав, контролював і підпорядковував собі всі подібні боївки Ізюмщини, служив їм прикладом і опертям.

Німецькі війська на Ізюмщині швидко втрачали бойовий дух, розкладалися, відмовлялися виконувати накази, бунтували, вимагаючи негайно відправити їх додому. Серед німців поширилися пиятика, мародерство, грабежі, спекуляція, розпродаж зброї та військового майна, в тому числі коней, возів, зброї, похідних кухонь, бідарок (двоколок). Дійшло навіть до кулеметів, боеприпасів, гвинтівок, телефонних апаратів, колючого дроту, медикаментів, продовольства, одягу, взуття тощо.

Ще 11 листопада 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами в Україні віддав наказ про евакуацію з України німецької армії. Ця армія все більше *«заражалася духом революції»*. Німецький гарнізон в Ізюмі остаточно розклався. 5 грудня 1918 р., захопивши приміщення реального училища, німці почали тут розпродаж місцевому населенню свого військового майна. Вони збиралися найближчими днями покинути місто.

Ізюмський гетьманський полк під впливом агітації та загальної ситуації остаточно розвалився. Владу в Ізюмі залишалася боронити тільки «окрема зразкова добровольча офіцерська інструкторська рота», частково поповнена офіцерами гетьманського полку, який розбігся. Рота тепер була додатково озброєна 13-ма важкими кулеметами, купленими в німців під час розпродажу військового майна. Ще залишався кінний загін варті.

Наприкінці листопада Ізюм спішно покидають німці, залишивши частину своєї зброї й транспорту. Вони залізницею направилися на південь, у бік Ростова. Одному з їхніх військових ешелонів десь між Яремівкою й Студенком савоновські повстанці успішно організували аварію. Її виконавці — цареборисівці Кулібаба М. П., Бриль М. М., Говтва А. Б. та повстанці Студенка і Яремівки Бурлак К. Л., Кроль Ф. К. й інші. Керував цією диверсією Григорій Савонов.

Поміщики, колишні царські чиновники, великі підприємці міста та повіту спішно покидають Ізюм. Так, у 20-х числах грудня намагалися втекти Семикін і Сумцов. Останнього спіймали й убили біля Стратилатівки розлючені мешканці. Розхитаний селянськими повстаннями, гетьманський режим остаточно впав під ударами військ української Директорії, себто петлюрівців.

Савонов і Директорія. З 21 грудня 1918 р. в Ізюмі на короткий час відновлюється влада УНР на чолі з Директорією. Вона призначає хорунжого Пашталу своїм повноважним представником в Ізюмі та повіті.

Хорунжий української армії часів Директорії.

Паштала — видатний діяч українського національно-визвольного руху Харківщини. У 1917 році був організатором Вільного козацтва та його керівником на Ізюмщині. Під час Цареборисівського повстання й наступу савоновців на Ізюм підняв на їх підтримку повстання в залізничних майстернях і приєднався до савоновців із загоном робітників, очоливши їх. Після відступу савоновців мусив, як один з чільних керівників повстання, переховуватися від поміщицької влади й німців. Отож Паштала, вступивши на посаду коменданта Ізюма, негайно усунув повітового старосту полковника Коха й призначив на цю посаду авторитетного Данкова. Гетьманську варту перепідпорядкував собі, а окрему офіцерську роту перейменував в «Українську зразкову сотню» й очолив її.

Комендант Паштала через Данкова мав постійний зв'язок з отаманом Савоновим, регулярно постачаючи його загонами зброєю та боеприпасами з німецьких складів. Пашталу й Савонова єднала спільна боротьба проти росіян-гетьманівців та німців-кайзерівців під час Цареборисівського повстання й захоплення ними станції Ізюм. Небезпідставно вважаючи отамана Савонова «*щирим прихильником українського народу*», хорунжий

Паштала допоміг йому добре озброїти свої загоны. Відповідно Савонов, чудово знаючи, якими мізерними військовими силами розпоряджається комендант Ізюма, й реально контролюючи $\frac{3}{4}$ Ізюмського повіту, жодного разу не зробив спроби захопити місто й не допустив до цього загоны своїх союзників Кравцова, Бойка, Трошила та Іщенка. На цей момент отаман Савонов командував цілим Повстанським полком у 1500–2000 бійців, а хорунжий Паштала мав у своєму підпорядкуванні менше сотні ненадійних колишніх царських офіцерів, здебільшого проросійськи налаштованих. Ізюм був увесь оточений повстанцями, вони на цей час контролювали практично весь повіт. Тільки на Барвінківському напрямі залишалася певна територія, підпорядкована Ізюмській українській владі.

Влада Директорії проіснувала на Ізюмщині з 21 грудня 1918 р. по 3 січня 1919 р., тобто всього 13 днів. Без жодних боїв ізюмські петлюрівці спішно покинули місто й повіт, бо були затиснуті в міцні лещата з півночі червоними військами російських більшовиків, а з півдня — білогвардійцями. Ізюм на якийсь короткий час узагалі залишається без жодної влади.

Вступ повстанців-савоновців у Ізюм стався 5 січня 1919 року, тобто через день після відходу з нього загону хорунжого Паштали. Одночасно з повстанцями в місто вступали й російські війська Червоної армії, які рухалися багатьма ешелонами з Харкова. Місцеві мешканці, особливо із заможних верств, панічно й поспішно покидали місто. Вони залишали будинки й квартири, не встигнувши з них навіть щось забрати. Коли повстанці захопили Ізюм, то в центрі міста більшість квартир уже були без їхніх мешканців. Як згадує Іщенко, *«будинки й квартири залишилися з повною обстановкою і різним домашнім майном, начебто їх господарі тільки вийшли на звичайну короткочасну прогулянку»*. Такий-от був жах перед приходом військ російських більшовиків. Видно, страхітливі події річної давності добре запам'яталися заможним ізюмчанам.

З різних боків у Ізюм вступили повстанський полк Савонова та партизанський загін О. Я. Кравцова. Іщенко на чолі невеличкого кавалерійського загону теж зайшов в обезлюдніле місто. За ними Ізюм негайно заповнили російські більшовицькі війська 2-ї Української советської дивізії.

Враховуючи виняткову роль Савонова в боротьбі проти німців та гетьманського поміщицького режиму, його відразу ж призначили военним комісаром усього Ізюмського повіту, який нараховував більше трьохсот тисяч населення. Савонову підпорядковувалися всі місцеві військові сили, й він, отримавши широкі повноваження, зайняв провідне становище в керівництві Ізюмщини. Іщенко, як і раніше, продовжував бути його підлеглим, короткий час виконуючи обов'язки коменданта Ізюма, бо Савонов на чолі свого полку пішов у наступ на денікінців у Лимані, Краматорську, Бахмуті та інших містах Донбасу.

Комуністична фальсифікація історії Цареборисівського повстання полягає в тому, що насправді всі події комуністичними агітпропівцями й продажними псевдоісториками були перевернуті з ніг на голову. Директор Ізюмського краєзнавчого музею Микола Дяченко в своєму нарисі «Ізюм» (1963), а через декілька років і в статтях «Історії міст і сіл УРСР. Харківська область» (1967, 1976), брутално перекрутивши реальні історичні факти, стверджує, що Студенецька організація була створена й діяла під керівництвом якихось анонімних більшовиків¹. Керували ж підготовкою й проведенням Цареборисівського повстання теж знеособлені більшовицькі повітові оргбюро та ревком². Про Савонова Дяченко навіть

¹ За комуністичне висвітлення історії Дяченко отримав науковий ступінь кандидата історичних наук і був переведений на підвищення до Харкова. Він стрімко йшов «по шляху розгорнутого будівництва комунізму» (назва розділу в його книзі).

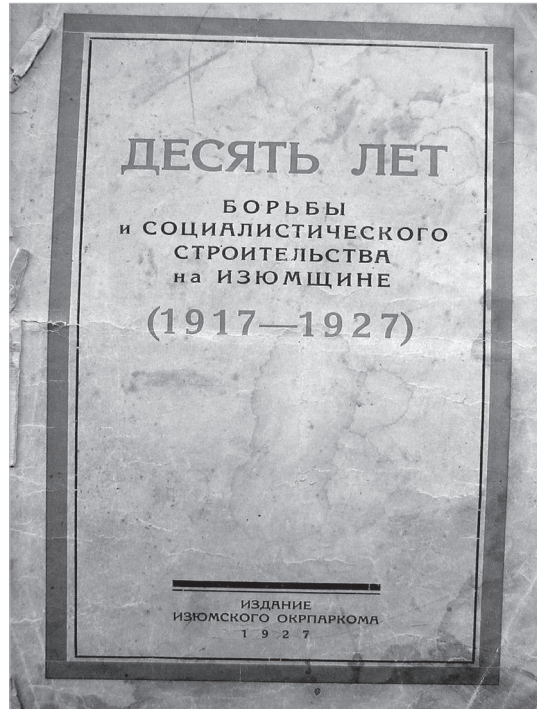
² Щоправда, Дяченко якось туманно й невизначено згадує якогось приїжджого С. Давиденка, на прізвисько Ключ, що нібито особисто отримав дозвіл від Харківського більшовицького губкому на організацію повстання на Ізюмщині. Що тут конкретно робив цей самозванець-чужак, залишається невідомим.

не згадує, приписуючи всі його заслуги виключно ізюмським комуністам без конкретних прізвищ¹.

Можливо, через 50 років після повстання, коли писав свій опус Дяченко, багато чого забулося, поступово загубилося в людській пам'яті ім'я повстанського отамана Григорія Савонова? Але ні, навіть сьогодні, більш ніж через 95 років, мешканці колишнього Цареборисова з переказів своїх дідів чудово пам'ятають цього справжнього ватажка місцевих селян осені 1918 року. Вони на вигадки комуністів про їхню керівну роль у Цареборисівському повстанні вперто заявляють: *«То все брехня! Робив усе це Савонов»*. Це засвідчує й наш документальний фільм «Отаман Савонов», де старожил села Борис Шморгун також це беззастережно стверджує.

Дяченко в своїх творах неодноразово посилається на видану комуністами значним тиражем ще в 1927 р. книгу «Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917–1927)» та на матеріали Ізюмського краєзнавчого музею. Але ж там однозначно стверджується, що саме Савонов керував Студенецькою організацією й підняв Цареборисівське повстання! Висновок з усього цього тільки один: комуністи завжди брешуть.

Савонов і Федоренко. Напрошується цікава історична паралель між цими двома видатними особами. Вони земляки, обоє родом з Цареборисова. Майже ровесники, Федоренко всього на два роки старший від Савонова, тобто хлопчиками разом гуляли на вулиці, разом парубкували, майже разом пішли на фронт. Тільки Федоренко в моряки на флот, а Савонов — у піхоту. Обидва — герої війни. Обидва взяли найактивнішу участь у революції.

Книга, в якій у 1927 р. опублікований докладний історичний нарис про події 1917–1927 рр. на Ізюмщині. Це важливе історичне джерело про ті часи.

¹ Складається враження, що вони дотепер продовжують знаходитися в глибокому підпіллі й не можна публічно називати їхні прізвища. Мабуть, ще й зараз ця п'ята колона з усіх сил пнеться допомагати Росії: веде ідеологічну розкладницьку роботу, сіє повну зневіру, розпалює люту ненависть між населенням, усіяло шкодить молодій українській державі.

*Матроси
Чорноморського
флоту,
праворуч —
Яків Федоренко.
Фото 1917 р.*

Ось тут їхні дороги й розійшлися в протилежні боки: один став до лав прибічників Советської України, а інший очолив повстанців, які виборювали Українську Україну. Комуніст-інтернаціоналіст і есер-націоналіст, маршал і отаман — це знову про них. Здається, між ними прірва. Як же так трапилося, адже вони вихідці не лише з одного села, а й з одного соціального середовища — з бідних селян?

Кожен на це питання має свою відповідь. Наша ж мета як авторів цієї книги — познайомити читача з невідомими їм фактами й спонукати до роздумів над трагічною долею України. Задумаймося над тим, чому її найкращі сини ставали по різні боки барикад і запекло, аж до загину, воювали між собою? Кому це було вигідно й хто від цього виграв? Тільки не Україна.

Отже, Федоренко Яків Миколайович народився в Цареборисові 10 (22) жовтня 1896 року в родині бідного безземельного селянина, який щорічно ходив на сезонні заробітки в порти Чорного моря, де працював вантажником. Його батько мав п'ятеро дітей. Злидні змусили 9-річного хлопчика після закінчення Цареборисівської церковно-приходської школи розпочати важке трудове життя. Працював пастухом, кучером, наймитом, пізніше чорноробом на шахтах Донбасу, солеваром у Слов'янську, стерновим (рульовим) на баржі. У травні 1915 року мобілізований на Чорноморський флот, де закінчив школу стернових. Воював на мінному тральщику в дивізіоні кораблів тралення мін. У лютому 1917 року 20-річний Яків в Одесі вступив у більшовицьку партію. Під час Жовтневого перевороту, командуючи ротою матросів-красногвардійців, брав активну участь у встановленні влади більшовиків в Одесі. Зокрема, під його керівництвом було захоплено штаб Одеського воєнного округу. Командував батальйоном на Румунському фронті, був воєнним комендантом Тирасполя.

Революційний матрос.

Пізніше — більшовицький військовий комісар штабу 2-ї Революційної армії (Катеринослав) та член армійського трибуналу, командир і воєнний комісар бронепотяга № 4, з 1920 року командир і воєнком 1-ї групи бронепотягів 13-ї армії. Воював на Східному фронті проти Колчака, на Північному фронті проти Юденича, на Західному фронті проти Польщі, на Південному фронті проти Врангеля. Відзначався відчайдушною хоробрістю, двічі поранений, один раз контужений у боях.

У міжвоєнний період — командир дивізіону, згодом полку бронепотягів. Постійно підвищував свою військову кваліфікацію. Як відзначає Головний маршал бронетанкових військ А. Бабаджанян, *«вирізнявся палким потягом до знань, тому його практична робота у військах чергувалася з навчанням»*.

Закінчив Вищу артилерійську школу комскладу (1924), два річних курси удосконалення старшого комскладу (1927, 1930), Військову академію ім. М. Фрунзе (1931–1934). З 1934 року — у танкових військах: командир 3-го окремого танкового полку в Москві, 15-ї механізованої бригади Київського військового округу (КВО), начальник автобронетанкових військ КВО, начальник Автобронетанкового Головного управління РСЧА (з 1940 р.).

Командуючий військами КВО командарм С. К. Тимошенко в атестації Федоренка 1938 року зазначає: *«Енергійний, мобільний, рішучий і з сильною волею командир. Володіє широкою ініціативою, самостійністю й високим почуттям відповідальності, старанний, вимогливий до себе й підлеглих»*.

Комбриг Федоренко
з дружиною
й донькою
в передвоєнні роки.

З початку й до закінчення війни — заступник наркома оборони Сталіна та одночасно начальник і командуючий бронетанковими й механізованими військами Червоної армії. Він їх фактично створив і першим очолив. Послідовно мав такі військові звання: комбриг (1935), комдив (1939), генерал-лейтенант (1940), генерал-полковник (1943), а з 21 лютого 1944 року — маршал бронетанкових військ. Поруч з Ротмістровим, це перший советський воєначальник, який отримав це найвище звання.

У роки війни вніс велетенський вклад у розвиток і вдосконалення бронетанкових і механізованих військ, способів їх застосування в ході воєнних дій, у зростання випуску танків і їхнє технічне вдосконалення, виходячи з досвіду бойових дій. Як справедливо зазначає історик В. Лактіонов, *«важливим фактором успіхів советських бронетанкових військ у Великій Вітчизняній війні став тактичний геній маршала Федоренка»*.

Нагороджений чотирма орденами Леніна, двома — Червоного Прапора, орденами Суворова й Кутузова I ступеня, Грюнвальдським хрестом ПНР і медалями. Його іменем дотепер названі вулиці в Москві, Харкові,

Донецьку, Ізюмі, Червоному Осколі. Помер у 1947 році в Москві, де й похований на Новодівичому кладовищі.

Ось таку «причесану», навіть глянцевою біографію *«выдающегося российского военачальника»* Федоренка подають советські й сучасні російські енциклопедії й довідники. Насправді ж його військова кар'єра не менш блискуча й карколомна, ніж у Савонова. Тогочасна буремна епоха вимагала саме таких пасіонарних особистостей, як царєборисівці Савонов, Федоренко, Іщенко та десятки чи й сотні їхніх менш відомих земляків.

Уже багато про що говорить те, що Федоренко пліч-о-пліч воював з такими знаменитостями, як «матрос Железняк» (анархіст Железняков Анатолій Григорович), який увійшов у історію своєю знаменитою фразою *«Каравул утомився»* під час розпуску Всеросійських Установчих Зборів, а пізніше був командиром бригади бронепотягів.

Особовий склад бронепотяга Федоренка становили винятково матроси, одягнуті у шкірянки, але в традиційних безкозирках. Унікальний за своїми характеристиками бронепотяг «Комунар» № 4 «1-й важкий» був сформований у Сормово й складався з двох ешелонів: легкого й важкого. З квітня 1920 року, за спогадами членів команди, Федоренко став командиром об'єднаного БП, а в бою командував легкою частиною (нападною). Його БП був найзнаменитішим серед «морських» бронепідрозділів, себто тих, які склалися з моряків. Цей БП відзначився в боях під Двінськом, Петроградом, Псковом і в Північній Таврії. За це Яків отримав у 1920 році орден Червоного Пропора № 370. До речі, він один з перших, хто був нагороджений цим советським орденом.

Саме БП «Комунар» № 4 Федоренка у вересні 1919 року в районі Двінська врятував від неминучої загибелі 30-й стрілецький полк, який став панічно відступати до переправи через Західну Двіну, але був від неї відрізаний польськими танками й бронепотягом. Успішно маневруючи під щільним вогнем противника, БП № 4 під час нетривалої артилерійської дуелі одночасно підбив два французькі танки «Рено» FT-17 2-ї танкової роти поляків, вивів із ладу ворожий паротяг і дві «бронеплощадки» ворожого БП, хоча й сам отримав ряд прямих попадань шестидюймових снаря-

Маршал бронетанкових військ Федоренко.

Вулиця імені маршала Федоренка в місті Ізюмі.

дів. У результаті цього дві пошкоджені «бронеплощинки» БП № 4 зійшли з рейок. Підняти їх і вивести БП з бою пощастило *«тільки завдяки винятковій енергії й хоробрості тов. Федоренка»*, — відзначав командарм А. Корк у наказі про нагородження командира БП орденом Червоного Прапора.

Певний час Федоренко був безпосереднім начальником знаменитого авантюриста й героя советського фольклору Григорія Котовського, сумнівна слава про якого вже на той час гриміла всією Росією й Україною. У січні-березні 1918 року, коли Котовський командував кавалерією в Тираспольській групі військ збройних сил Одеської Советської Республіки, Федоренко був більшовицьким комісаром штабу всієї Тираспольської групи. До речі, БСЭ (Большая Советская Энциклопедия) помилково повідомляє, що саме Котовський командував Тираспольською групою, хоча насправді командуючим був Євген Венедиктов. Коли ж останній очолив 2-у Революційну армію, то знову в нього комісаром штабу був Федоренко. У цей час кінний загін

Французький танк Рено FT-17, знищений бронепотягом Федоренка в бою під Двінськом у 1919 р.

єв у Тираспольській групі військ збройних сил Одеської Советської Республіки, Федоренко був більшовицьким комісаром штабу всієї Тираспольської групи. До речі, БСЭ (Большая Советская Энциклопедия) помилково повідомляє, що саме Котовський командував Тираспольською групою, хоча насправді командуючим був Євген Венедиктов. Коли ж останній очолив 2-у Революційну армію, то знову в нього комісаром штабу був Федоренко. У цей час кінний загін

Котовського був повністю розгромлений, а його самого перевели в штаб до Федоренка підлеглим.

До речі, командиром батальйону з 500 китайців Тираспольського загону був знаменитий Іона Якір, який пізніше з підлеглого Федоренка швидко стане його начальником і разом з комкором А. Корком врятує його від неминучої смерті. Яків Федоренко разом з дев'ятьма матросами свого бронепотяга № 4 був засуджений ревтрибуналом у Мелітополі до розстрілу. Річ у тім, що БП «Комунар» № 4, де Федоренко був командиром, після закінчення розгрому Врангеля повинен був здійснювати перехід з Криму до місця базування в Мелітополь через станцію Сиваш. «Братішки» незаконно навантажили вагони сіллю для спекуляції. Про це дізналися, й Федоренко отримав суворе розпорядження не залишати станцію до приїзду членів ревтрибуналу. Щоб уникнути розслідування, незважаючи на заборону, він дав наказ своєму бронешелону виїхати зі станції при закритому семафорі.

Про помилування активно клопотався командир його корпусу Август Корт, апелюючи до видатних революційних заслуг Федоренка. Вирок був пом'якшений, і в листопаді 1921 року Реввоєнтрибунал Харківського Военного Округу засудив його всього на один рік примусових робіт з позбавленням волі й утриманням під вартою. Та тут підійшла амністія, й у зв'язку з 4-ю річницею Жовтневої революції Федоренко був звільнений і знову вступив у командування своїм БП № 4.

Це був не перший гріх майбутнього маршала: в 1919 році, 23 червня, він під час п'ятики чотирма пострілами впритул застрелив свого заступника з технічної частини В. А. Покруткіна, але й це Федоренку зійшло з рук. У державі диктатури пролетаріату єдиним джерелом законодавства були інтереси світової революції, а ступінь вини визначався винятково класовою приналежністю, революційними заслугами й значенням для центральної влади. У цих умовах рішення Нижегородського революційного трибуналу на користь нашого земляка-матроса є додатковим свідченням його високого соціального статусу.

Важкий бронепотяг «Комунар» № 4, яким командував Яків Федоренко.

Пропуск маршала Федоренка в Кремль.

Узявши до уваги зізнання звинуваченого, трибунал визнав його дії невідповідними революційному порядку. Але «враховуючи заслуги тов. Федоренка на користь Советської Росії й погрози з боку його заступника, Революційний суд визнав, що чотири постріли впритул були зроблені цілком випадково в силу необхідної самооборони», і ухвалив піддати Федоренка умовному засудженню терміном на один рік.

Ця судимість була з нього знята вже у вересні 1919 року після знаменитого бою під Двінськом.

Формат нашої книги не дає можливості всебічно розглянути цю небуденну особистість. Але навіть з цих небагатьох фактів ми бачимо, що біографія маршала Федоренка не така вже й глянцева, а його доля не менш бурхлива, героїчна та химерна, ніж у Савонова. Невдячні ж земляки не спромоглися хоча б дослідити й опублікувати докладну біографію маршала-танкіста. Декілька дрібних статейок у райгазеті, писаних канцелярською мовою наче під копірку, — оце й усе.

До того ж ніхто не зауважив ще одного разючого подвигу Федоренка — у роки війни він був дуже хворим. Давалися взнаки колишні поранення й контузія. Однак, незважаючи на постійні болі й нестерпні фізичні страждання, він продовжує самовіддано виконувати надскладні обов'язки на своєму високому посту.

Хоча Федоренко й прожив удвічі довше від Савонова, однак помер теж відносно молодим — рівно в 50 років. На жаль, пам'ять про видатного земляка-маршала належно не вшанована на Ізюмщині. Що вже говорити про Савонова, ім'я якого ще чекає на своє повернення. Переконані, що на його честь ще будуть названі вулиці й площі, знайдеться йому гідне місце й у експозиціях музеїв. Дехто вже зараз виношує ідею перейменування Червоного Оскола в Савоновськ. На нашу ж думку, слід на зміну безликій комуністичній назві нарешті повернути стародавнє найменування Цареборисів.

Як ми вже зазначали, Савонов і Федоренко спільно провели дитинство та юність у Цареборисові. Чи зустрічалися вони після революції, ми достовірних відомостей не маємо. Хоча це дуже ймовірно, бо Федоренко в кінці 1918 та в 1919 роках декілька разів бував на батьківщині, хоча

й короткочасно¹. У цей час Савонов був центральною фігурою не тільки Цареборисова, а й усієї Ізюмщини, тож вони ніяк не могли уникнути товариської зустрічі. Напевно знаємо, що вони були добре обізнані один з одним. Це підтверджує хоча б і такий факт.

Пісочинська трагедія. У грудні 1918 року невелика група цареборисівців пробиралася з рідного села на північ. За архівними матеріалами, вони тікали від переслідування за участь у Цареборисівському повстанні. Цареборисівці Савон А. М., Федорченко Я. Х., Кремень М. Г., Цідибрага М. П., Колесник Ф. П., Рибець М. А., Євченко М. Є., Федоренко І. О., а з ними харківці Богун Олександр, Богун Степан і їхній 16-річний племінник Мишко були затримані місцевими жителями. Сталося це 12 грудня 1918 р. у слободі Пісочин, що під Харковом. Наступного дня їх на сільській сходці судили й гуртом усім селом забили кілками й залізними прутами насмерть. Видав місце ночівлі цареборисівців і нібито спровокував усю цю різанину якийсь місцевий піп.

В історії ця подія отримала назву «Пісочинська трагедія». Що там тоді насправді трапилось, сьогодні вже точно з'ясувати важко. Раніше про цю подію зберігалися матеріали в музеї селища Пісочин. У 2013 році вийшла книга Віталія Черноморця «Історія слободи Пісочинської», де ми знайшли додаткові відомості, які й наводимо нижче. Спогади очевидця трагедії з Пісочина Власенко М. М.:

«Площа поволі заповнювалася людьми. Стояв приглушений гомін. Та враз усе стихло. Громада розступилась, пропускаючи чоловіків у шкiряних масках. Швидко пройшовши до середини подвір'я, вони стали довкола стовпа, утворивши коло.

З дитячої цікавості я запитала у батька:

— Тату, а що це воно буде?

На що він з якоюсь особливою напругою у голосі відповів:

— Будуть грати в м'яча. Стій мовчки.

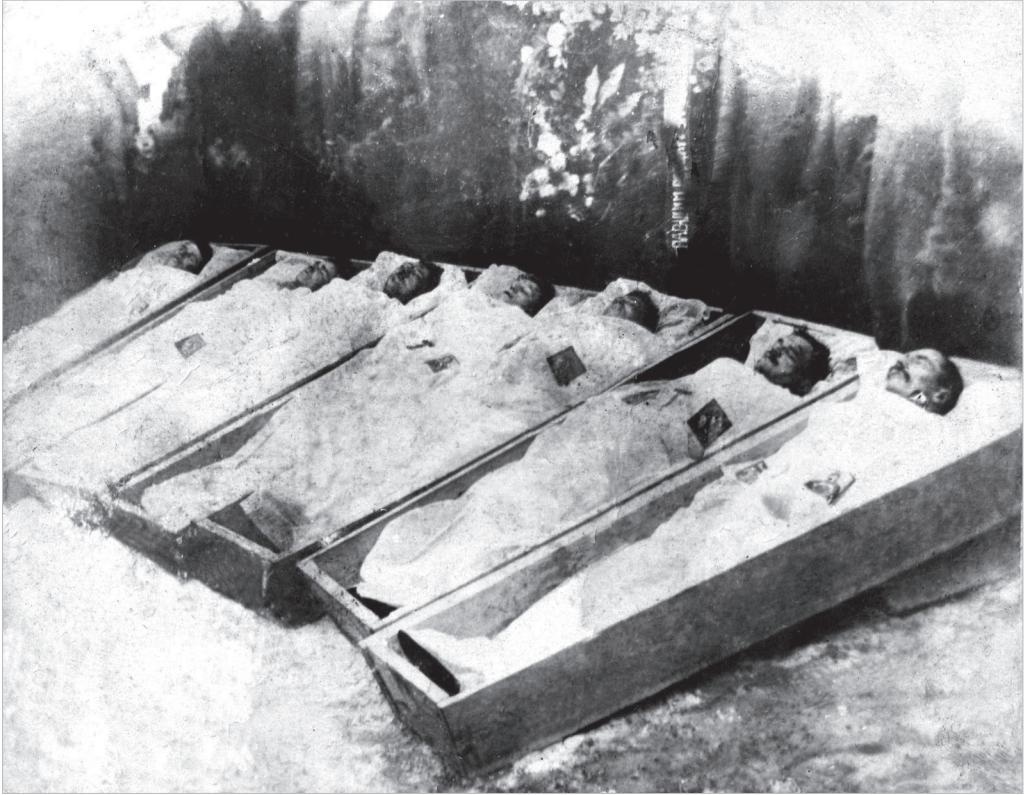
Ті, хто стояв поряд із батьком, з сумом подивилися на нього. Аж ось принесли здорові гирі з прив'язаними до них мотузками, а позаду вели трьох втомлених від безсонної ночі дядьків. Побачивши їх, батько голосно мовив:

— Дивіться всі. Це бандити, що грабували подорожніх.

Натовп знову зашумів. Та помітивши, що дядьки у масках взяли до рук мотузки з гирями, враз стихли.

До кола ввели першого чоловіка й прив'язали до стовпа. Його обличчя не було видно, бо голову покривав тряп'яний каптур. Розгойдуючи на мотузці

¹ Майже все своє свідоме життя Федоренко прожив далеко від рідного краю, проте завжди підтримував з ним тісний зв'язок, особливо з рідними, знайомими та односельцями. Як розповідав нам старожил О.Я. Федорченко, мешканець села Червоний Оскіл, він бачив маршала, коли той приїздив в рідне село під час війни. У 1943 р. неподалік від їхньої хати маршал наказав солдатам збудувати новий будинок своєму рідному братові. Два потужних танки тягали сюди з лісу товстелезні колоди. Сьогодні ця вулиця носить ім'я Маршала Федоренка.

Під час похорону цареборисівців загиблих у Пісочині. У центрі Аким Савон.
Фото середини грудня 1918 р.

гирю, один із дядьків вправним тренованим рухом жбурнув її в середину кола. Гиря, не встигнувши досягти краю обмежень мотузки, знайшла свою ціль. Чоловік, зойкнувши, поволі посунувся й повис на закрєпах, а з-під каптура поповзла густа червоно-сіра цівка.

Люди з жахом відсахнулись і завмерли. Стих легенький вітерець. Навіть граки, що сиділи на довколишніх деревах, витягнувши шиї, мовчали. А яскраве сонечко, немов з переляку, заховалося за хмару.

Усе ніби заціпеніло. За кілька хвилин до кола втягли іншого, з підкошеними від переляку ногами злочинця. Така ж доля спіткала і його.

Третього чоловіка я вже не бачила, бо рясні сльози застелили мені очі, а ноги самі несли мене кудись, кудись подалі від цього страшного місця. Як я опинилася вдома, й сьогодні не можу збагнути. Та як там воно не було, а на сході батько мене вже не брав. Та й про подібні покарання я більше не чула.

Семеро загиблих урочисто поховали в братській могилі в Новоселівці. Цей похорон навіть зафотографовано. Пізніше тут встановлено пам'ятник з написом: «Погибшим за свободу и независимость нашей Родины».

Одним із загиблих був рідний брат Григорія Савонова — Яким (Аким) Савон (він на фото в труні посередині загиблих). Дізнавшись про жор-

Н.П. Цідибрага

М.Є. Євченко

Я.Х. Федорченко

А.М. Савонов

М.А. Рибець

*Стенд у Червонооскільській школі з портретами цареборисівців загиблих у Пісочині.
Фото брата отамана Савонова понівечено.*

стоке вбивство старшого брата, Григорій негайно скочив на коня, мчав щосили цілу ніч і, прибувши в Пісочин, жорстоко помстився за брата та своїх земляків. Попа він живим посадив на загострений кілок, а потім пристрелив, як собаку. Іншим винуватцям теж не минулося за їхній злочин (спогади Ольги Хари).

Який же стосунок до цієї події має Яків Федоренко? Річ у тім, що одному з цареборисівців, Івану Федоренку, вдалося тоді втекти від розправи. Напівроздягнений, тяжко побитий, у самих кальсонах, він ледь добрався до рідного села й повідомив Григорія Савонова про трагічну загибель його брата. Цей Іван був близьким родичем майбутнього маршала. Отож Яків безумовно був добре поінформований про небуденний вчинок Григорія Савонова, який жорстоко помстився за страчених земляків.

Пам'ять про цю подію зафіксована на стенді в Червонооскільській школі. Цьому стенду вже з півсотні років, він вицвів від часу та понівечений вандалами. Сплюндроване фото загиблого в 1918 р. Савона Якіма Мусійовича: йому викололи очі. Мабуть, це результат комуністичної пропаганди, яка систематично вбивала в мізки дітям, що Савонов — бандит.

III. ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

Савонов із червоними пробув разом рівно півтора року. Більшу частину цього часу він провів у боях проти білогвардійців. Пройшов стрімку еволюцію від захисника советської влади до її запеклого противника. Так само й українське селянство спочатку повірило цинічній демагогії більшовиків про землю й мир.

Після відступу з Ізюма невеличкого загону Директорії на початку січня 1919 року повстанський полк Савонова без бою зайняв спочатку залізничну станцію, а через декілька годин і саме місто. Ще раніше, протягом грудня 1918 року, цареборисівські повстанці взяли під контроль значну частину Ізюмського повіту.

У цей час з півдня стрімко наступали денікінці, а з півночі ще швидше — більшовики. Для українського лівого есера Савонова, партія якого послідовно захищала українське селянство й у цей час уклала військовий союз з більшовиками проти денікінців, вибору не залишалось. Загроза поміщицької реставрації й відновлення Російської імперії через наступ Білої армії генерала Денікіна були дуже реальними. Тож Савонов разом зі своїми побратимами-повстанцями одностайно встають на бік советської влади. Зцементувала савоновців нависла загроза білої контрреволюції. Вони не підозрювали того, що будь-які обіцянки більшовиків як ворогам, так і союзникам диктувалися виключно *«задачами текущего момента»* й за своєю сутністю завжди були брехнею.

Як згадає знаменитий командир Бахмутського партизанського загону Іван Григорович Чаплін, після того, як його загін увійшов без бою на станцію Лиман, бійці направилися залізницею на примітивному бронепотязі до Ізюма. Тут уже були савоновці, які повністю контролювали місто. Тож усі дії загону Чапліна полягали в проведенні мітингу та *«прикрашенні станції червоними прапорами»*. За твердженням Чапліна, він *«опечатав військові склади й передав їх партизанській частині під команду Савонова, який прийняв під охорону місто»*.

Далі вже за наказом з Харкова командуючого червоними військами Антонова-Овсієнка загони Савонова й Чапліна разом знову захопили станцію Лиман. Потім їм було поставлено завдання взяти й ст. Костянтинівку. Савонов наступав на неї зі своїми повстанцями із заходу, а Чап-

Готель «Бристоль» у Бахмуті (Артемівськ), який відбили савоновці в денікінців у січні 1919 р. Фото початку ХХ століття.

лін — зі сходу. Костянтинівку легко захопили, бо її, як і Лиман, ніхто не обороняв. Так само було й зі Слов'янськом.

Щоб відтягнути на себе денікінські війська, які просувалися в Харківському напрямі, Савонов і Чаплін отримали наказ повести наступ на Бахмут. Знову повстанці наступали двома колонами. О четвертій ранку успішно ввірвалися в місто. Денікінці спочатку опору майже не чинили, бо, на щастя повстанців, цілу ніч *«до ранку офіцери веселилися на балу в жіночій гімназії й були смертельно п'яні»*. Захопивши пошту, телеграф та звільнивши в'язнів у місцевій тюрмі, савоновці вступили в тривалий бій за готель «Бристоль».

Денікінці, врешті-решт оговтавшись після нічної п'ятики, одним ударом вибили повстанців з міста. Це сталося, як неохоче визнає чам Чаплін, через *«невміння наших командирів керувати вуличними боями й недисциплінованість деяких підрозділів»*. Насправді ж партизани Чапліна, тільки ввійшовши в місто, відразу ж кинулися його грабувати — це й спричинило їхню поразку. Не випадково ж *«після відступу партизанам було зроблене попередження, що помічені в грабежах надалі будуть розстрілюватися на місці»*.

Як пізніше згадував командир взводу в загоні Савонова, цареборисівець Федір Гурійович Вошаний, їхній загін воював з денікінцями за ст. Лиман, м. Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку й Костянтинівку. Під Костянтинівкою до Цареборисівського загону приєдналися інші, й вони разом пішли в наступ на ст. Ульбинівка. Ліворуч від них наступав Ямпільський загін, а праворуч — Лиманський. Після цього вони отримали завдання взяти м. Бахмут. Тут затрималися. Тричі в тилу Білої армії підривали залізницю. Врешті-решт захопили Бахмут і продовжили наступ на Нікітовку, Горлівку, Путепровод, Кременну й Ханженівку. Після

*Вощаний Ф. Г. — командир взводу
Цареборисівського повстанського загону
в 1918–1919 р.*

цього отримали наказ відступати від Ханженівки. Це було в травні-червні 1919 р. Відступали назад через Нікітовку, Бахмут, Покровську в напрямі на Закотну. До них приєдналися загони з Луганська. Далі відступали через Ямпіль, Терни, Сватове, Куп'янськ, Уразове, Олексіївку й Бірюг, а потім через Червоний Оскіл, Сорокіне, Старий Оскіл і с. Красні Кусты. Таким залишився в пам'яті Вощаного бойовий шлях савоновців у першій половині 1919 року.

Ще в січні 1919 р. на півночі Донеччини був створений 12-й полк, який називали партизанським, бо складався з савоновців та інших місцевих партизанів і в ньому й воював Савонов проти денікінців, займаючи різні командирські посади, аж до заступника командира полку включно. Слід наго-

лосити, що відразу ж після захоплення Ізюма Савонов став воєнним комісаром Ізюмського повіту й керував бойовими діями військ на всій його території та по сусідству.

Уже на початку січня 1919 р. Савонов разом з декількома десятками своїх бойових побратимів із Цареборисова вступив у комуністичну партію більшовиків. Його революційні заслуги були беззаперечними, як і бідняцьке соціальне походження. Саме в той час лави більшовиків Ізюмщини зросли у десятки разів¹. Переважно це сталося за рахунок савоновців та інших місцевих повстанців. Приймали тоді в партію всіх охочих, не перебираючи, за принципом: чим більше, тим краще.

Більшовицький урок Савонову. Під Краматорськом (у той час він називався Краматорська) із Савоновим трапився промовистий випадок, який посіяв перші його сумніви в правильності приєднання до більшо-

¹ Якщо до цього в Цареборисові й сусідніх селах Студенок і Яремівка був нібито тільки один комуніст — Майборода Іван Якович, то на січень 1919 р. в Цареборисові нараховувалося вже 60 комуністів на чолі з Логвиненком Данилом Івановичем, а в Студенку та Яремівці — близько 40. Таким чином, бачимо стрімке зростання майже в 100 разів. Не останню роль у цьому, ймовірно, відіграв і авторитет Савонова, який першим з повстанців вступив у комуністичну партію. На 17 травня 1919 р., за тодішніми відомостями ЦК КП(б)У, на Ізюмщині було 48 партійних організацій із загальною кількістю 1978 комуністів. За якийсь рік теж зростання в десятки разів.

виків. Тут розпочався сильний наступ денікінців, підтриманий легким білогвардійським бронепотягом «Генерал Корнілов» з трьома трьохдюймовими гарматами й трьома кулеметами.

Він ущент знищив два червоних панцерники (БП) «Гром» і «Победа». Червоні з боями стали повільно відступати. У лютому 1919 року сюди негайно перекидають війська, якими командує военспец Саблін і военком Савонов. Обоє надзвичайно талановиті воєначальники, тож уже наступного дня, взявши на себе командування всіма військами, відправляються в бій і отримують перші перемоги над білогвардійцями.

Саблін, фронтовий штабс-капітан часів Першої світової війни, миттєво орієнтується в бойовій обстановці, блискавично розробляє план наступальної військової операції й стрімко відкидає денікінців від Краматорська аж за Нікітовку. Не даючи білим жодного перепочинку, червоні війська під командуванням Сабліна й Савонова тиснуть їх з кожним днем далі й далі, аж до Залізної й Ханженкового.

Такі швидкі й очевидні успіхи викликають шалену заздрість у бездарних більшовицьких командирів, які перед цим начальствували в 12-у полку. Річ у тім, що після прибуття Сабліна й Савонова цей полк переводиться під їхнє командування й відразу ж потому починає здобувати перемоги. До того ж Саблін — прекрасний оратор, що в ті часи не менш важливо, й користується велетенською популярністю й авторитетом серед простих солдатів і командирів. Саблін, як і Савонов, є лівим есером і досить скептично ставиться до більшовизму. Саме все це й визначає його подальшу трагічну долю.

Денікінський бронепотяг «Генерал Корнілов», з яким воювали савоновці в лютому 1919 р.

Комуністи з 12-го полку стали слізно скаржитися в місцевий райпартком, що Саблін *«виявляє свою справжню есерівську природу й веде залаштункову агітацію проти більшовиків»* (можливо, це був брудний наклеп на нього).

Партком відразу ухвалює постанову: *«Беручи до уваги нестачу таких воєнспеців, як Саблін, який є цінним командиром, не вживати проти нього поки що жодних заходів. З метою протидії шкідницькій діяльності Сабліна в лавах червоних бійців посилити політроботу шляхом відправлення на фронт стійких і сильних товаришів»*.

Колишнього фронтового штабс-капітана Сабліна, який у червоних тепер носить звання «воєнспец» (воєнний спеціаліст), починають цькувати, за ним ведеться неприховане стеження, його міцним кільцем оточують надіслані парткомом «загартовані більшовики», що контролюють кожен його крок. До того ж місцевий райвиконком не забуває регулярно присилати для перевірки діяльності Сабліна ще й своїх членів. Урешті-решт Саблін рішуче вимагає припинити це знущання та негайно відкликати з його штабу всіх контролерів і більшовицьких наглядачів, інакше погрожує покинути свою посаду й фронт. Усім зрозуміло, що такий крок призведе до того, що разом з ним піде й більшість червоних бійців.

Краматорський райвиконком і райпартком негайно повідомляють про поведінку Сабліна Харківському губвиконкому й Воєнній раді фронту. Ті доручають краматорським комуністам заарештувати Сабліна, але так, щоб це *«не відобразилося на становищі фронту»*. Дійсно, фронт міг обвалитися після арешту Сабліна — це усвідомлювали всі. Не придумали нічого кращого, як діяти підлими методами, завжди притаманними комуністам.

Командир Саблін був викликаний на нібито воєнну нараду при виконкомі. На цей час він уже здогадувався про плани комуністів щодо свого арешту, тож прибув на нараду разом з добре озброєним загonom, щоб за потреби вчинити опір. З комуністичною гордістю пригадує цей епізод Чекирисов: *«Але більшовики виявилися хитрішими. Сабліна зустріли з оркестром у найурочистішій обстановці й запросили на нараду, а загону був влаштований обід. На засіданні члени виконкому ставилися так приязно до Сабліна, що він покинув будь-яку думку про арешт і навіть розповів про свої плани стратегічного контрнаступу проти білих»*. Ці плани відразу ж були записані тими, котрі після арешту замінять його на посту: комуністами Лисицьким Єгором і Головіним Сергієм. Як побачимо далі, все це не врятує фронт від розвалу.

Після засідання Саблін був запрошений на розкішний бенкет, де йому вручили фальшиву телеграму з Харкова про запрошення на термінову воєнну нараду. Туди він нібито мусив прибути разом з членами Краматорського виконкому. Довірившись підступним комуністам, Саблін відправив свій загін на бойові позиції. Уже в дорозі він був обеззброєний, заарештований прямо у вагоні й, очевидно, розстріляний.

Фронт невдовзі дійсно розвалився. Не допомогли й видурені в Сабліна його штабні розробки контрнаступу. Білі відтіснили червоних до Костянтинівки, а згодом і далі. Не допоміг і новоприбулий бронепотяг «Карл і Роза»¹ з двома далекобійними гарматами й численними кулеметами. Не допомогли й *«члени виконкому й райпарткому, які своїми промова-ми вливали у виснажених від безперевних боїв червоних бійців свіжий стру-мись революційного підйому»*, як пафосно писав Чекирисов. Навіть прибула на допомогу 13-а Армія не врятувала ситуацію під Краматорськом. Штабс-капітан Саблін виявився незамінним.

Савонов добре затямив собі урок із лівим есером Сабліним. Коли через рік він потрапить у подібну ситуацію в Ізюмі, то не чекатиме звичайної людської порядності від комуністів, а зі зброєю в руках і своїми бойовими побратимами піде в Теплінський ліс безкомпромісно боротися проти них.

Перипетії долі червоного командира Савонова на цьому не припиняються. Більшовицькі війська під ударами білогвардійців відступають з Донеччини й Харківщини. З ними відходять і підрозділи на чолі з Савоновим. У червні 1919 р. денікінці вже під самим Ізюмом, ведуть наступ з гори Крем'янець на місто. Виснажені червоні частини Московською вулицею² нескінченним потоком спішно відкочуються на Харків.

Поруч на конях верхи їдуть Григорій Савонов, його брат Прокіп, Максим Александров та інші червоні командири. Доїхали до двоповерхового будинку багатого торговця Кульбітова. Раптом з відчиненого вікна пролунав гучний револьверний постріл — і наповал убитий бойовий друг Григорія. Савонов відразу ж заявив: *«Цього без помсти залишати не можна»*. Оцей випадок згодом стане точкою відліку його нового життя.

Після відступу з Ізюма Савонова направляють у Київ на *«советські командні курси»*. Завершити навчання не вдається, бо 30 серпня місто звільняє українська армія. Він переходить на нелегальне становище й повертається в Харків.

За деякими відомостями, восени 1919 року Савонов — заступник командира стрілецького полку під Царициним. Отримує орден Червоного Прапора. В *«Історії міст і сіл...»* опубліковане групове фото під заголовком *«Члени штабу винищувального батальйону неможливих селян по боротьбі з бандитизмом в Ізюмському повіті. 1920 р.»*. У центрі фото — червоний командир невисокого зросту з картою в руках. Ізюмські краєзнавці одноставно стверджують, що це Савонов. Порівняння цього зображення з іншими відомими нам фотографіями Савонова дає підстави з цим погодитися. Так от, на цьому фото зліва на френчі Савонова нібито

¹ Так красноармійці по-своєму називали БП «Карл Лібкнехт і Роза Люксембург», виготовлений напередодні Краматорським заводом.

² Так вона називалася в минулому, так продовжує зватися й тепер.

Ватажки красногвардійців депо станції Лиман. У центрі Воробйов Ф. С.

прикріплено якийсь знак, схожий на зазначений вище орден. Розгледіти його докладніше не є можливим, бо оригінал фото втрачений.

На початку 1920 року авторитетного народного ватажка більшовики призначають помічником військового комісара Харківської губернії. Через декілька місяців червоний командир Г. Савонов уже на посаді

*Члени штабу Ізюмського повітового військового комісаріату.
У центрі з картою в руках воєнком Григорій Савонов. Травень 1920 р.*

військового комісара Ізюмського повіту, а за півтора місяця потому — на тій же посаді, але в повітовому місті Охтирці.

Григорій, як умілий воєначальник, дуже цінувався новою владою. Про це свідчать архівні документи: *«З протоколу № 20 засідання Військово-Революційного комітету від 13 лютого 1920 р. Про відхід деяких частин, сформованих Савоновим, у м. Харків та про порушення клопотання про залишення Г. Савонова в м. Ізюмі на посаді уповноваженого воєнкома».*

Григорія весь час нестримно тягне в рідні краї. На початку літа 1920 року він повертається в Ізюм на попередню посаду, командує всіма советськими військами Ізюмського повіту. Отримує завдання нещадно проводити продрозверстку в місцевих селян, тобто відбирати в них усе продовольство, прирікаючи тим самим на голодну смерть. Ще зверху наказувалося безжалісно знищувати всіх потенційних противників советської влади, виловлювати дезертирів, бо тутешнє населення активно опиралося мобілізації до Червоної армії та масово з неї тікало, переходячи на придінцівськими лісами.

Щодень спостерігаючи несамовиті звірства червоних, які вели себе на Ізюмщині як справжнісінькі бандити, бачачи неймовірні страждання своїх земляків від окупаційної советської влади, вже в червні 1920 р. воєн-

Воєнком Григорій Савонов.

ний комісар Г. Савонов, як це відзначають архівні документи, повністю «розриває з советською владою». Перед цим, як повідомляє Ізюмський повітпартком КП(б)У в Харків, «Ізюмський воєнний комісаріат 31 травня майже весь заарештований особливо уповноваженим штабу Південно-Західного фронту», тобто ЧК.

Розрив Савонова з Советами відбувається за обставин, відомих нам зі спогадів його колишнього товариша по повстанському загону Александрова (Криси)¹ Максима Олександровича (1894 р. н., зі Стратилатівки), який був безпосереднім учасником усіх цих подій. Отож, у червні 1919 року Александров разом з Г. Савоновим відступав з Ізюма й був оче-

видцем, як з вікна багатого ізюмського торговця Кульбітова був убитий бойовий побратим Савонова.

Після повернення в Ізюм Г. Савонов з'явився в будинок Кульбітова. Вияснилося, що господарі втекли разом з білими, залишилися самі слуги. У розмові з ними він уточнив, що саме Кульбітов стріляв по червоних військах. Савонов дав наказ частину майна здати в комунальний відділ, а в будинок поселити його брата Прокопа.

Згодом було встановлено, що Кульбітов живе в Єкатеринодарі (Краснодар) і працює збирачем податків на тамтешньому ринку. Це повідомили Савонову ізюмські гончарі зі слободи Гончарівка, які там же торгували

¹ Він позашлюбний, тому й отримав від попа таке прізвище й по батькові, пізніше ж його всиновив і виховував нерідний батько — Криси. Александров на фронті з 1915 року, там отримав три «Георгії». Саме ці нагороди врятували йому життя в червні 1919 року після відступу з Ізюма. Під Харковом він попав у полон до білогвардійців, які після побиття вже вели його на розстріл. Випадково зустрівся його фронтовий командир, генерал Кутепов. Він обурився з того, що георгіївського кавалера хочуть розстріляти, відмінив смертну кару й наказав видати новеньке обмундирування й коня без сідла. Александров утік від денікінців, коня й білогвардійську форму в одного селянина обміняв на сільський одяг. Повернувся в В. Кам'янку в свою сім'ю. Став партизанити в Теплінському лісі проти денікінців. З 1920 р. був начальником Ізюмської охоронної роти, згодом резервної частини. Під час непу в 1926 році в Ізюмі організував артіль ковбасників. Брав активну участь у колективізації в с.Банне, організував продзагони для викачки хліба в селян. Працював у Олександрівці в політвідділі. Ще пізніше — директор ресторану.

своїми горщиками. Дізнавшись про це, Савонов дає наказ трьом своїм бійцям поїхати туди, знайти Кульбітова, арештувати й привезти в Ізюм. Це було зроблено. Кульбітов під вартою був привезений і посаджений у в'язницю до суду. У цей час Савонова раптово переводять воєнним комісаром в Охтирку. Можливо, це навіть було пов'язано з переслідуванням ним Кульбітова.

Кульбітов же якийсь час сидів в Ізюмській тюрмі. Потім приїхав Харківський ревтрибунал, який присудив негайно відпустити його на волю. Але той у в'язниці заразився тифом і потрапив у лікарню. Савонов, дізнавшись про все це, був категорично не згоден з рішенням трибуналу, але нічого вдіяти не міг. Він звертався в різні інстанції, доводив помилковість рішення трибуналу, наводив численні факти інших конкретних злочинів Кульбітова, вчинених проти ізюмчан, але врешті-решт побачив, що ніхто на його аргументи не зважає. Савонову стала прямо погрожувати харківська ЧК, щоб він негайно облишив цю справу.

Поступово Григорій зрозумів, що ЧК, як і революційний трибунал, просто підкуплені. Членом Харківського ревтрибуналу був рідний племінник Кульбітова, який усіляко вигороджував свого дядька. Та й узагалі в цих ЧК і ревтрибуналах засіли підозрілі особи певної національності, які й творили свої темні справи. Це були синки багатих торговців, ювелірів, банкірів, поміщиків, котрі невідомо яким чином пролізли на свої високі посади, а тепер мстилися простому народу й наживалися на його горі. Савонов побачив, що правди й справедливості в них не доб'єшся.

... Кульбітов уже видужував. Лежав він в Ізюмській лікарні в окремій палаті на білосніжних простирадлах. Видно, що для нього були створені чудові умови й за ним добре доглядали. Вранці зайшли в палату троє в чорних масках. Не дозволяючи Кульбітову встати з ліжка, лежачому оголосили народний вирок — смерть. Смерть за вбивства борців за народну волю, за знущання з простих людей. Пролунало декілька револьверних пострілів у голову. Білу подушку, простирадла миттєво залила пульсуюча кров, череп розколовся й забризкав мозком усе навколо. Цю

Олександров М. О. — начальник воєнного гарнізону міста Ізюма в 1920 році.

моторошну картину мовчки спостерігав через відчинені двері переляканий медичний персонал. Кажуть, нібито це був Савонов, а двох інших не впізнали.

За свідченням комуніста Александрова, після цього випадку Савонова з Охтирки відразу ж викликали в Харків у ЧК. Там хотіли його заарештувати, але він відстрілявся й повернувся в Ізюм. Тут зупинився у брата Прокопа. Його викликали у военкомат, куди приїхали чекісти й зробили на нього засідку. Знову хотіли його заарештувати. Але він знову не дався, відстрілюючись з двох револьверів одночасно.

У цей час Александров, як начальник гарнізону, перевіряв пости. Повертаючись з Крем'янця назад у военкомат, зустрів Савонова. Той дав йому команду шикувати

роту й резерв у бойову готовність, що й було Александровим негайно виконано, бо той вважав, що Савонов виконує якесь важливе завдання. Та Савонов перед шеренгою оголосив, що його незаконно вважають ворогом народу, й запропонував усім разом іти з ним у ліс. Александров, за його словами, намагався вмовити Григорія, переконати, щоб той не гарячкував, що *«йти в ліс із загоном — не метод боротьби, радив вчинити розумно»*.

Александров повернувся у военкомат, а Савонов, забезпечивши себе медикаментами, хлібом і боеприпасами, пішов у ліс. Він пояснював свій вчинок тим, що контрреволюціонери пролізли в ЧК (племінник Кульбітова) та партію й хочуть знищити і його, і весь народ. Александров за наказом командування з групою товаришів їздив на переговори, але Савонов відмовився в них вступати.

Їздив до нього й т. зв. «партизанський батя Донбасу» Михайло Карнаухов із Слов'янська та інші авторитетні для Савонова особи, але він категорично відмовився повернутися назад в Ізюм. Після цього комуністи оголосили його поза законом. Так стверджував у своїх спогадах через півстоліття безпосередній очевидець подій, старий комуніст Александров.

Про рішучий розрив Савонова з комуністами залишив свої чудові спогади й майбутній маршал авіації СРСР Федір Фалалеев, який особисто знав Савонова, бо служив у 1920–1921 роках червоним комісаром

Жигайло І. О. — голова ЧК
Барвенківської волості.

на Ізюмщині та безпосередньо воював проти Григорія. Ці правдиві й докладні мемуари опубліковані в 1970 році в книзі Фалалєєва «В строю крылатых». Наводимо з них цитату про зазначену подію:

«До 1920 року Савонов був ізюмським повітовим воєнкомом. Родом він із села Цареборисів, що за 12 км від Ізюма. Одного разу він виїхав із загоном для розгрому якоїсь банди й діяв дуже успішно. Повернувшись у місто, залишив свій загін під вікнами Ізюмського повітового виконкому, а сам зайшов доповісти голові Латишеву про результати. У того йшло засідання президії, де вирішувалося питання про Савонова за доповіддю представника ВЧК з Харкова, який тут перебував. Савонов звинувачувався в привласненні великої грошової суми в дні революції¹. Почувши про арешт, Савонов підійшов до вікна й скомандував загону зайняти пошту, телеграф і мости через ріку Дінець, щоб перетяти шляхи підходу нашому полку до Ізюма. Поки він спускався до загону й роздавав інші накази, Латишев побіг до партійного комітету, де зберігалося багато зброї. Сюди ж підбіг і Савонов і намагався ввійти в повітком², але Латишев став на дверях, уперся своїми руками в одвірки й заявив:

— Гришо (здається, не помиляюся в його імені), ти пройдеш сюди тільки через мій труп.

Савонов залишив його та зброю, зняв виставлену охорону, поїхав з міста й зник у Теплінському лісі на південь від Ізюма.

Спочатку Савонов не чіпав нікого з советських і партійних працівників, а також і красноармійців. Кажуть, що він навіть нападав на банди³, які потрапили йому під руки, але стверджувати цього не можу. Маючи багато знайомих у повітових і міських установах, а також авторитет у місцевого населення, він мав у своєму розпорядженні могутню агентуру й знав усе. Коли Ізюмським полком організовувалося його переслідування, то він підкидав листи з побажанням успіху. А одного разу в 1920 році раптовим нападом під час обіду роззброїв загін під командуванням Шацького, надісланий для його затримання. Увесь загін він відпустив, не заподіявши шкоди. Усе це я знаю тому, що був тоді в Ізюмському полку. Було відомо, що він для банди отримував м'ясо, борошно та інші продукти в Ізюмському й Слов'янському повітпродкомісаріатах за накладними, які йому діставали його агенти, що тут були».

Як бачимо, мемуари Фалалєєва не суперечать спогадам Александрова, за винятком незначних деталей, зокрема причини арешту. Узагалі зі спогадів Фалалєєва постає досить привабливий образ відчайдушного й винахідливого отамана Савонова, який невідомо за що постраждав від комуністів. Через півстоліття в пам'яті прославленого маршала за-

¹ Фалалєєв переплутав Савонова з червоним авантюристом Яковом Блюмкіним, що пограбував Слов'янський держбанк, чи можливо, ще з кимось із більшовиків. Як ми вже писали раніше, під час революції Савонов ще перебував на фронті, та й пізніше в нього не було жодної нагоди й бажання щось там привласнювати. Не та натура!

² Повітком — повітовий комітет комуністів.

³ Маються на увазі банди мародерів і дезертирів з Червоної армії, які нещадно грабували місцеве населення Савонов же скрізь і завжди тільки захищав селян.

лишилися тільки позитивні факти про відважного ватажка: загальна підтримка його населенням і навіть советськими службовцями, спритність і дотепність, милосердне ставлення до противника, зокрема красноармійців тощо. Зрозуміло, що більше цього маршал і не міг написати про «запеклого ватажка зграї бандитів», тим більше в застійні комуністичні часи.

Зовсім іншими є мемуари друга дитинства Савонова та його соратника по Цареворисівському повстанню Якова Іщенка, який пізніше теж став генералом. На відміну від Фалалєєва, Іщенко, майже не наводячи конкретних фактів, чисто демагогічно й надумано пояснює поведінку Савонова. Наприкінці своїх шестисотсторінкових мемуарів Іщенко пише: *«Після відходу з Ізюмщини в підрозділи 2-ї Української советської дивізії Савонов знову розпочав нудьгувати й коливатися: то він був невдоволений своїм матеріальним станом, хоча забезпечений був советською владою достатньо добре; то був невдоволений своїм службовим становищем, хоча займав не останню посаду на советській службі — помічника Харківського губернського воєнного комісара по боротьбі з дезертирством, про що до советської влади й мріяти не міг; то раптом йому захотілося цілковито, безконтрольно, беззвітно командувати іншими, щоб усі в усьому беззаперечно й навіть сліпо йому скорялися, але цілком не терпів того, щоб ним хтось командував, щоб він був у становищі підлеглого, щоб він комусь корився. Він не любив радитися з людьми, не любив колективності, не любив колегіальності, а нестримно прагнув до нічим не обмеженої одноосібної влади. Надмірно любив своє «Я». Усупереч советським законам, він став творити над людьми самосуди й одноосібні розправи аж до вбивств і т. д і т. п.»¹*

Таким чином, советські порядки, советська влада, советські революційні закони, советський народ ставали йому тягарем. Він знову кинувся в обійми до старої, гнилої й смердючої буржуазної ідеології. Його знову потягнув старий, ганебний, гнилий, буржуазний, авантюристичний тягар. Тягнув і нестримно занурював у безодню гнилого й затхлого болота.

І ось восени 1920 р.² цей Савонов знову, але тепер уже востаннє, стає зрадником і найзапеклішим ворогом нашого прекрасного советського народу. Він створює контрреволюційну банду, стає отаманом, а також необмеженим і безконтрольним володарем цієї банди, оголює меч, вступає в активну збройну боротьбу проти комуністичної партії більшовиків, проти влади советів, проти советського народу. Спочатку його банда мала жовто-блакитне забарвлення й діяла на Ізюмщині та в інших районах. Але згодом він перефарбовується в чорний колір і приєднується до відомого бандита Махна. Але швидко махновські банди були Червоною армією ліквідовані, а Махно зникає в буржуазній Румунії. Савонов же зі своєю бандою знову з'являється на Ізюмщині. Він знову перефарбовується в жовто-блакитний колір, здійснює

¹ Тут Іщенко натякає на помсту Савонова Кульбітову.

² Насправді в червні 1920 року.

безліч нападів на численні села, хутори, волосні центри, руйнує місцеві органи совєтської влади, убиває багатьох партійних і совєтських працівників, а також передових совєтських активістів із робітників і сільської бідноти».

Ми свідомо наводимо цю розлогу цитату, щоб показати всю недолугість і убогість бачення минулого очима фанатичного комуніста. Облудна ідеологія застилає йому очі й затьмарює розум, змушуючи свідомо спотворювати реальну дійсність і підганяти її під партійні догми. Недорікуватість і трафаретність мови є прямим наслідком відмови від самостійного мислення. Щоправда, продираючись крізь хащі спотвореної правди, ми довідуємося, що повстанський загін отамана Савонова завжди мав «жовто-блакитне забарвлення». Про це ж беззаперечно свідчать і численні архівні джерела.

Завідуючий Ізюмським окружним відділом агітації й пропаганди КП(б)У Воробйов у брошурі, виданій у 1927 р., стверджує, що причиною розриву Савонова з комуністами стало те, що він «просто-на-просто не змирився з революційною дисципліною».

Цікавими щодо цього є спогади дослідника з Київщини Лупейка Віктора Юхимовича. Він ще в 1995 році писав у своєму листі в Ізюмський краєзнавчий музей: «Буде йти час, а ви не забувайте про савоновську тему. Це дуже цікавий матеріал...»

Розповідав колись мені батько такі деталі. (Він до війни працював у Ізюмі в міськкомі партії дрібним функціонером-інструктором, а в цьому середовищі ще була свіжа пам'ять про Савонова). Савонов командував у Ізюмі гарнізоном, який нараховував десь 650–750 чоловік. Він, Савонов, входив до складу повіткому. А в цьому керівному органі засіли троцькісти, переважно — євреї. Вони «перегнули палку» щодо продрозкладки (це скрізь перегиналося). Савонов прагнув обмежити їх діяльність, але ізюмське начальство тільки насміхалося з Савонова.

Краплями, що переповнили чашу терпіння Савонова, були випадки, коли стали не пускати бійців гарнізону ні до бані, ні до убогого кінематографу, де крутили німе кіно. Савонов тоді вночі вишикував гарнізон, проголосив промову. З усієї кількості бійців 50 залишилося на місці, а всі інші, 600 чи 700, ступили крок вперед. Забрали 18 кулеметних тачанок, провізію й пішли в Теплінський ліс».

Вважаємо, що Савонов, займаючи досить високі військові посади, рішуче виступив проти комуністів і совєтського режиму, бо побачив навколо кричущу несправедливість не тільки щодо себе, а й власного народу. Будучи добре поінформованим не тільки про становище на Ізюмщині, а й на Харківщині та Донеччині, він своїм гострим селянським розумом швидко збагнув справжню суть комуністичного режиму. Стикаючись з безліччю фанатичних комуністичних функціонерів різних рівнів, карателями й садистами з ЧК і ревтрибуналів, авантюристами й пройдисвітами в совєтській владі, глибоко усвідомив, що до звільнення народу вони не мають жодного стосунку, а навпаки, є його новітніми

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1.

Отдела Управления Изюмского Уревкома.

§ 1.

Всем вернувшимся из побега с белогвардейцами, бежавшим из других городов и поселившимся в городе или уезде, всем семьям, члены которых бежали с белыми, не зависимо от служебного положения и прежней регистрации, явиться в трех-дневный срок по опубликованию сего для регистрации. Проживающим в городе и окрестностях в Отдел Управления при Уревкоме. В волостях в Волревкомы или Исполкомы.

§ 2

Лицам служившим в царской полиции, жандармском корпусе, сыском отделении, гетманской варте и Деникинской Государственной страже в 5-ти дневный срок явиться

Проживающим в городе и окрестностях в Отдел Управления.

Проживающим в волостях в Волревкомы (Исполкомы).

§ 3

Всем гражданам города Изюма и его окрестностей, а также вновь прибывшим и временно проживающим, по каким бы то ни было причинам не зарегистрированным в адресном столе при Гормилиции в трех-дневный срок зарегистрироваться.

Домовладельцам и квартиро-нанимателям иметь домовые книги на жильцов. Дворовым уполномоченным строго следить, чтобы все жильцы домов были внесены в домовые книги и провизированны в адресном столе при Гормилиции.

За неисполнение вышеуказанных пунктов виновные будут немедленно арестованы и отправлены в концентрационный лагерь.

Предуревкома МОГИЛЕВ.

Зав. Отдел Управ ПАЛИЙ

Завканц. ВАСИЛЮК.

14 Октября 1920 г
г. Изюм.

Постанова Ізюмського повітового ревікому від 14 жовтня 1920 р., яка погрожує мешканцям міста Ізюма за невиконання вимог комуністів арештом і відправкою в концентраційний табір.

гнобителями, визискувачами й катами. Як стверджують і сьогодні землі Савонова, його обурювало й засилля в комуністичній владі євреїв, різних «нацменів»¹, пограбування українського селянства руками етнічних росіян та прикривання всього цього азійського здириництва «проле-

¹ Нацмен (національна меншина) — тогочасний офіційний термін.

тарським інтернаціоналізмом». Далі ми покажемо, що таємні документи ЧК теж інкримінують ці «злочинні погляди» Савонову.

Тож ми не можемо погодитися з твердженням ізюмсько-лиманського краєзнавця Володимира Мороза, нашого колеги й друга, про «раптовість» вчинку Савонова та про те, що «ця та таємниця так і залишиться за сімома замками. Причини його відходу в ліс не піддаються логічному осмисленню. Можна тільки здогадуватися про причини його боротьби з владою, яку він цілком підтримував». До речі, так само думає й більшість дослідників, які займаються зазначеною проблемою.

Для нас же поведінка Савонова дуже логічна, хоча й, на відміну від багатьох його сучасників, кришталево чесна, принципова й радикально послідовна в захисті своїх земляків. Змістом його життя було вмерти «за Правду», тобто в обороні свого народу.

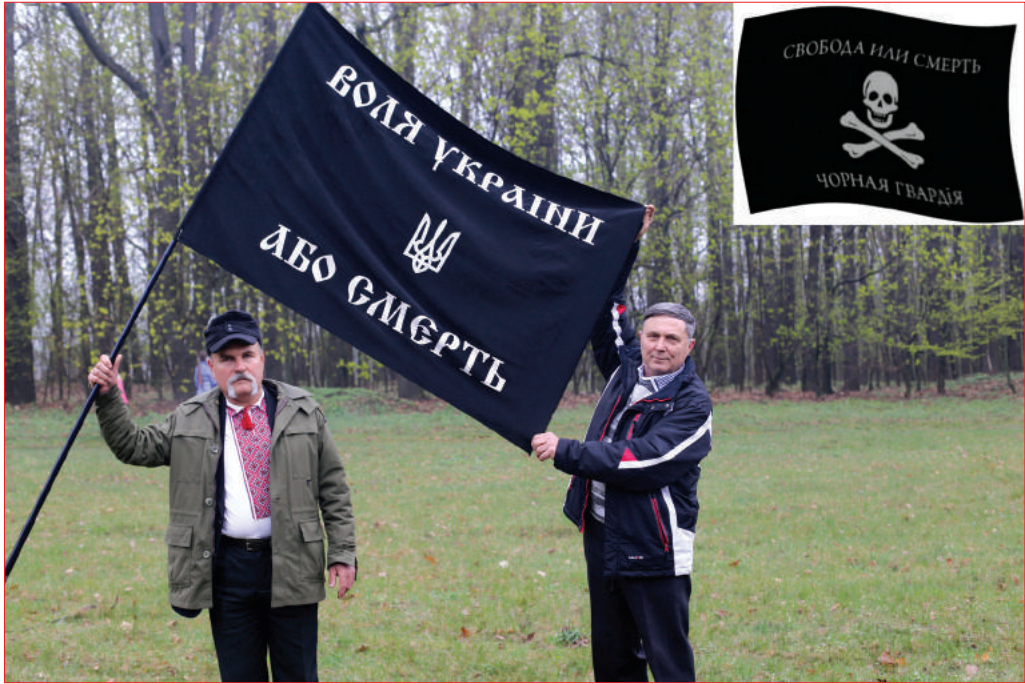
Імовірно, Григорій Савонов не читав звернення отамана Гулого-Гуленка, командуючого повстанцями Херсонщини й Катеринославщини, але думав так само, як і він. Ось це звернення: «Селянин! Заклопотаний працею, ти не маєш часу подивитися на те, що робиться навкруги тебе. Подивись! Налетіла з Московщини голодна й безробітна згряя, яка знов заведе комуну, розмножує дармоїдів і злодіїв. Захоплюючи владу в свої руки, забризкані кров'ю твоїх синів, братів та батьків, ця банда всесвітніх пройдисвітів знов накидає «діктатуру пролетаріята», гіршу від царського або денікінського ярма. Вспам'ятай той час, коли вже два рази були в нас на Україні ці непрохані гості. З такими ж обіцянками, як і тоді, прибули вони і в цей раз. Ми дамо тобі землю, волю, знищимо буржуїв, дамо тобі лад і спокій, навезем краму, машин...

Та й навезли. Подивись, чого навезли: китайців, латишів, мадьяр, голодних росіян, а разом з цим комуну, черезвичайку, комбеди, цілі потяги совітських грошей, які зовсім нічого не варті. А ти, селянин, давай хліб, скот, коней, сало, давай цукор, вугілля, сіль. Все це вивозиться комуністами в голодну й обідрану Московщину в тих же потягах, в яких привезли тобі комуну... З'явилися ревкоми, ісполкоми, продкоми, наркоми, комбеди і інші «беди», в яких сидять зовсім чужі тобі люди... До якого часу ми будемо терпіти таке знуцання чужинців?!

Годі! Терпець увірвався... Бери рушницю, вила, лопату і гони з рідної землі дармоїдів. Ти їх виженеш, як вигнав Денікіна, як вигнав їх уже два рази. Геть чужинців з України! Хай живе Українська селянська Республіка!»

Махновський рух набув на Харківщині та Донеччині широкого розмаху. Є потреба коротко його схарактеризувати стосовно регіону, який ми розглядаємо, бо цей стихійний антикомуністичний селянський рух впливав як на всю ситуацію в краї, так і на подальшу долю отамана Савонова. У 1920 році Махно у відповідь на червоний терор комуністів оголосив чорний терор махновців проти комнезамів, продзагонівців, советських карателів, комуністів і... «іноземців».

*Повстанські прапори.
Леесь Ісаїв та Леонід Щибря з прапором Холодноярських повстанців
під час їх вшанування в квітні 2014 р.
Праворуч угорі — махновський прапор.*

Убивали комуністів. Ущент громили советські організації. В одному селі, у другому, в третьому. Тачанки. Кров. У цьому немає нічого романтичного. Більше того, нема жодної надії. Але в цьому є одна безсумнівна правда — правда опору. *«Загинути або перемогти — ось що стоїть зараз перед селянством України... Але всі ми загинути не можемо, бо нас дуже багато, ми — людство, отже, ми переможемо»*, — так розумів свою велику визвольну місію анархіст Махно. Так само її розумів і його бойовий побратим — український соціаліст-революціонер Савонов, хоча в інших питаннях вони кардинально розходилися. 1920 рік — це рік суцільних селянських повстань проти комуністів, останньої Великої війни українського селянства за свої права. Селяни її програли. Програли на полях вирішальних битв, програли й політично. Махно, Савонов та тисячі їхніх побратимів були останніми на Донбасі й Слобожанщині, котрі намагалися забезпечити своїх нащадків хоч якимось «правом», яке в революції добувається тільки силою.

На кінець травня 1920 р. ядро Повстанської армії Махна в кількості три тисячі бійців відправляється в рейд північним Донбасом до Ізюма. За відомостями військової розвідки червоних, спочатку їхня кількість становить 2 тисячі бійців, з них 700 вершників. У наступні дні в цей район продовжують невпинно просочуватися дрібніші махновські загони,

стрімко збільшуючи чисельність основного ядра. На 25 травня махновські загони вступили в межі Ізюмського повіту. За відомостями Ізюмського повітпарткому й повітвиконкому, в цей час махновці розігнали Сергіївський і Михайлівський волвиконкоми, місцеву міліцію й силами в 300 шабель, 2 тисячі багнетів на 500 тачанках направилися в район Святогірських лісів.

Ізюмський повітпартком КП(б)У перелякано доповідає в Харків: «У ніч на 28 травня голові виконкому т. Латишеву й голові повітпарткому т. Петрову було повідомлено з Барвінківського району Золотий Колодязь, Олександрівській, Михайлівській і Гаврилівській волостях Ізюмського повіту з'явилися збройні загони махновців у кількості 2000 піхоти і 300 шабель. Олександрівський і Михайлівський волвиконкоми евакуювалися в Слов'янськ-Краматорівку. Після переговорів зі Слов'янськом, який підтвердив з'яву банд, вранці 28 було скликано екстрену нараду президій повітвиконкому й повітпарткому, на якій було вирішено мобілізувати й об'явити на осадному положенні членів партії й союзу комуністичної молоді, перевести їх на казармене становище, організувати оперативний штаб... Оперативний штаб звернувся прямим проводом у Харків за підтримкою. Звіти прибули в розпорядження начальника Ізюмської групи військ піхота, артилерія й кавалерія. Двір і приміщення повітпарткому перетворені у воєнний табір».

Особливий відділ Південно-Західного фронту інформує: «Ізюмський повіт. 2 червня. Передові частини Махна в кількості 320 чол. займають села Бугайівку й Гаврилівку. За наявними відомостями, у противника є до 600 вершників, дві трьохдюймові гармати і значна кількість кулеметів...

7 червня. За неперевіреними відомостями, в містечку Довгенькому, що за 20 верст на південь від Ізюма, з'явився роз'їзд Махна. У волостях Михайлівській, Гаврилівській, Олександрівській і Данилівській з'явилися кінні роз'їзди. Частина банд Махна направляє на Мечebilівку, що за 40 верст на південний захід від Ізюма, в кількості 1,2 тис. шабель і нез'ясованої кількості тачанок. У зазначених місцях махновці залишають інформаторів, частину бідноти забрали з собою силою. У Теплінському лісі помічені банди». В інших розвідзведеннях червоних теж повідомляється, що в Теплінському лісі постійно концентруються чисельні махновські загони.

Повстанський отаман
Батько Махно.

Махновська наддруківка на «керенках»
(грошах Російського Тимчасового уряду).

У доповіді на засіданні Совету Народних Комісарів УСРР (Советського уряду України) 3 липня 1920 р. начальник тилу Південно-Західного фронту В. Мармузов підкреслював, що «Махно сьогодні являє собою різновидність політичного борця, а не звичайного бандита... Головне його гасло: «Геть комунію, бий комісарів, геть комуністів». Мармузов настійно пропонував звернутися до уряду Советської Росії з проханням негайно надіслати в Україну для боротьби з махновцями та іншими українськими повстанцями додатково 107 батальйонів ВОХР¹, одну кавалерійську дивізію, 6 батарей і 24 гармати.

Ще він скаржився членам уряду, що «така установа, як повітвоенком, зовсім не відповідає своєму призначенню. Управлінням тилу вжиті заходи, й Держинський викликав з центру Великоросії цілий ряд готових апаратів воєнкомів, щоб замінити місцеві кадри. Факти стверджують, що воєнкоми стають на чолі банд. У воєнних комісаріатах сиділо багато петлюрівських

¹ ВОХР (Війська Внутрішньої Охорони Республіки) — допоміжні, тиллові війська НКВД, які призначалися «для охорони існуючого ладу РСФСР». Основні завдання ВОХР: «збройна боротьба з внутрішньою контрреволюцією, заколотами і повстаннями, охорона виробництва, транспорту, держзакладів, боротьба з мішочництвом» і т.д. Керував ВОХР Держинський. З 1920 р. увійшли до складу ВНУС (Військ Внутрішньої Служби).

офіцерів. Тут викриті колишні петлюрівські організації». Справді, 31 травня 1920 р. чекістами Південно-Західного фронту був повністю заарештований Ізюмський військовий комісаріат, а замість «місцевих кадрів» сюди були прислані росіяни, євреї та інші інтернаціоналісти. Тож вчинок Ізюмського воєнкома Савонова, коли він рішуче виступив проти Советського режиму, був далеко не поодиноким випадком у той час.

Коли на цьому ж засіданні уряду нарком М. Скрипник прямо запитав голову ВЧК Ф. Держинського про повстанців: «У чийх руках ініціати́ва на внутрішньому фронті?», той відверто відповів: «У руках противника. Противник намагався оволодіти Ізюмом, Слов'янськом, Павлоградом, Ново-московськом і навіть пішов на Катеринослав».

Саме в цей час махновці в своїй пресі надають національному питанню особливої ваги, закликаючи до «звільнення рідної України від росіян». Махновці характеризують більшовиків як людей, «що прийшли з Велико-росії», а тому чужих українському народові, й закликають скинути «владу московських насильників».

Зробивши велике коло Слобожанщиною й Донбасом, махновська армія через місяць знову повертається сюди. Проти неї було кинуте з Москви, Петрограда, Харкова та інших губернських міст шість червоних бригад і чисельні батальйони ЧК, які планували оточити й знищити армію Махна біля Слов'янська. Та 16 липня командарм Махно блискавично прорвав оточення червоних і зненацька вдарив їм у тил. Ця перемога дорого обійшлася махновцям — більше 2 тисяч повстанців загинули або потрапили в полон, де всі вони відразу були розстріляні червоними. За загибель побратимів Махно помстився, знищивши комуністів, захоплених у містах Гришине й Ізюм. Можливо, саме цей бойовий епізод спонукав отамана Щуса, праву руку Батька Махна, написати вірша:

*Чёрные знамена впереди полков,
Берегись, Будённый, Батюкиных клинков!
Утром спозаранку полем, вдоль реки
Пронеслись тачанки, прорвались «братки».
Вольный ветер в поле с нами заодно,
Долго будут помнить Нестора Махно!...*

16 липня 1920 року основні сили Повстанської армії Батька Махна відправилися о 6 вечора з с. Михайлівка в напрямі на с. Довгеньке. При-

бувши до залізничної колії біля ст. Шидлівка, махновці вступили в запеклий бій з ворожим бронепотягом і його прикриттям у 100 чол. піхоти. Червоні були вщент розгромлені, махновці перетнули лінію залізниці Слов'янськ-Лозова й уранці прибули в с. Довгеньке.

17 липня махновські війська о першій годині пішли в наступ з Довгенького на Ізюм. У наказі № 35 повстанського штабу ставилося завдання: *«Якнайшвидше захопити Ізюм з розрахунком не випустити жодного комісара»*. Місто махновці атакували з протилежного боку — не з півдня, де їх могли чекати, а з півночі, зайшовши червоним у тил з боку села Бабенкове. Перед цим махновці непомітно переправилися через Дінець та потайки обійшли всі прикриття червоних. Побачивши повстанців уже на вулицях Ізюма, більшовицький стрілецький батальйон під командуванням Армцблата, що обороняв Ізюм, не зробивши жодного пострілу в бік повстанців, в дикій паніці дременував аж у Бугаївку. О 8 годині вечора все місто вже було в руках махновців.

Свідчить воєнний щоденник оперативного відділу Повстанської армії: *«Взято до 200 чол. полонених, до 50 тисяч шароварів, шинелей, білизни, простирадл, чобіт, 8 бричок патронів, цукру й дуже багато іншого військового добра. Багато забрано нами, але багато й залишилося. Звільнені з в'язниць заарештовані комуністами 200 чол. увійшли добровільно в наші лави. В'язницю спалили»*.

Для населення були відкриті всі цейхгаузи (військові склади зброї та амуніції), пакгаузи (склади на залізниці), вагони з продовольством і сільгоспремнанентом, награвовані комуністами в селян¹. Як стверджує начальник штабу Повстанської армії В. Білаш, ще за 50 верст до міста селяни з навколишніх місцевостей рухалися за ними величезною валкою, знаючи, що повстанці роздають вміст складів, тому-то й спішили з усіх боків. Він додає: *«І не встигали махновці відкрити склад, як ці люди, подібно сарані, тягали собі додому добро. Вони махновщині співчували, підтримували її харчами, допомагали повідомленнями, видавали комуністів. Навіть більше того, вони самі убивали їх і дуже часто нам доводилося ставати на захист, рятуючи приречених»*.

Секретне зведення інформвідділу Харківського губкому додає, що *«пограбувавши всі установи, в тому числі повітпартком і політбюро, взявши 97825 рублів з партійної каси, 200 гвинтівок і 4000 патронів, махновці спокійно зникли. Евакуація комуністів не була підготовлена, влада зовсім не була інформована начтилом про пересування Махна»*. Сили Махна після взяття Ізюма доходили до 1000 багнетів, 400 шабель, чотирьох гармат і 65 кулеметів, з яких 40 кулеметів склали окремих кулеметний полк.

Начальник ЧК УСРР В. Н. Манцев про ці події негайно повідомив голові ВЧК Ф. Е. Дзержинському: *«Він прорвався, неабияк поширпаний,*

¹ Наступного ж дня після відступу повстанців з Ізюма більшовицька влада в наказі № 7 від 18 липня вимагає від населення негайно повернути на склади все забране продовольство, одяг, сіль, цукор, брички, сільгоспінвентар тощо.

Миколаївська церква в селі Верьовкине. Фото 1914 року.

зі Слов'янська на північ і захопив Ізюм, де йому не було вчинено опору і всі звідти втекли». Згадуваний вище Мармузов доповідав про причини захоплення Ізюма на засіданні советського уряду: «З Махном боротьба утруднюється тим, що він вибирає своїм напрямом район, найбільш невдоволений Советською владою, і тому весь рух Махна знаходить у себе повну підтримку селянства... Друга причина, яка ускладнює боротьбу з Махном, — це панічні настрої наших органів влади на місцях. Ні для кого не таємниця, що в Ізюмі Махно був тільки тому, що ніхто не давав вжити заходів, щоб хоч раз вистрелити. Адже Махно ще був далеко від Ізюма, а з Ізюма вже всі втекли. Повітвоєнком міг зібрати до 400 бійців, але визнав за свій обов'язок покинути Ізюм. І коли знайшлися 17 чоловік, які розпочали стріляти в когось (між іншим, вони стріляли в свій загін), то повітвоєнком т. Фірсов це заборонив. За це він буде відданий до суду¹».

Із взяттям махновцями Ізюма зчинився страшний переполюх, особливо за 80 км на північ, у Куп'янську. Тут на залізничній станції скупчилося 256 вагонів з боєприпасами та артилерією і декілька ешелонів військово-

¹ 18 серпня 1920 р. виїзна сесія Ревтрибуналу при Реввійськсоветі 8-ї армії в складі Розенблата, Фрішмана і Кауке, розглянувши справу за звинуваченням начальника тилу 7-ї Ізюмської дільниці Фірсова Тихона Петровича в залишенні без спротиву міста Ізюма, присудила: позбавити його на три роки права обіймати посади в Червоній армії. Та враховуючи, що Фірсов брав активну участь у штурмі Зимового палацу під час Жовтневого перевороту більшовиків у 1917 р., а також його діяльну участь у громадянській війні, Ревтрибунал відмінив свій вирок.

вого спорядження Південно-Західного фронту. Советське командування стало спішно проводити евакуацію, боячись повторення ізюмської катастрофи.

18 липня о першій годині (за іншими відомостями — о 4-й) ночі війська махновців покидають Ізюм і прибувають у село Суха Кам'янка, де в цей час перебував їх обоз. Звідси о 10-й ранку рушили на Малу Комишуваху, де, вишикувавши обоз і всі підрозділи, спеціальна комісія почала вилучати з підвод усі захоплені в Ізюмі трофеї й тут же порівну їх розподіляти по підрозділах. Проти Махна виступили Богучарська й Чаплинська групи червоних (10 тисяч бійців). Вони намагалися знову оточити Повстанську армію.

19 і 20 липня махновці перебувають у Малій Комишувасі та Співаківці. Опівдні червоні здійснюють на них наступ силами в 300 багнетів і 100 шабель. Їм на підмогу рухаються значні сили з боку Барвінкового. Зі стратегічних міркувань махновці відступили за маршрутом Грушеваха-Петровське-Верьовкіне й зупинилися в селах Протопопівка і Волвенкіне. При цьому Махно атакував село Чепель і захопив Гусарівку.

21 липня об 11 годині ранку червоні повели наступ на Верьовкіне численністю до двох тисяч піхоти і двісті шабель кавалерії при п'яти гарматах. 3-й полк махновців при одній гарматі вступив у бій, їхня кавалерія порубала до 100 чол. червоної піхоти і загнала в яр більшовицьку кавалерію. Вирвавшись із більшовицького оточення, махновці організовано відійшли «на відпочинок» — у ліси вздовж Сіверського Дінця, які також слугували базовим районом для п'яти місцевих повстанських «промаховських» загонів (до 2 тисяч повстанців). Одним з найбільших і найдієздатніших місцевих загонів були повстанці отамана Савонова.

Аналізуючи становище в Донецькій губернії за липень 1920 року, губернське управління міліції зазначає: *«Отримані останнім часом зведення з районів ясно малюють картину неймовірного розвитку бандитизму й махновщини по всій Донецькій губернії... Селяни переховують бандитів, свідомо повідомляючи неправильні відомості, даючи цим їм можливість перекидати свої сили швидко й без утруднень у інші місцевості. Не кажучи вже про малочисельні дрібні банди, у деяких районах оперують значні загоны з добрим озброєнням, кавалерією, тачанками і кулеметами. Банди нападають на виконкоми, міліцію й розганяють їх, деяких розстрілюють на місці, інших забирають з собою, знищуючи документи й папери установ, нерідко захоплюючи печатки й бланки».*

Рейдуючи далі, махновська Повстанська армія зробила велике коло Полтавщиною й Катеринославщиною та через місяць знову повертається назад, на Ізюмщину й Донеччину. Тепер уже їхня армія нараховує 60 тисяч бійців при 60 кулеметах і 8 гарматах. Рейд триває за маршрутом Костянтиноград – Лозова – Ізюм – Луганськ.

Про панічні настрої советських працівників свідчить рапорт співробітника губрозшуку Барковського начальнику Харківського губрозшу-

ку: «Доводжу до Вашого відома, що в суботу, 27 серпня, об 11 годині ранку в Петровську волость налетіла банда махновців у кількості 8 тисяч чоловік. Вони зробили облаву, піймали міліціонерів і охоронників у кількості 46 чоловік, які там знаходилися, роздягли їх догола й порубали шаблями на дрібні частки до невпізнанності. Після всього цього ними був влаштований мітинг, пиятика й танці.

На мітингу було наказано населенню, щоб усі мешканці чоловічої статі до 40-річного віку призивалися на службу «куди хто хоче: до білих, до червоних, а хто — залишайтеся в мене. Я прийду через три тижні, і якщо побачу, що ви не будете служити, то я вас усіх порубаю до одного чоловіка».

За останній час у Петровській волості влади на місцях немає. Я залишився сам і не знаю, що робити, живу-поневіряюся з хати в хату, телефони пе-

Махновські гроші.

перізані, центральна станція ними захоплена, і Петровська волость зв'язку ні з ким не має. Прошу Вашого подальшого розпорядження».

29 серпня о 2 годині ночі червоні — 234-й і 177-й батальйони ВОХР, загони Московської й Петроградської ЧК — повели на махновську армію навальний наступ із заходу. Кавалерія на чолі з Батьком Махном та його заступником Куриленком пішла в контратаку на гармати червоних, із яких дві під час бою захопили. Згідно з советським інформбюлетенем №76 від 1 вересня 1920 р., події розгорталися так: «Наша 20 бригада, маючи завдання переслідувати банди Махна, підходячи до с. Петровського, за 20 верст на захід від Ізюма, розділилася на дві колони, причому перша колона повинна була атакувати з південного заходу, а друга — з півночі с. Петровського. Усупереч наказу комбрига, друга колона з невідомої причини пішла в село Протопопівку, що за 20 верст на північний захід від Ізюма. Уранці 29 серпня банди Махна перейшли в наступ і атакували першу колону. Перша кінна атака противника була відбита з великими для неї втратами. Подальших атак наша колона не витримала: спочатку похитнулася перша лава, а потім і друга, і, незважаючи на стрілянину комбрига по красноармійцях, що втікали, колона панічно відступила, залишивши одну гармату, бо коні її були убиті. Пропали безвісти командир батальйону й комісар. Друга колона відійшла в північному напрямі на ст. Балаклія».

А ось як про цей же бій розповідає начальник штабу махновців В. Білаш: «28 серпня ми захопили с. Петровське. Чаплинська група, яка переслідувала нас з Полтавщини, підійшла вдосвіта. О 12 годині ночі вона відкрила гарматний вогонь, на який наші батареї не відповідали. Наша розвідка всю ніч з'ясовувала розташування й сили червоних, і тільки вранці, коли було особливо туманно, Махно й Куриленко з однією кавбригадою вийшли за село. Вони підійшли впритул до червоних лав і не помітили, як опинилися в кулеметному оточенні. Було невелике замішання. Раптом кулемети відкрили вогонь: Махно й Куриленко важко випали з сідел, обидва поранені в ноги, нижче коліна. Але кавбригада не розгубилася. Вона кинулася в атаку й, порубавши до 200 красноармійців, захопила 20 кулеметів. Так зав'язався бій. Чаплинська група була остаточно розгромлена й з цього часу припинила своє існування. Важке поранення Махна й Куриленка на тривалий час вирвало їх з штабу й Ради: вони відійшли від роботи й були на лікуванні».

Червоні в паніці втекли від махновських позицій, і повстанці на три години розташувалися на відпочинок, після чого рушили із Петровського на Левківку, куди прибули о 3 годині ночі 30 серпня.

30 серпня о 12 годині дня Револьюційна Повстанська армія на чолі з Нестором Махном чисельністю в 500 шабель рушила з Левківки на с. Гороховатка. Подолавши декілька кілометрів, повстанці зупинилися на постій у Гороховатці. Перед цим без бою перетнули Північно-Донецьку залізницю на лінії Ізюм-Закомельська. Наступної ночі, о 3 годині, було послано два загони для знищення залізниці на цьому відтинку. До ранку вона була повністю зруйнована: розгвинчено рейки, які разом зі шпала-

ми покидали під відкiс. Для ремонту колiї знадобилося декiлька тижнiв. Так за першої можливостi махновцi поступали завжди. Про подiбний випадок iдеться в махновськiй народнiй пiснi:

*В чистом поле остановлен паровоз,
До Царицына состав он не донез.
Нынче хрен ему до станции дойти —
Наши хлопцы разобрали все пути.
Коммуняки, комисары и жида,
На распыл идите влево, вот сюды.
А которые из бывших, из господ,
Те пожалуйста направо, на расход.
Нашей армии, коль прямо говорит,
Все едино, кого первыми рубить.
«Белых», «красных» иль иную сволоту,
Все сегодня повстречаются в аду.
Ты, ваш-бродь, сымай скорее сапоги,
О побеге даже думать не моги.
И часы тебе уж боле ни к чему,
Я себе их с удовольствием возьму.
Наши лозунги понятны и просты —
Нужно «белых» бить до полной красноты.
А коль «красного» судьба тебе дала,
Нужно бить его, собаку, добела!
Все патроны я истратил, твою мать!
И рука устала шашкою махать.
Но богатый нынче выдался дуван,
И доволен будет батька-атаман.*

Коли Махна запитували, навищо вiн руйнує залiзницi, той жартома вiдповiдав: «Залiзницi менi не потрібнi, я в поїздах не катаюсь. Я їжджу по-пролетарськи — в тачанцi». Зрозумiло, що для махновцiв залiзницi були дуже небезпечними, бо ними червонi оперативно перекидали свої вiйська для боротьби з повстанцями. Також колiями постiйно курсували червонi бронепотяги, якi завдавали велетенських втрат махновцям, особливо пiд час переходу залiзниць.

Довiдавшись вiд розвiдки, що з Куп'янська на Iзюм через Сенькiв рухається советський пiхотний полк, махновське командування для забезпечення спокiйної ночiвлi своїх вiйськ у Гороховатцi виставило посиленi застави на шляхах до Сенькова

та Ізюма. Було вирішено наступного дня вирушити далі на схід і зупинитися на перепочинок у Вищій Солоній.

31 серпня о 8 годині ранку виїхали з Гороховатки й спокійно прибули в села Вище Солоне й Радківські Піски. Советська розвідка повідомляла: *«На 12 годину дня 31 серпня колона банди Махна чисельністю 300 тачанок, 200 шабель і дві гармати рухалась з села Радківка на село Вища Солона»*. У Радківці для охорони переправи через ріку Оскіл було залишено велике махновське прикриття.

1 вересня о 9 годині ранку махновці вирушили з Вищої Солони й Пісок далі на схід — на Старобільськ. Зупинилися в с. Олексіївське, де спокійно розташувалися на відпочинок.

2 вересня о 5 годині ранку вирушили з Олексіївського в с. Мостки. Без бою перетнули Катерининську залізницю біля станції Хрипкове. Перед цим були вислані два загони: один з них зайняв станцію Сватове, інший — станцію Кабаньє. Тут махновський загін мав запеклий бій з бронепотягами червоних, але жодних втрат не зазнав. На всьому відтинку махновці вщент зруйнували залізничну колію.

3 вересня о 3 годині ранку вирушили з Мостків на м. Старобільськ. Піхотний полк махновців зайняв ланцюгом позиції перед містом і з боєм стрімко увірвався в Старобільськ. За відомостями махновського штабу, взято в полон із особливого більшовицького загону 200 бійців, захоплено один кулемет, близько 55 тис. патронів, 21 млн. руб. грошей і багато інших воєнних трофеїв. Значна частина красноармійців із розгромленого чекістського спецзагону поховалася в навколишніх лісах. Звільнені 400 заарештованих з в'язниці, яку спалили.

Інформзведення Донецького губуправління міліції за вересень характеризує події в Старобільську й губернії як катастрофічні: *«Після відходу банд Махна з Старобільська залишилася страхітлива картина розгрому всіх советських установ і дикого звірячого запалу банд. Після приїзду в Старобільськ у місті панувало цілковите безвладдя. Усі установи розгромлені... Советські працівники й члени місцевої організації КП(б)У розбіглися: з усієї організації, в якій нараховувалося до 200 членів, на сьогодні за-*

Карикатура на махновців у советському сатиричному часописі «Крокодил». Художник Б. Є. Єфимов.

Махно в оточенні своїх бійців. Сам Батько — в центрі з картою в руках, ліворуч від нього Шусь (у картузі). Праворуч від Махна Куриленко (з милиціями), позаду в чорній папасі Каретніков, лежачи дивиться на карту Петренко (в картузі). Старобільськ. Жовтень 1920 р.

реєстровано 50 чол., про інших відомостей немає. У пограбуваннях здебільшого брало участь місцеве населення... Райвиконкоми і міліція розбіглися, боячись повернутися на свої місця навіть після відходу банд.

... Ось та спадщина, яка залишена бандитами в тих місцях, де вони прокотилися. З інших районів відомостей поки що не отримано, але, судячи по Старобільському району, можна уявити, що там творилося. Все, що було створено наполегливою непосильною працею, зруйноване і розгромлене».

Наступне інформзведення ще розпачливіше: «Море бандитизму, схвильоване останнім походом головних сил Махна через усю Донецьку губернію, ускладнило становище. Настрій селян тривожний, і ставлення до советської лади неприховано вороже. Факти свідчать про те, що банди Махна користуються співчуттям з боку селянства.

... Бандитизм за останні півмісяця прийняв різкі форми й лютий характер, перетворивши Донецьку губернію в суцільний вулкан бандитизму. Робота з проведення розверстки в деяких районах абсолютно припинилася. І не тільки заготівля, але навіть вивіз заготовлених продуктів до залізничних вантажних пунктів паралізовані через господарювання банд».

Значна частина селянства Харківщини та Донеччини позитивно сприйняла ідею махновського «вільного радянського ладу» — системи влади, що нагадувала їм самоуправління козацької доби, запровадженої «козацьким

Поранений Махно
(другий зліва у верхньому ряду) у шпиталі
Старобільська. Вересень 1920 р.

проти Білої армії Врангеля. Махновська армія зі Старобільська через Ізюм відправилася на врангелівський фронт. Зі штабного щоденника махновців: «11 жовтня. О 9 годині ранку виїхали з с. Родаківки на м. Ізюм, де й розташувалися на стоянку. 12 жовтня. Стоїмо благополучно в м. Ізюмі. Отримано нами від служби постачання Південного фронту [Червоної армії] обмундирування: тисяча шинелей, дві тисячі пар білизни, тисяча пар ботинок, 200 сідел та інше спорядження — підкови, цвяхи та інше, а також бойові припаси: 1,2 тис. снарядів, до мільйона штук патронів».

В Ізюмі Повстанська армія махновців продовжує видавати свою газету «Путь к свободе», де в № 46 від 13 жовтня відверто пояснює ситуацію: «Революційна повстанська армія України (махновців) об'єдналася з Червоною армією на ґрунті спільних воєнних операцій проти спільного ворога трудящих і революції Врангеля... Ясна річ, що ніякого ідейного контакту й співробітництва з советською владою або її визнання не могло й не може бути. Ми завжди були й будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків. Між нами глибоке принципове розходження, колосальне нездоланне провалля».

Повертаючись до постаті отамана Савонова, далі покажемо, що він з перших же днів тісно координував свою бойову діяльність проти червоних з Повстан-

отаманом Нестором Махном». Так, наприклад, агентура більшовиків протягом 1920 р. повідомляла про ефективну роботу селянських органів місцевого самоврядування у Старобільському повіті, створених за зразком махновських «вільних рад».

Під Міллеровим 10–12 вересня махновці розгромили значні сили червоних, але тут Батька Махна знову було сильно поранено — йому роздробило ногу. У кінці вересня 1920 р. отаман Махно укладає воєнний союз з червоними

Махновська газета «Путь к свободе»
від 13 жовтня 1920 р.,
яка була надрукована в Ізюмі під час
перебування там Повстанської армії.

ською армією Нестора Махна та сусідніми антикомуністичними загонами Донеччини. Неможливо відокремлено розглядати їхню боротьбу за народну волю, хоча незаперечною є і їхня специфіка. Савонов, навіть командуючи 4-м піхотним полком у Повстанській армії Махна, ніколи не поділяв ідейних позицій анархізму, залишаючись палким українським націоналістом.

У Теплінському лісі, що великим масивом розкинувся неподалік Святогірська на Донеччині, була основна база перебування савоновців. Саме сюди в серпні 1920 р. вирушає Григорій Савонов на чолі кавалерійського ескадрону військкомату й двох взводів караульної роти міста Ізюма. Там зі своїми вже вільними козаками розпочинає запеклу боротьбу проти окупаційного комуністичного режиму. Спочатку в загоні було 25 кавалеристів і 15 піших, та невдовзі народних месників стає більше двохсот, за деякими джерелами, навіть 500 повстанців, здебільшого колишніх фронтовиків. Козаки любили свого 22-річного отамана за сміливість і справедливість, називали його не інакше, як батьком.

Талановитий український журналіст і поет Леонід Логвиненко у своєму розлогіму відгуку про наш фільм «Отаман Савонов» писав на шпальтах популярної газети «Сільські вісті»: *«Теплінський ліс, особливо якщо*

На краю Теплінського лісу видно острівки чагарників, там за переказами, поховані савоновці.

на нього дивитися з мотодельтаплану пана Щибрі, чимось нагадує мені холоднороські ліси Наддніпрянщини. Звідти, відомо, родом герой роману Василя Шкляра «Чорний ворон». Звісно, слобожанський ліс менший, але від нього віє такою ж древністю, як і від знаменитих чигиринських лісів. Такі ж столітні дуби і реліктові сосни, такі ж яри і балки, встелені весняним рясом та рослинністю дольодовикових часів. Цей ліс, по якому повзе така синя, що аж чорна, гадюка Сіверського Дінця і який стелеться до підніжжя древніх крейдяних гір, увінчаних золотими банями Святогірської Свято-Успенської лаври, приховує багато таємниць — скіфо-сарматських, хазарських, половецьких, козацьких. Тут, кажуть, закопано чимало таємниць та скарбів».

Є нагальна потреба дещо докладніше розповісти про неофіційну столицю савоновців — Теплінський ліс, де була їхня військова база. Саме сюди вони поверталися після бойових рейдів проти советських окупантів та місцевих збільшовичених колаборантів. Тут були їхні склади зі зброєю та припасами, тут вони відпочивали та лікували рани. Сюди ж, у Теплінський ліс, до них прибувало поповнення з навколишніх сіл.

З глибокої давнини за цією чималою лісистою місциною закріпилася зловісна репутація. Недарма ж іще з давніх-давен, згадуючи про Теплінський ліс, обов'язково стиха додавали приказку старих чумаків: «Теплінський ліс, де бере чумаків біс». Є й розширений варіант цієї приказки-застороги: «Як проїдеш Могилу та Теплінський ліс, то не візьме тебе й біс». Ця відлюдна непролазна місцина завжди вважалася заклятою, тут легендарні розбійники ховали свої скарби та й самі надійно хоронилися. Навколишні назви теж свідчили про неабияку небезпеку для подорожніх: Гола Долина, Видилиха (Видно лихо), Гостра Могила, Вила тощо.

Сьогодні Теплінський ліс займає територію понад 4 тисячі гектарів і простягається на кордоні двох областей, Харківської та Донецької, де створено Теплінський заказник. З 1997 року він увійшов до Національного природного парку «Святі Гори» загальною площею 40589 гектарів. Опис Теплінського лісу зустрічаємо в історика Д. Багалія.

Теплінський (інша назва — Теплянський) ліс — це унікальне поєднання листяно-хвойних лісів на крейдяних горах правого берега Сіверського Дінця. Тут ростуть переважно дуб, липа, ясен, клен, хашчі чорноклена (клена татарського) та непролазного терну. Водяться лосі, кабани, козулі, борсуки, вовки, лисиці, зайці, видри біля Дінця. Серед лісу є декілька безіменних боліт та озер (Великий Лиман та інші). Найпримітніші урочища: Савоновська (Савонова) балка¹, Государів яр, Холодний яр.

Таким чином, на кордоні Донеччини й Харківщини є свій повстанський Холодний Яр, та й то не один. Інший Холодний Яр простягнувся біля річки Оскіл між сотенними козацькими слободами Гороховатка та Цареборисів. Це за три десятки кілометрів від Теплінського Холодного

¹ Якось так непомітно сталося, що пам'ять про отамана Савонова вже увічнена в назві урочища, де базувався в 1920–1921 роках його повстанський загін. Спочатку, мабуть, це була народна назва, яка в післявоєнні часи стала вживатися вже офіційно.

яру на Сіверському Дінці. Ці яри між собою пов'язані ще з буремної козацької давнини.

Государів яр теж відомий ледь не з XVI століття, з цього урочища з грізним посвистом вилітали за здобиччю донецькі (назва від ріки Дінець) солов'ї-розбійники — місцеві вільні козаки. Вони полювали за бойовими трофеями, відбиваючи їх у своїх заклятих ворогів — татар і московитів. Неподалік пролягали татарські сакми (шляхи) та Посольська дорога, якими московські посланці везли від свого царя чотири рази на рік поминки (данину) кримському ханові. Государева казна (скарб) часто потрапляла до рук донецьких козаків-відчайдухів — і ділили її побратими в своєму гнізді в бездонному яру, названому за це Государевим. Донецькими археологами нещодавно розкопано декілька давніх козацьких поселень у цих місцях.

У сусідньому урочищі Видилиха, де «видно лихо», мали у XVIII столітті свій осідок-резиденцію тутешні волелюбні гайдамаки-харцизи, які контролювали значну частину сучасної Харківщини й Донеччини. Ще за сарматів, Хазарського каганату й пізніше тут же височіла неприступна фортеця Шарукань (Теплінське городище), залишки якої досліджували відомі археологи М. Сибільов, С. Плетньова, К. Міхеев, М. Швець, Е. Кравченко, О. Колесник, В. Давиденко.

У північній частині лісу, біля села Пасіки, є урочище Вила, де три стародавні вали сходяться разом, ніби утворюючи грізну селянську зброю — вила-трійчатка. Урочища Погребівське, Джура, Маківський яр — ці назви теж несуть у собі легендарні відлуння предковиччя.

Теплінський ліс поступово переходить у ліси Маяцького лісництва та через Сіверський Дінець — у Студенецьке лісництво. Усі ці досить чималі діброви й бори майже невпинно тягнуться вздовж повноводного Дінця. Як для степової зони, вони становлять значний лісовий масив. У воєнному та тактичному плані цей район є дуже сприятливим для партизанських дій. Крім того, що місцевість покрита густим лісом, вона має складний пересічений рельєф з надійними сховищами-криївками. Оскільки частина Теплінського лісу знаходиться на значному підвищенні (100–120 м) — горі, це дає можливість звідси

Леонід Щибря з шаблею, знайденою на місці базування загону отамана Савонова.

вільно контролювати навколишню місцевість, особливо шляхи й броди на Дінці. Лісами можна непомітно здійснювати великі переходи на 10–40 км і виходити до ключових населених пунктів: на північному заході (лукою) аж за Ізюм, на півночі — до Цареборисова, півдні — до Слов'янська, сході — до Лимана й Шандриголового. У Теплінському лісі є достатньо джерел питної води, навіть на узвишсях. До того ж крейдяні гори, на яких росте густий ліс, мають малопомітні печери й підземні переходи, облаштовані невідомо ким, мабуть, ще з давніх-давен.

Теплінський ліс оповитий безліччю легенд і бувальщин, зокрема й про савоновців. Чорні слідопити невтомно шукають закопані скарби Савонова, склади його зброї. Одні роками нишпорять у Савоновій балці, інші прочісують Видилиху, треті порпаються в крейдяних печерах на схилах гори, четверті копирсаються в аквалангах на дні озер та в болотах. Та все з металодетекторами, георадарами та іншими невідомими нам технічними пристроями. Комусь, бач, приверзлося серед ночі, що Савонов сховав тут награбоване золото-срібло Святогірського монастиря. Довірливі шукачі, не відаючи правдивої історії, за чисту монету прийняли комуністичні наклепи на Савонова.

Коли він щось і ховав у цих місцях, то тільки не багатства монастиря, бо їх цілком розграбували винятково комуністи, чекісти, чонівці та красноармійці. Є архівні документи, тогочасні щоденники архідиякона Авраамія, описи монастирського майна, матеріали губернської ліквідаційної комісії з вилучення церковних цінностей на чолі з А. Самохваловим, матеріали Бахмутського судового процесу та інше — усі вони однозначно стверджують, що монастир обідрали як сидорову козу саме комуністи, а Савонов тут ні до чого.

Савоновські скарби, як і махновські, здаються нам просто красивою легендою, а от щодо зброї та скрині зі штабною документацією загону, то питання залишається відкритим. За переказами, начальником штабу в Савонова був досвідчений штабс-капітан царської армії Шкарупа, який ретельно вів і зберігав штабну документацію та фотографії. Автори багато б дали, щоб ознайомитися зі вмістом штабної скрині.

Конкурентами чорних слідопитів у пошуках савоновських артефактів у Теплінському лісі є донецькі чорні археологи. Нібито саме вони знайшли декілька поховань савоновців на лісовій галявині, а неподалік ще й поховання красноармійців. Ці могилки ніхто не доглядав, час зрівняв горбики з поверхнею, й зараз тут тільки малопомітні острівки кущів і терну.

Місце базування загону Савонова теж нібито знайдене й розкопане чорними археологами. Що цікаво, у роки Другої світової війни тут же базувався знаменитий на Донеччині комуністичний партизанський загін Карнаухова, доброго знайомого Савонова. Братська могила савоновців (понад 50 полеглих) є в сосновому лісі за селом Студенок, віднайти її нам не вдалося, бо місцевість за 90 років дуже змінилася.

Містика Теплінського лісу. Цей ракурс теми різко дисонує з методикою нашого документального дослідження, що ґрунтується здебільшого на архівних матеріалах. Те, про що ми розповімо далі, взагалі-то не має жодного стосунку до науково-історичного підходу, а відображає суб'єктивний психолого-міфологічний аспект. Будемо вважати це нашим ліричним відступом.

Як ми вже зазначали, ще здавна про цей ліс ішов недобрий погослос, як про місце містичне. Багато смертей звідав цей ліс здавна й дотепер. У якому місці не копни — можеш натрапити на людські черепи. Здебільшого це відгомін Другої світової війни, а то й часів походу Новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, бо рештки його розбитої полвцями дружини ховалися саме тут. Не раз у лісі бував і Батько Махно зі своїми повстанцями.

Збираючись відвідати місця базування загону Савонова, ми розпитували краєзнавців та місцевих старожилів, де саме могла бути його база. Майже кожна така розповідь закінчувалась щирою порадою: краще туди не ходити. Ті, кому доводилося ночувати в лісі, розповідали про якихось привидів, туманні примари воіна або жінки в світлому одязі. Бачили дивне фіолетове сяйво, яке коливалося, а то й повільно рухалося непо-

Окраїна Теплінського лісу. Озера-стариці Сіверського Дінця.

*Приміщення інфекційного відділення Ізюмської райлікарні.
У 1921 році тут була Ізюмська в'язниця,
де під посиленою охороною перебував полонений отаман Савонов.*

далік, поступово розчиняючись у повітрі. З-під землі чулися приглушені стогони, зітхання, здавлені ридання. На людину нападав такий потойбічний жах, що хотілося тікати світ за очі. Удруге заночувати в цьому місці охочих ніколи не було. Кажуть, що декому навіть вдавалося зафотографувати цих привидів. Інші ж стверджують, що всі, хто там щось шукав, погано закінчували.

«Лякають», — наївно думали ми, бо неподалік на берегах Дінця бачили чисельні табори відпочивальників. Тут же, на краю Видилихи, місяцями стояла археологічна експедиція Донецького університету — і нічого, на жодних привидів не скаржилися. Фотографуючи й ведучи відеозйомку Теплінського лісу з мотодельтаплана, згодом побачили на деяких кадрах якесь дивне фіолетове марево. Не надали цьому великого значення, віднісши до оптичних відблисків. Пізніше, уважно переглядаючи відзнятий відеоматеріал, раптом побачили в лісі ледь помітну могилу з хрестом. Один з авторів, добре пам'ятаючи місце зйомки, поїхав у Теплінський ліс, щоб докладніше вивчити це поховання. Нічого не знайшовши, якийсь стривожений, повернувся додому.

І тут почалися дивні речі. Через декілька годин він разом з дружиною потрапляє в районну лікарню: начебто банальне отруєння. Та чудасія в тому, що раніше в цьому приміщенні була в'язниця, в якій перебував захоплений у полон Григорій Савонов. Сьогоднішні лікарняні палати раніше були камерами в'язнів. У одну з них і потрапили автор з дружиною, можливо, саме в ту, де утримувався в свій час отаман Савонов. На той час автор якраз працював над фільмом про Савонова. Не важко уявити його стан. Що це? Простий збіг обставин? Якийсь таємничий знак чи попередження? Як тут не повіриш у народне повір'я: коли раз зустрінеш привида, то не йди шукати його вдруге.

Хроніка бойових дій савоновців влітку-восени 1920 року. Ми маємо можливість відслідкувати її тільки за тогочасними скупими розвіддонесеннями червоних та їхніми оперативними зведеннями.

16 серпня, за оперзведенням № 118 штабу 82-ї окремої стрілецької бригади ВОХР, загін Савонова чисельністю в 80 багнетів і 25–30 шабелъ захоплює Іванівку (15 верст на північ від Барвінкового). Тут мобілізує 12 парних підвод. Цього ж дня Савонов у Курульській волості (15–18 на північ від Барвінкового) розігнав міліцію й заарештував воєнкома, який згодом усе ж утік чи то його відпустили. У селі Довгеньке отаман Савонов на сільській сходці заявив селянам, щоб вони не сперечалися й справедливо (за кількістю членів сім'ї) поділили між собою землю, інакше він приїде до них ще раз і суворо покарає винуватців сварок.

17 серпня командир Слов'янського більшовицького загону М. Карнаухов вступив у переговори з Савоновим і вони нібито прийшли до угоди про тимчасове перемир'я. Одночасно Ізюмська парткомісія вирішила взяти Савонова на поруки, намагаючись цим його задобрити й схилити на свій бік. Очевидно, що отаман комуністам зовсім не вірив, бо через декілька днів відновлює бойову діяльність.

18 серпня Ізюмський повітовий ревком на своєму засіданні терміново розглянув питання про Савонова, який відмовився коритися советській владі, захопив коней і з частиною кавалерійської роти пішов у Теплін-

*Село Маяки Слов'янського району.
Тут спочатку базувався повстанський загін отамана Савонова.*

ський ліс. Стояв (дислокувався) він зі своїм загonom у цей час у селі Маяки. Наказувалося негайно роззброїти загін Савонова.

19 серпня на слободу Шандриголове напало 70 повстанців, які знищили голову виконкому й трьох членів. Того ж дня о 7 годині вечора загони Шаповалова¹ й Терезова² разом захопили велику станцію Лиман, розгромили совет, волвиконком, забрали 300 пудів хліба, готового для відправки в Росію. На бік повстанців переходять 200 красноармійців. Ще перед цим, у ніч з 18 на 19 серпня, загін Шаповалова чисельністю в 500 бійців атакує ст. Ямпіль, знищує волвиконком, сільраду, захоплює численні трофеї. Савонов оперативно встановлює з Шаповаловим і Терезовим зв'язки, й надалі вони злагоджено координують свої воєнні операції проти червоних.

21 серпня загін Шаповалова поблизу Слов'янська напав на цементний завод (3 версти від ст. Переїзна) і забрав 45 коней. Потім, незважаючи на обстріл міліції, увірвався в Переїзну, розгромив повітвиконком, забрав з собою всі папери, убив двох міліціонерів і відступив за ріку Сів. Дінець до села Борівське (3 версти від с. Переїзна). Однак тут повстанці були обстріляні червоними й, вдало обороняючись, відійшли до села Боровенька (20 верст на північ від ст. Переїзна).

22 серпня савоновський загін чисельністю в 130 багнетів, 30 шабель при 5 кулеметах захопив Курульку (30 верст на схід від Барвінкового). Увечері того ж дня савоновці передислокувалися в село Пашкове. Частина загону рушила на Барвінкове, а інша повернулася назад у Курульку. Розвідка савоновців з трьох бійців виїжджала на ст. Бантишева. З Куп'янська проти повстанців прибув бронепотяг, 30 вагонів піхоти й 200 шабель.

¹ Шаповалов Роман, 1888 р.н. — заможний селянин і власник шинку в с.Ямпіль. У 1918 р. п'яні погромники з Ямпільського совету й ревкому спалили його будинок, повністю розікрали майно й інвентар. Чекісти нещадно катували його сина, а потім розстріляли. Роман з 20 місцевими селянами пішов у ліс боротися проти ненависного комуністичного режиму, щоб помститися за своє горе й страждання земляків. Повстанці загону Шаповалова стали безжалісно знищувати червоні продзагони, міліціонерів, місцевих запродавців, нападати на більшовицькі ешелони на залізничному перегоні Ямпіль-Лиман. У цьому їм надавало всіляку підтримку місцеве населення, а також залізничники й машиністи паротягів, які безпосередньо сприяли захопленню товарних і пасажирських потягів. На бік народних месників переходили навіть красноармійці. Так, з 16 по 23 березня 1920 р. загін повстанців поповнився 35 красноармійцями. Разом з махновцями загін Шаповалова вщент розгромив Ямпільський совет і ревком, покаравши смертю винуватців злочинів. Захищаючи місцевих селян від грабеджів у селі Терни, повстанці тут вщент розгромимли більшовицький загін ЧОНу (частини особого призначення). Безперервний бій тривав 4 години в ніч на 25 червня 1920 р. Знищено було 22 чонівців та їхнього командира, усі інші в паніці розбіглися, кинувши зброю й награване в селян. Аж до кінця літа 1921 р. повстанський отаман Шаповалов вів безперервні бої з червоними окупантами, загинувши 16 серпня 1921 р. під час жорстокої сутички на станції Сіль із переважаючими силами Бахмутського ЧОНу.

² Терезов (Терезев, Терез) — отаман повстанців, який улітку 1920 р. діяв у Петропавлівській волості Донецької губернії, у вересні ввійшов до складу Повстанської армії Махна, діяв спільно із загonom Буданова. У лютому 1921 р. разом із загonom Каменева (Каменюки) знову приєднався до Махна.

25 серпня в с. Банне (5 верст на північ від ст. Святогірськ) знаходиться загін повстанців в 60 чоловік при кулеметах.

30 серпня, пізно вночі, Савонов зненацька захопив Святогірський монастир, ущент розгромив більшовицький загін, який тут відпочивав, знищивши при цьому 20 красноармійців та багато військового майна. Залишки «братії» (ченців) монастиря савоновці теж безжально розігнали, бо були обурені їхнім запроданством і ганебним запобіганням перед советами. За архівними документами, жодних грабежів він при цьому не чинив і не мародерствував, як уже значно пізніше стверджували комуністи.

31 серпня вночі савоновці взяли Крамарівку й Пименівку. Харківщина й Донеччина палали у вогні селянських повстань. Згідно з повідомленнями губЧК, у Донецькій губернії в серпні 1920 р. боролися проти червоних окупантів більше 10 тисяч повстанців, і це лишень у організованих постійних загонах. З них 1200 бійців безжалісно нищили червону заразу в Слов'янському повіті.

1 вересня червона кавалерійська бригада маневреної групи Степанова прибула на ст. Гришине з метою своєчасного відбиття махновських загонів, які рухалися від Ізюма. За розвіданими, головні сили Махна склалися із піхотного полку при кулеметах, окремого кавалерійського полку та 1000 багнетів при 7 гарматах. Махновці вщент розбили 20 бригаду червоних, залишки якої відійшли на ст. Балаклія, звідки, переформувавшись, були відправлені назад на ст. Ізюм, де зайняли оборону. У цей час місцеві повстанські загони Савонова, Шаповалова та Марусі-Анархістки¹ об'єдналися, становлячи разом близько 600–800 шабель і 600–700 багнетів при численних кулеметах. Об'єднаний загін нищить комуністів, сільрадівців і продзагонівців у районі Маяки — Сидорове — Святі Гори й планує здійснити напад на місто Слов'янськ.

¹ Маруся-Анархістка (Марія Костянтинівна Левантовська) — отаманша повстанського загону, який діяв переважно у сучасному Краснолиманському районі Донецької області, що в свій час входив до Ізюмського повіту. Не слід її плутати з отаманшею Марусею (Марією Зайцевою) з Ізюмщини. Узагалі тільки на Лівобережній Україні в цей час нищили червоних комісарів шість загонів отаманш Марусь. Марія Левантовська походила з родини багатого московського банкіра Костянтина Васильовича Левантовського. Крім усього іншого, поблизу Ростова ця родина мала великий конезавод, значні земельні володіння, маєток і утримувала кавалерійську школу для козаків. Тож з раннього дитинства Марія була незрівнянно вершницею. Закінчивши в Москві жіночу гімназію, встигла до революції провчитися лише два роки на Вищих жіночих курсах. У Ростові застала розграбований і спалений червоними власний маєток, тож вступила в Добровольчу армію білих. Тут же скінчила прискорені офіцерські курси, отримавши чин поручика. Отаманша Марія хвацько володіла шаблею, вправно стріляла з будь-якої зброї, включаючи й кулемет, мала суворий владний голос, була стрункою й надзвичайно вродливою. Очоливши повстанський загін у 100 шабель і багнетів, мала при собі повноцінний штаб з кадрових офіцерів. Її повстанський загін з місцевих селян вів успішні бойові дії проти червоних окупантів. Одного разу зненацька захопила залізничну станцію й містечко Лиман. Ущент знищила тут усі советські органи, розгромила відділ ЧК, а начальника міліції Урайчика та продкомісара Бандурку власноруч шаблею посікла на капусту на Базарному майдані навпроти Петропавлівської церкви. Пізніше була заарештована в Одесі чекістами й після катувань розстріляна.

*Святогірський монастир
на початку ХХ століття.*

родичне, о 8 вечора повів наступ на 2-у роту 429 батальйону, розташовану в х. Сергіївському, що за три версти від Голої Долини.

5 вересня опівночі в Голу Долину проти Савонова прибув Бахмутський загін на чолі з Сидоренком. Одночасно в с. Нікольське відправлені курсанти батальйонної школи чисельністю 120 красноармійців при одному кулеметі. Великий переполох зчинився в Слов'янську, тут теж інтенсивно готувалися до нападу Савонова. Начальник оборони міста командир 2-го батальйону Тирбах разом зі своїм помічником Ханцером посилили охорону й привели в бойову готовність бронепотяги № 60 і № 2. Це бачимо з наказу № 17 по обороні міста Слов'янська.

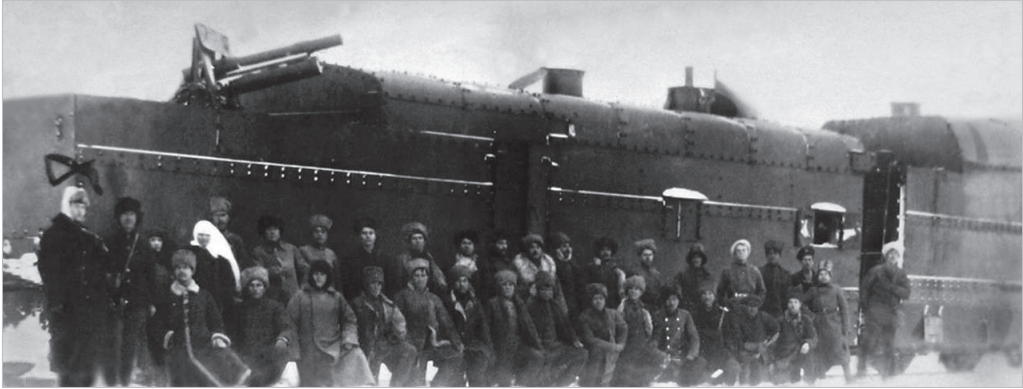
6 вересня, за оперзведенням штабу 82-ї окремої стрілецької бригади ВОХР, на допомогу 2-й роті червоних, оточеній загonom Савонова біля села Гола Долина (10 верст на північний захід від Слов'янська), виступила 1-а рота 429 батальйону, але була зустрінута щільним кулеметним вогнем. Із наступом темряви, отримавши повідомлення, що савоновці обходять їх лісом з північного боку, рота ганебно втекла на Голу Долину. Для підтримки 429 батальйону й ліквідації загону Савонова із Барвінкового виступив загін 176-го батальйону в напрямі Курулька-Довгеньке. За свідченнями агентурної ровідки червоних, у селі Яремівка Савонов з 60 кавалеристами на 6 тачанках при 5 кулеметах влаштовує мітинги, на яких дозволив селянам рубати ліс, але з умовою доставляти йому продовольство.

7 вересня загін Савонова готується до захоплення станції Лиман. Для відбиття його нападу туди на підкріплення червоним відправлений бронепотяг і 8 бригаду з десантом. Ще 4 вересня на ст. Яма прибули два бронепотяги: «Червоний козак» №63 (командир Кононов) і «Победа или Смерть» №2 (командир Кушнар).

8 вересня загони Савонова й Шаповалова чисельністю до 200 шабель і 7 тачанок захоплюють слободу Шандриголове. Тут Савонов чекає прибуття загону Марусі-Анархістки, після чого планує повести наступ на станцію Лиман. Додатково для посилення червоного загону Саприкі-

3 вересня загони Савонова й Марусі-Анархістки розтрошили більшовицький загін на станції Шидлівка. Червоні окупанти, втративши в бою 15 чол. убитими й 24 пораненими, розбіглися.

4 вересня, за донесенням командира 429 батальйону ВОХР, загін Савонова (180 багнетів, 120 шабель, 8 кулеметів, дві автоматичні рушниці і 12 тачанок), який знаходився в Теплінському лісі й Зайцевому яру за дві версти від с. Бого-

Більшовицький бронепотяг «Воля» на якому воювали ізюмчани.

на й більшовицьких сил, які засіли в Лимані, вислана ще й бронелетучка. Навчальна школа 2-го армійського запасного батальйону червоних захоплює село Маяки — основну базу савоновців. 429 батальйон і загін Сидоренка займають села Яремівку й Студенок (18 верст на південний схід від Ізюма). Штаб Слов'янського тилу розробляє план оборони Лиманського району й повіту від савоновців, а також план активного нападу на них з метою розгрому.

10 вересня савоновці, рухаючись із Савинців, об 11 годині ночі захопили Куньє та з вигуками «Бий комісарів!» стали штурмувати волревком. Ревкомівці спочатку відстрілювалися з гвинтівок, а потім голова ревкому Келюх Іван та міліціонер Мормило Федір непомітно десь зникли, а інші відразу ж здалися в полон. Їх відшмагали й відпустили по домівках. Зі школи на допит привели учительку-комсомолку Боброву А. Д. — співмешканку Келюха. Нічого не дізнавшись від неї, савоновці її теж відбатожили й прогнали геть.

13 вересня біля хутора Шидловського стався запеклий бій савоновців з червоними. Савоновцям допомагав загін отаманші Марусі. Знищено 15 красноармійців, поранено 24. Ще один повстанський загін у 200 багнетів і 50 шабель при 6 кулеметах атакував село Ново-Павлівка, що за 30 верст на південний захід від Гришиного. Після короткої перестрілки повстанці захопили червону заставу й продзагін. Красноармійці обеззброєні, роздягнуті до кальсонів і відпущені. Трофеями повстанців стали 11 тачанок зі зброєю, 15 верхових коней, 1 кулемет і каса военкомату. З інформзведення більшовиків: «*Частини Слов'янського й Ізюмського гарнізонів приступають до ліквідації банд Савонова й Марусі-Анархістки, які оперують у Гришинському районі, а також до зачищення від бандитів всього Ізюмського й Слов'янського повітів*». У Міллеровському районі повстанці Махна, які пішли в контрнаступ, розгромили кавалерійський дивізіон 1-го Взірцевого полку червоних і взяли в полон дві роти піхоти.

14 вересня командиром 429 батальйону червоних о 6 годині вечора був висланий загін у 25 шабель і 40 багнетів при одному кулеметі для об-

стеження казенного лісу Пасіки (на захід від села Маяки), де, за інформацією полоненого савоновського повстанця, захована зброя. Командир роти червоних доповів, що о 4 годині в селі Ярова (на північний захід від ст. Лиман) з'явився загін, який, проходячи через залізницю, на 374 версті роззброїв караул № 6 залізничного батальйону. Звідси, пройшовши село Дробишеве в пн.-сх. напрямі на Лиман, зупинився в селі Дерево. За відомостями червоних розвідників, загін складається зі 100 багнетів, 60 шабель, 4–6 тачанок, на яких, можливо, є кулемети. Цей повстанський загін веде посилену розвідку в напрямі Лиману, намагаючись дізнатися про сили червоних. Одночасно, за донесенням Лиманського начпідрайону тилу, вночі ще один повстанський загін чисельністю близько 15 чоловік напав на охорону моста 396 версти, що між станціями Лиман-Святогірськ, обеззброїв охорону з 7 чоловік, з яких два красноармійці в розшуку (ймовірно, перейшли до повстанців). Після цього повстанці теж направилися до села Дробишеве. Із Лимана на місток була вислана червона бронелетучка, командир якої обстріляв інтенсивним артвогнем Дробишеве. У розпорядження Слов'янського начтилу посланий загін Польового, сформований з частин 429 і 431 батальйонів. Комтилу наказано об'єднати командування над усіма частинами Ізюмського й Слов'янського районів і негайно очистити зазначені райони від повстанців.

Загін Шаповалова в цей розташувався в трьох селах: Ямпіль, Попівка, Торська. У Ямполі до повстанців приєдналися з місцевих добровольців 300 чоловік піхоти й 100 кавалеристів з 3 кулеметами.

У тогочасному огляді воєнних дій проти повстанців на Донеччині за період з 15 липня до 15 вересня 1920 р. зазначається таке: *«Донецька губернія в цей момент являє собою взагалі й цілком море бандитизму дрібних і великих банд. Розбиті в липні біля Гришиного головні сили Махна, незважаючи на переслідування, об'єдналися й відступили на північ в напрямі до Ізюма, пройшовши мимо Слов'янська. Наближення об'єднаних залишків банд до місцевостей, де оперували менші банди Савонова, Шаповалова, Терезова та інших, надихнуло останніх ще з більшим завзяттям, люттю й інтенсивністю здійснювати напади, знищуючи телефонне й телеграфне майно, підриваючи колії залізниць, мости, розбиваючи паротяги, вагони та інше, не кажучи вже про розгром Советів та виконкомів.*

... Цей період був особливо тяжким для Донбасу. Советський апарат в декількох районах був цілком зруйнований. Продовольча розкладка й організація комнезамів призупинилася. Але з ліквідацією банди Назарова й відходом роздроблених банд Махна за межі Донецької губернії загальне становище значно покращилося. Дрібні банди місцями майже затихли, більші, такі, як Шаповалова, Терезова, Савонова та інші, продовжували напади, але дещо з меншим завзяттям і злістю, і боротьба з ними успішно продовжується.

На початку вересня головні сили Махна знову вступили на територію Донецької губернії. 1 вересня, за донесенням начальника штабу, головні сили

Махна захопили села Глинське, Крамарівка і Левківка — за 15 верст на північ від Ізюма. Інші банди оперували в північно-західній частині Донбасу — райони Старобільський, Лисичанський і Слов'янський. Воєнними операціями проти останніх керував начтилу Донецької губернії т. Локотош.

... Очевидно, бандити, координуючи свої дії, вирішили повести широкий наступ на південь. На лівому фланзі діяли головні сили Махна... Правий фланг простягався до Голої Долини, його очолював Савонов, який кидався з велетенською люттю та завзяттям на наші незначні частини. Завданням цієї банди було зайняти ст. Лиман. Ділянку між Голою Долиною й хутором Нижнє-Теплим займали другорядні банди.

У підсумку, 6 вересня лінія бойових дій проти банд проходила: Гола Долина-Шандриголове-Кремінна-Ново-Астрахань-Ново-Айдар-Петропавлівка й хутір Нижнє-Теплий. У період між 6-11 вересня на ділянці Луганськ-Слов'янськ банди Терезова, Буданова¹ не виявляли особливої ініціативи, за винятком банди Савонова, яка намагалася за підтримки Марусі-Анархістки зайняти ст. Лиман.

... Банди виявляють посилену ініціативу, вступаючи у відкритий бій з нашими частинами. За останні два дні — на 14 і 15 вересня — боротьба з бандитизмом в цьому районі прийняла жорстокий характер. За останніми відомостями зі Слов'янського району, банда Шаповалова групується в трьох селах — Ямпіль, Попівка і Торська; ними проведена мобілізація в цих селах. Ціль наступу, ймовірно, — на Лиман, який вони давно осаджують з різних боків.

... Донецький басейн перетворився в суцільний внутрішній фронт, боротьба з бандитизмом ускладнюється з кожним днем... Сумні обставини, які склалися біля Міллерового й дали можливість вислизнути головній силі Махна від розгрому, підбадьорили не тільки великі банди, як Шаповалова, Терезова, Буданова, Савонова, але навіть крихітні зграї грабіжників, які, безумовно, збільшуються новим притоком ворожого совладі елементу.

... Умови боротьби зовсім не сприяють швидшому й остаточному успіху. Бандит Махно й згряя, що його оточує, ...встигли наспеціалізуватися й засвої-

Шинель, будьонівка й маузер більшовицького краскома (красного командира) в Слов'янському краєзнавчому музеї.

¹ Буданов Аврам — повстанський отаман з Луганщини. Народився в 1886 р. в селі під Луганськом. З раннього дитинства працював на заводах. Анархо-комуніст з 1905 р. З травня 1919 р. — з махновцями. Був у них начштабу 1-го армійського корпусу. Беззмінний член Реввійськради махновців.

ти свої прийоми й методи розбійничого розгулу й бути невловимими, пересуваючись, як метеор, завдяки нагробованим тачанкам і кращим коням селянства. Масове куркульське шпигунство й співчуття бандитам ускладнюють умови боротьби».

На ділянці залізниці Святогірськ-Яма цілодобово курсує червоний бронепульман 82 бригади. Станцію Куп'янськ-Вузловий охороняє від повстанців 155 розвідбатальйон.

Удосконалюючи методи боротьби з повстанським рухом, комуністи дійшли висновку: *«Воєнні дії цього періоду можна уподібнити боротьбі лева з хмарою комарів; удар лєвової лапи або розсіював хмару без особливої шкоди для неї, або приходився намарне, а хмара збиралася в іншому місці. Поступово стало формуватися уявлення, що, крім очищення тих чи інших районів від бандитів, необхідно ще утримати ці райони за собою. Але як, якими силами і з якою метою?»*

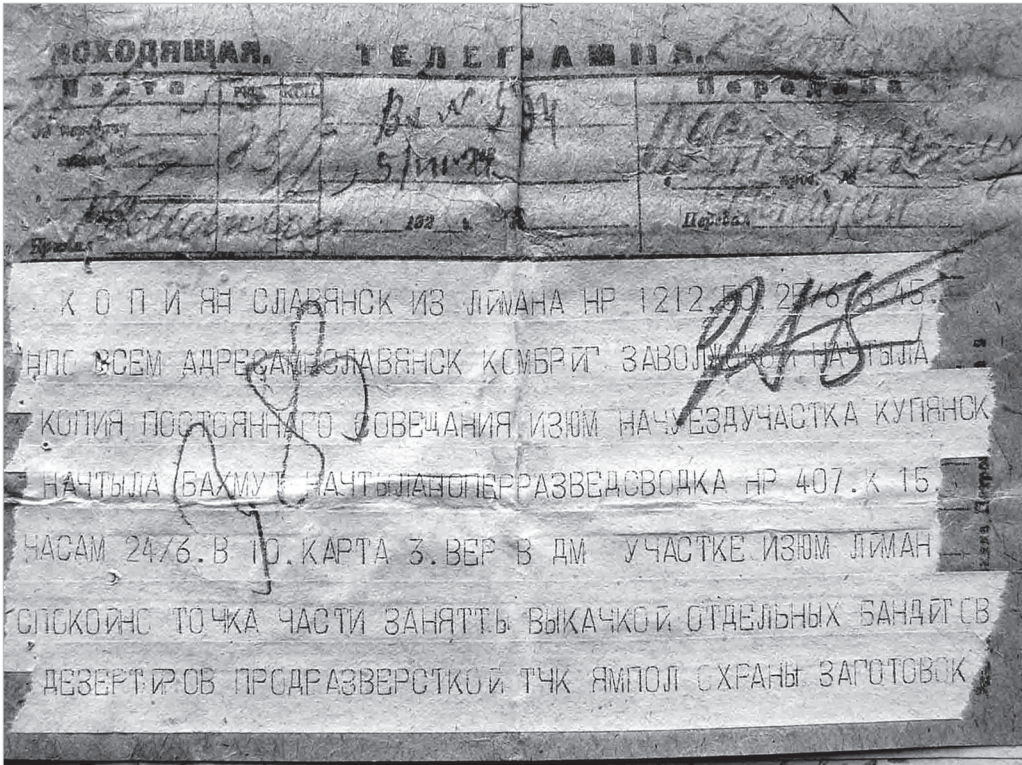
Так поступово народилася ідея окупації як надійного заходу для закріплення успіху» (Н. Какурін).

16 вересня о 19⁰⁰ загін Савонова в 300 шабель захопив Цареборисів. У цей же час повстанці *«авантюриста»* Шкарупи, правої руки Савонова, чисельністю в 500 бійців у районі села Богуславського (18 верст на північний захід від Ізюма) нібито зазнали поразки від Слов'янського зведеного загону й відступили. За розвіданими червоних, ватажок загону Шкарупа, рятуючись, кинувся в ріку Сіверський Дінець, де й був застрелений. Насправді отаман Шкарупа залишився живим і далі успішно воював проти червоних комісарів. Донецькі чекісти повідомляли в столицю: *«Частини Слов'янського й Ізюмського гарнізонів приступають до ліквідації банд Савонова й Марусі-Анархістки, які оперують в Гришинському районі, а також до очистки від бандитів всього Ізюмського й Слов'янського повітів».*

19 вересня червоною розвідкою був захоплений повстанець Жугин, який підтвердив відомості, що загін Шаповалова групується в селах Попівка й Горське (за 24 версти на схід від ст. Лиман). Загін Савонова чисельністю в 150 шабель і 200 багнетів розташувався в Теплінському лісі. Ще один загін невідомого ватажка чисельністю в 60 шабель, 100 багнетів при одному кулеметі й на 6 тачанках, рухаючись на Дробишеве, розташувався в лісі, між Новоселівкою й Пришибом (18 в. на північ від Слов'янська). У Луганському районі червоні частини 82 бригади з бронепотягами вийшли *«із підпорядкування»* (відмовилися виконувати накази) 2 Особливої Армії.

20 вересня з Ямполья в район сіл Попівка й Горське була надіслана розвідка батальйону ВОХР у кількості 6 шабель, яка донесла, що її обстріляв загін Шаповалова, що знаходиться в Малій Комишувасі. Була вислана вся кінна розвідка в кількості 30 шабель при одному кулеметі. 1-а рота 429-го батальйону ВОХР була відправлена до лісу, що на захід від річки Жеребець, для знищення тут повстанських загонів. З 1-ю ротою й Бахмутським загonom начальник групи Зайцев виступив з Ямполья й відпра-

*Чекістське розвіддонесення про повстанців,
передане телеграфом у 1921 р. з Лимана в Слов'янськ.*

вився через Попівку, Горське. Після прибуття розгорнув красноармійців у ланцюг і став прочісувати ліс з північного заходу на південний схід. У результаті повстанський загін відступив далі в ліс на південь. Начальник групи Зайцев спочатку віддав наказ оточити весь ліс, але потім відвів війська в село Горське. У повстанців відбито 7 коней. У Горському був захоплений командир взводу повстанців Шаповалова, який повідомив, що чисельність загону — 60 багнетів і 6 шабель. Тут же затримано 11 дезертирів-красноармійців. Втрат пораненими й убитими червоні не мали. Згідно з наказом Слов'янського комтилу, група Зайцева об 11 годині ранку виступила з села Горського на Щурове-Маяки-Нікольське через ст. Лиман. За донесенням агентурної розвідки Слов'янського Політбюро, у цей час повстанський загін чисельністю 100 чоловік проводив у селі Ямпіль мобілізацію коней.

Командир 429-го батальйону доповів, що червоний загін Умеренка, виконуючи наказ, зайняв село Новоселівка (10 в. на захід від ст. Святогірська). Його красноармійцями був помічений повстанський загін в селі Дробішеве, на який вони перейшли в наступ, у результаті чого частина загону була розгромлена й узята в полон, а інші відступили в невідомому напрямі. Потім загін Умеренка, згідно з наказом, повантажився десан-

том на бронепульман і відправився залізницею на Слов'янськ. Загін Умеренка нараховує 86 багнетів і 10 шабель при двох кулеметах.

429-го батальйон і Луганський загін Саприкіна займає село Нікольське (11 в. на захід від Луганська). Зведеними червоними загонами під командуванням Польового захоплюється село Адамівка (14 в. на північний захід від Слов'янська).

21 вересня, за повідомленням Ізюмського начтилу, загін Савонова о 2 годині дня захопив Стратилатівку (7 в. на південь від Ізюма). Чисельність загону — 150 шабель і 260 багнетів, 70 тачанок при 12 кулеметах. У Стратилатівці повстанці розшукували членів волвиконкому й міліціонерів. Потім, розділившись на дві групи, о 4 годині того ж дня рушили в напрямі на Довгеньке, а інші — на Малу Комишуваху. За відомостями начгрупи військ, командира 429 батальйону Зайцева, в районі Ново-Олександрівка піймано одного повстанця, якого тут же розстріляно.

22 вересня о 2 годині ночі в Ізюм прибув ешелон 430 батальйон і кавескадрон при 8 кулеметах для допомоги в боротьбі з повстанцями. Загін Савонова, дійшовши до Андріївського лісу (18 в. від ст. Барвінкове), попрямував на Лозову.

24 вересня в селі Банне помічено 15 повстанських кавалеристів, які рухалися в село Студенок. У районі станції Попасна на блок-пост № 114 був здійснений напад. Відкривши стрілянину, повстанці намагалися знищити залізничну колію, але були відбиті красноармійцями 1-ї роти 241-го батальйону залізничної охорони. Частина загону Савонова через Суху Кам'янку прямує в Малу Комишуваху, куди прибули чисельністю в 90 шабель, 40 тачанок при 18 кулеметах.

25 вересня о 19 годині загін Савонова чисельністю до 200 бійців захопив Цареборисів. У цьому ж районі оперує загін Шаповалова нез'ясованої кількості. Розвідувальні частини червоних ведуть з ними постійні бої, але безрезультатно. Підрозділи начгрупи військ Зайцева, які складаються з 429, 430 батальйонів і кавескадрону, о 20 годині повели стрімкий наступ на Цареборисів. Ізюмському комтилу наказано, координуючи свої дії з діями Зайцева, замкнути кільце оточення повстанських загонів і розпочати їхнє повне знищення, щоб не випустити з Ізюмського району. Операція червоних ганебно провалилася: савоновці стрімкою атакою вирвалися з оточення в напрямі на Рубці.

26 вересня в запеклому бою проти загону Савонова біля ст. Рубці (15 верст на схід від Ізюма) разом з кавескадром Жимерикина 19 (колишньої 82) бригади ВОХР брав участь і 429 батальйон Зайцева. Вони з двох боків оточили хутір Сидорове (Сидорівку), де оборонялися савоновці. Натиску численніших сил 429 батальйону й кавескадрону повстанці не витримали й стали відступати, зазнавши великих втрат (за перебільшеними відомостями червоних): 45 повстанців убито в бою, 11 захоплено в полон, серед них і заступник Савонова Павло Шкарупа. Дорогою 8 повстанців розстріляні, а Шкарупа й решта здані коменданту

Сеяни села Старовіровка, учасники повстання 1920 р.,
котрі зверталися за допомогою до отамана Савонова.
Засуджені в 1930 році.

ст. Лиман для конвоювання начтилу Слов'янського повіту. Крім того, вилучено 45 гвинтівок, 1000 набоїв, 4 тачанки, одну бричку з хірургічними інструментами й 9 коней. Залишки загону Савонова (80 кіннотників і 10 тачанок) відступили, переслідуювані кавалерією червоних. Командуючому тилом Слов'янського повіту наказано всім військам, які знаходяться в його розпорядженні, наздогнати й остаточно знищити савоновців. Уже наступного дня він радісно доповідав у центр: «Підрозділи 19 бригади (колишньої 82) виконали наказ по знищенню банди Савонова 27 вересня».

27 вересня 429 батальйон і кавескадрон були відправлені залізницею зі ст. Лиман на Старобільськ для боротьби з місцевими повстанцями.

29 вересня, вже через день після повного «знищення банди Савонова», голова Ізюмського ревкому Могильов у телефонограмі в Харківське ЧК з тривогою повідомляє, що Савонов разом зі своїм помічником Шкарупою на чолі загону в 140 кавалеристів зненацька атакував гарнізон міста Ізюма, але в бою із ревкомівським загonom Могильова був поранений.

Таким чином, розлючений невдачею під Сидорівкою та палаючи жадою помсти за загиблими побратимами, отаман Савонов наніс блискавичний шабельний удар по ненависному місту — цитаделі комуністичного режиму. Сили червоних були не співмірними з його невеличким загonom, але це, як завжди, не зупинило отамана, який був попереду повстанської кавалерії.

Гучна слава про відчайдушного отамана Савонова, захисника селян від червоних окупантів, лунала з краю в край. На його заступництво сподівалися не тільки на Донеччині й Харківщині, а й на Полтавщині. Тут у Костянтиноградському повіті, зокрема у великій слободі Старовірівка (зараз це Нововодолазький район Харківської області), у жовтні-грудні 1920 р. яскраво палало грандіозне 20-тисячне селянське антисоветське повстання. Тутешні селяни з дня на день чекали на підтримку й збройну допомогу повстанського загону Батька Савонова. Про це ми дізналися з книги «Историко-статистическое описание с. Староверовка Константиноградского уезда Полтавской губернии» й зі спілкування з її автором Андрієм Парамоновим — знаним українським істориком, видавцем і дослідником Слобожанщини.

... 12 жовтня, за оперзведенням начальника штабу 19-ї окремої стрілецької бригади ВОХР Іванова, *«загін Савонова приєднався до армії Махна в місті Ізюмі. Отримав там боєприпаси та відправився для виконання бойового наказу»*.

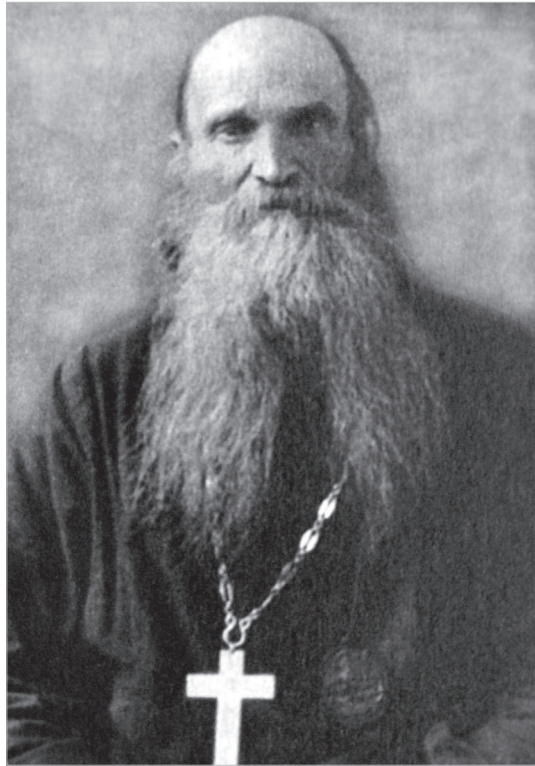
15 жовтня Слов'янському начтилу наказано знищити невідомий повстанський загін, *«користуючись завершенням боєоперацій проти Савонова»*. Таким чином, отаман Савонов разом зі своїм загonom влився в Повстанську армію Махна та разом з нею вже, як союзник червоних, відправився на врангелівський фронт проти білих. Як ми бачимо з архівних документів червоних, Савонов не відсиджувався в Теплінському лісі, час від часу здійснюючи вночі грабіжницькі наскоки на беззахисні села, щоб пожитися селянським добром і познущатися з кращих людей і жінок, а щоденно сміливо вів народну війну проти російсько-комуністичних загарбників і місцевих колаборантів.

Савонов і святий Іоанн Святогірський. Повертаючись знову до нападу Савонова на Святогірський монастир, зазначимо, що на кінець літа 1920 р. його вже значною мірою розграбували комуністи й красноармійці, повністю контролювали й використовували винятково для власних потреб, як своєрідний будинок відпочинку для важливих більшовицьких персон та санаторій-госпіталь для військових. У цей час, у ніч з 30 на 31 серпня, повстанський загін Савонова здійснив раптову атаку на розташованих у монастирі червоних комісарів, знищивши в бою 20 красноармійців. При цьому не йшлося про жодне пограбування.

На цей час завідуючим будинком відпочинку й комендантом усіх 14 приміщень у Святогірську був призначений монастирський послушник

Тихон (Іван) Якович Стрельцов¹, через рік, при закритті монастиря, він став його останнім ігуменом. Нещодавно він канонізований Московською церквою, тобто причислений до лику святих. Отож, Стрельцов разом з монахами рятував від каральної руки савоновців важливих більшовицьких комісарів, що тут відпочивали, та ще й до кінця життя пишався цим.

Він їх рятував, але це аж ніяк не врятувало його самого від 10-річного ув'язнення в советських концтаборах Півночі, де йому в буквальному розумінні довелося спілкуватися з білими ведмедями². Навіть не допомогли численні заяви на ім'я наркома оборони СРСР Кліма Ворошилова, одного з найвищих советських бонз. Йому Стрельцов скаржився на допущену несправедливість щодо його особи та апелював до факту порятунку ним «від смерті Савоновських банд» у 1920 р. таких відповідальних советських діячів: комісара Красникова, начальника міліції Євгенєва І. Ч., секретаря соцзабезу м. Слов'янська Левицького та шести красноармійців, «відряджених із м. Харкова у Святогірськ за майном». Мабуть,

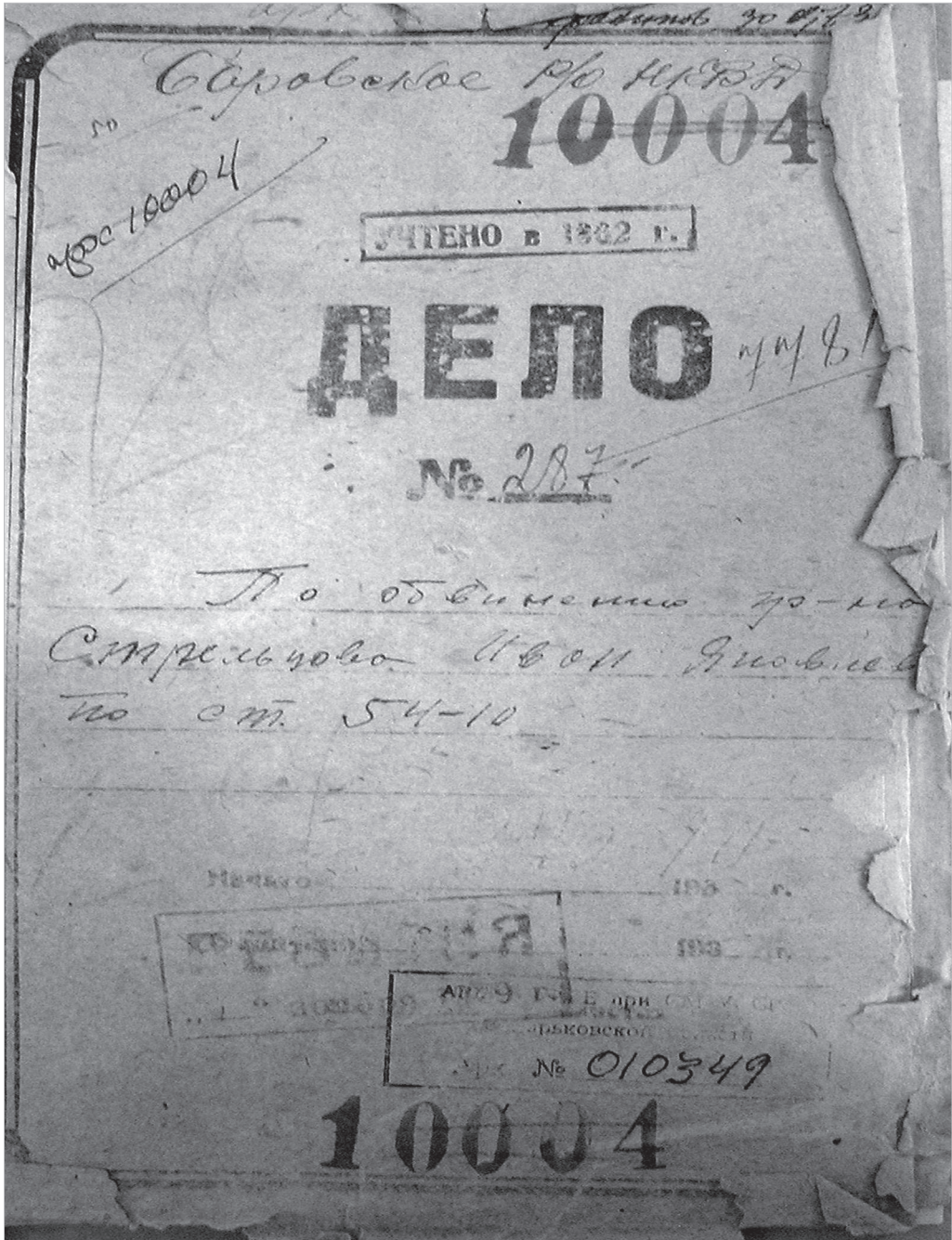

Стрельцов Тихон (Іоанн) Якович, долучений Московською церквою до лику святих. Він разом зі святогірськими монахами в 1920 р. рятував від савоновців більшовицьких комісарів.

¹ Стрельцов Тихон Якович (він же ієромонах Іоанн) — народився 16.06.1885 р. на хуторі Титаренків (Карачев) поруч зі слободою Радьківські Піски Піщанської волості Куп'янського повіту Харківської губернії в родині селян. Був послушником, монахом, ігуменом Святогірського монастиря. Після його закриття служив священником. Декілька разів заарештовувався. У 1937 р. засуджений на 10 років концтаборів. Докладніше про біографію Стрельцова Т. Я. можна дізнатися в книзі Леся Ісаїва «Борівщина в роки людомору».

² У сталінські часи не було прийнято говорити, що відбував покарання в концтаборах за Полярним колом, тоді казали образніше — відправився до білих ведмедів. Отака-от езопова мова. Тихон же Стрельцов, перебуваючи більше 10 років у Каргопольському концтаборі НКВД Архангельської області та працюючи там на лісоповалі, навіть заприятелював з тамтешнім ведмедем. Сучасна церковна історія розповідає, що в тайзі до нього «на послуханіє» прийшов дикий ведмідь, якого він приборкав так, що звір ловив і приносив ченцю рибу, а той навіть їздив на ньому верхи. Правда це чи ні, але саме так розповідають у Святогірському монастирі, де в Успенському соборі лежать «святі мощі Блаженного старця Преподобного ігумена Іоанна, Сповідника Святогірського».

Кримінальна справа на ігумена Стрельцова.

добряче пожалкував у советському концтаборі ігумен Іоанн, що рятував комуністів, а не допомагав народним месникам боронити селянську волю. Бо ж коли поглянути неупереджено, то саме Савонов зі своїми по-

Святий Іоанн (Стрельцов) у Каргопольському концтаборі Архангельської області.
Фото з кримінальної справи. 1937 р.

братимами в кінці серпня 1920 р. рятував від червоних грабежів статки монастиря. Рятував від тих же красноармійців, «відряджених із м. Харкова у Святогірськ за майном», яких чомусь так ревно захищав Стрельцов. Шістьох советських мародерів він устиг десь заховати, а двадцять понесли заслужену кару від савоновців.

На заяву ж Ворошилову Стрельцов 22 серпня 1940 р. отримав від помічника прокурора зі спецсправ Лашевича типову советську бюрократичну відписку: «Скаргу, як необґрунтовану, залишити без задоволення, про що повідомити скаржнику». Як бачимо, не допомогли Стрельцову, як він сам зазначає в своїх документах, «подвиги» перед советською владою, за які його особисто «удостоїли окремою подякою». Ці «подвиги», як ми вже вказували, полягали в переховуванні по келіях панічно переляканих комуністів «від смерті Савоновських банд», про що зазначає сам Стрельцов. Видно, повстанці добряче запам'яталися майбутньому святому, що згадував про них і через багато десятиліть.

Сьогодні Святогірська лавра мирно вживається з монструозними виворами советської доби, зокрема з пам'ятником Артему (Федору Сергєєву), що, сатанинськи погрожуючи в небо кулаком, страхітливою брилою нависає над монастирем. Це саме він кривавим насильством насаджу-

Климку Стрельцову Ворошилову 22
 От і в. Стрельцова Івана
 Давидовича Ахоблевича (як-не-Тихон
 Ахоблевич Стрельцов)
 осуд. особин НКВД ст. 58^{ч. 1} ст. 10.
 Довожу до Вашого свідення, що я був арештований
 на квартирі Слобода Радковська-Нески Тар-
 овського району Тарковської області 11.11.37.
 10 Октября 1937 года. При двух допросах лично
 мной подписаны протоколы, что я якобы кем-то
 так или иначе временно буду под арестом пока
 закончатся переизборы.... Просился я в Таров-
 ском районе под арестом с 10 Октября по 7 декабря 1937
 года. Через два месяца меня отправили в г. Узункара-
 вской области и заключили в тюрьму, где я про-
 был также два месяца. Декабрь 1937 и январь 1938, в
 феврале месяце меня отправили в г. Саркисов в
 тюрьму, что на Вологодской в г. в шахтах Корпусе
 где я пробыл под заключением, февраль, март, апрель

Клопотання Стрельцова

до наркома оборони СРСР Кліма Ворошилова про помилування.
 Тут зазначається, що він рятував «від савоновських банд» високопоставлених
 більшовицьких комісарів.

вав на Донбасі й Харківщині окупаційний советський режим. Артем не тільки закривав Святогірський монастир, а й власноруч убивав монахів. Краском (красний командир) Артем «со товарищі» виводили монахів на кригу Дінця й розстрілювали, а то й живими занурювали в ополонки, пускаючи під лід.

3 Махном проти червоних окупантів. Під час руху махновців на врангелівський фронт значна частина повстанських загонів з Харківщини й Донеччини відкололася від основних сил і повернулася назад у рідні місця: загін Каменева (Каменюки) в 4000 багнетів, 600 шабель при 4 гарматах і 70-и кулеметах — на Луганщину; 9 піхотний полк та інші частини на чолі з Пархоменком — на Воронежщину; командир 4 піхотного полку Бондаренко разом із частиною махновців пішов з Ізюма вверх по Дінцю під Харків; так само вчинили загони Фомина, Матяжа та інші. Вони в спільному листі пояснювали Махнові: *«Ми не хотіли миру з більшовиками, які можуть обдурити. Ми не бажали проливати свою кров на врангелівському фронті, бо нашими здобутками скористаються більшовики. Ми не визнаємо їх революціонерами й боремося з ними. Бажаємо вам успіхів у справі розгрому Врангеля й благаємо: не кладіть пальці в рот більшовикам — відкусять»*. Так, на жаль, і сталося.

Усі великі повстанські загони Ізюмщини пішли разом з армією Махна¹. Як стверджує начштабу махновців В. Білаш у своїх спогадах, загін Савонова приєднався до Повстанської армії в Ізюмі, група Сироватського й загін Колісниченка — в Барвінковому, загін Брови² прийшов прямо на фронт. Савонова відразу ж призначають командиром 4-го піхотного полку, який тут же поповнився декількома сотнями повстанців з його загону.

Уже 18 жовтня 1920 р. Повстанська армія Махна зайняла проти врангелівців ділянку фронту між 13-ю й 14-ю арміями червоних між ст. Чаплине-Синельникове. Повстанська армія на цей час складалася з 3-х оперативних груп і однієї резервної. 4 піхотний полк Савонова разом з 5-м і 6-м піхполками, 2-м і 5-м кавполками входили до складу 2-ї групи, яка нараховувала 3000 багнетів, 1000 шабель при 100 кулеметах під командуванням Петренка й начштабгрупи Щуся.

22 жовтня о 4-й ранку частина Повстанської армії в складі двох оперативних груп, в т. ч. полку Савонова пішла в 250-кілометровий рейд

¹ Залишилися невеликі самостійні загони Євтушенка (с. Грушеваха, 50–60 піших і кінних повстанців), Білого Козла (села Дмитрівка, Мечебилове, де 20 листопада організували повстання, 35 багнетів 45 шабель), Колесника (10–35 повстанців), Калинька й Безрукова (села Розсоховатка, Морозівка, Підвисоке Гороховатської волості, 18–40 повстанців), Куща (на кордоні Ізюмського й Зміївського повітів, 30–80 повстанців) та дрібніші в 3–5 бійців.

² Брова Михайло — отаман повстанських загонів Катеринославщини. Анархо-комуніст з 1904 р. Служив на флоті. У махновському русі з 1918 р. Член реввоєнради Повстанської армії Махна. На кінець 1920 р. його загін нараховував близько 800 бійців. Пізніше рейдував на півдні та заході Харківщини. Убитий на Кавказі.

тилами Врангеля. Спочатку вийшли з с. Василівки на Ново-Миколаївку, плануючи знищити синельниківську групу врангелівців в складі Дроздовської, Марківської та 7-ї дивізій і Донського кінного корпусу Морозова. До вечора біля Михайлівки-Лукашеве були розбиті 3-й і 4-й піхполки Дроздовської дивізії, захоплено до 4 тисяч полонених. Вранці 23 жовтня на ст. Софіївка був розгромлений 2-й полк дроздовців, який тільки вивантажувався на станції з вагонів. Цього ж дня було захоплено місто Олександрівськ (Запоріжжя), де розгромили 7-у дивізію білих. 24 жовтня, скориставшись поганою погодою (декілька днів підряд ішов сніг з дощем) було захоплено місто Оріхів. Скрізь у цих боях попереду йшов 4-й піхотний полк Савонова, значну частину якого склали ізюмчани.

Удосвіта 25 жовтня вищезазначена частина Повстанської армії атакувала Донський кінний корпус генерала Морозова, в розпорядженні якого, крім численної кавалерії, була авіаційна ескадрилья (8 аеропланів) та два танки. З ранку до пізнього вечора йшли кровопролитні бої, під час яких 4-й піхотний полк Савонова й 2-й піхполк Клерфмана майже повністю загинули, втративши до 1000 бійців убитими й 700 полоненими, яких тут же дорогою на Пологи дончаки посікли шаблями. Програвши наступ, савоновці разом з іншими частинами відступили на північ від Гуляйполя та вже наступного дня знову його захопили.

Командир Савонов залишився живим і разом з рештками свого полку був залишений у махновській столиці Гуляйполі для поповнення бійцями та для її оборони. 16 листопада Революційна Рада повстанців видала спецмандати окремим ватажкам-організаторам, відряджаючи їх у рідні райони й місцевості *«для збирання повстанців-махновців і перекидання їх на Кримський фронт»*. Зокрема, Колесниченко був направлений в Ізюмський повіт, Сироватський — у Бахмутський вербувати поповнення для Савоновського полку.

У цей час з Кавказу в 2-у Кінну армію червоного командарма Миронова йшло поповнення — маршові ескадрони червоної кавалерії. Між Махном і Мироновим була таємна домовленість про перехід усієї 2-ї Кінної на бік повстанців. Тож 23 листопада одинадцять маршових ескадронів, здебільшого кубанських козаків, половина з яких перед цим служила в кавкорпусі знаменитого білого генерала Шкуро, заарештувавши своїх комісарів, із Басані повернули в Гуляйполе й по чотири сотні влилися в махновські піхотні полки: 4-й Савонова й 2-й Клерфмана, а всі інші — в Особливий кавалерійський полк Москалевського.

Таким чином, якщо на кінець жовтня Гуляйпільський район, де в цей час базувався штаб Повстанської армії та Революційна Військова Рада махновців, обороняли порівняно незначні сили піхполків Савонова й Клерфмана, які нараховували всього до 2000 багнетів, 400 шабель, 30 кулеметів і дві гармати, то на 23 листопада вони зросли вже до 10000 багнетів, 3000 шабель, 200 кулеметів і 18 гармат.

23 листопада Савонов, який зі своїм полком стояв на ст. Пологи, прикриваючи Гуляйполе, перехопив чотирьох секретних агентів 42-ї дивізії червоних. Вони прямували в Гуляйполе з антимахновськими листівками «Смерть махновцям», «Вперед на Махна» та іншими, які були віддруковані політвідділом 42-ї дивізії. Та головним завданням цих агентів було фізичне знищення Махна та інших керівників повстанців. Під час допитів усі більшовицькі агенти зізналися й були відпущені.

Цей випадок був зухвалим порушенням комуністами щойно укладеного союзу з махновцями, тож зумовив тривалі й напружені переговори телеграфом махновського штабу з советським урядом у Харкові. Блефуючи, більшовицькі керівники обіцяли створити змішану комісію й притягти винних до відповідальності, але «в розмові відчувалася вимушена стриманість і затамована злість», — так про це пізніше згадував начштабу махновців В. Білаш. Таким чином, Савонов знешкодив замах на керівників повстанців і викрив підступність комуністів, які планували розкласти зсередини махновську армію.

Советське командування шукало будь-якого приводу, щоб звинуватити повстанців і негайно їх знищити. З наказу № 00155/пш від 24 листопада командуючого Південного фронту М. Фрунзе довідуємося, що Савонов, командир 4-го полку Повстанської армії, 21 листопада насильно вилучив у 373 полку червоних 35 тис. гвинтівочних патронів, 15 гвинтівок, декілька ручних гранат і кулеметні частини. Трофеями він поповнив свій полк. Цей та інші подібні факти Фрунзе наводив у своєму наказі,

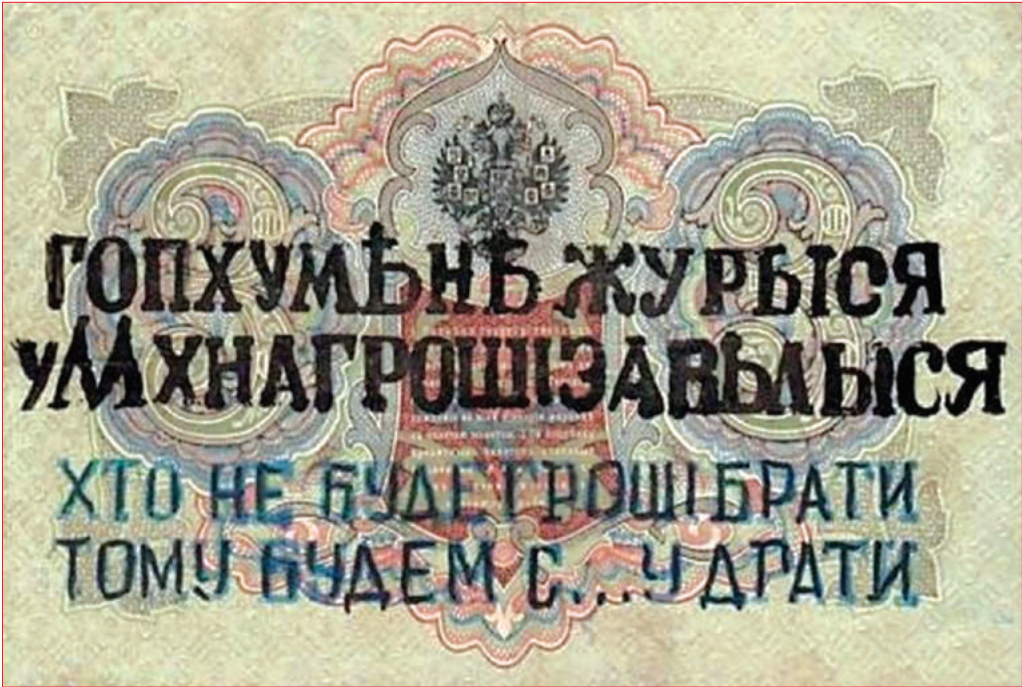
обґрунтовуючи необхідність негайного розгрому Повстанської армії махновців. Закінчував свій наказ Фрунзе словами: «Товариші красноармійці, командири й комісари, будьте наготові в будь-який момент роздушити куркульсько-анархістську авантюру. З махновщиною слід покінчити негайно. Всіма частинами діяти сміливо, рішуче й безпощадно. У короткий час усі бандитські зграї повинні бути знищені».

Военний союз з махновцями комуністи підступно порушили, розпочавши їхнє планомірне знищення. Після вирішальної ролі махновців у розгромі врангелівців у Криму вони ставали вже не потрібними. Відомо, що так планувалося вищим керівництвом

Махновська газета.

Махновські гроші.

із самого початку. Випадок із Савоновим був лишень приводом для розгортання широкомасштабних воєнних дій проти махновців.

Удосвіта 26 листопада червоні війська повели наступ на махновську столицю з усіх боків. В оточенні Гуляйполя брали участь 42-а дивізія, Окрема Богучарська бригада, Інтернаціональна кавалерійська бригада, Петроградська бригада червоних курсантів, Зведена Заволзька окрема бригада, Киргизька окрема бригада, 18 бригада ВНУС, бронесили та інші червоні частини.

Піхотний полк Савонова та батальйон телеграфного зв'язку Дерменжи, не втримавши оборону станції Пологи від набагато чисельніших більшовицьких сил, стали відступати на село Шагарове. Цей відступ прикривала артилерія командира Сипливого. З Гуляйполя назустріч савоновцям, котрі відступали, послали підводи, які допомогли їм швидше добратися в село. У цей же час піхотний полк Клерфмана був повністю оточений 42-ю дивізією червоних, взятий у полон і тут же розстріляний.

4-й полк Савонова без особливих втрат відступив у Гуляйполе, яке тут же було піддано інтенсивному артобстрілу Інтернаціональною кавбригадою. Навколо населеного пункту розгорілися запеклі бої. Село декілька разів переходило з рук у руки. Обидві сторони несли важкі втрати. Як леви, кидалися на більшовицькі війська бійці 4-го полку Савонова, та все ж кільце оточення стискалося й махновці стали повільно відступати на Успенівку. За півтори версти до села повстанці, що відступали,

зненацька перейшли в контратаку, охопили Інтеркавбригаду з флангів і, відтіснивши її до с. Велика Янисоль, полонили, а потім знищили. Вони виконували наказ командарма Махна, де, зокрема, зазначалося: *«Окрема Інтернаціональна кавалерійська бригада, яка складається з бусурман [мусульман] і москалів, з небаченою зухвалістю 26 листопада напала на Гуляйполе. Цим завдала військам Народно-революційної армії велетенські втрати... Командирів, комісарів і бусурман у полон не брати».*

Через тиждень та ж трагічна участь спіткала й чисельних червоних інтернаціоналістів Заволзької й Киргизької бригад, об'єднаних під спільним командуванням.

Ось як це яскраво описує в своїх спогадах червоный командир, учасник тих боїв: *«З грудня зранку Киргизбригада вишикувалася в с. Комар для руху на с. Богатир. Уся вулиця була заповнена колоною, вартові застави були зняті, авангард стояв на околиці села, комбриг зі штабом знаходився в голові колони, чекаючи витягування хвоста бригади з села. Ясна річ, усе це було злочинним нехлюїством з боку комскладу, але розплата випала на долю красноармійців».*

У момент очікування без будь-якої охорони й розвідки раптом по Комару був відкритий з трьох боків кулеметний, рушничний і артилерійський вогонь. Комар розташований на березі річки: з північно-східного, східного й південно-східного боку його оточували невеликі узвишся, за якими й сховалися махновці. Хвилин через 10 після обстрілу махновська кавалерія кинулася в атаку, маючи попереду кулемети на тачанках, які стріляли вперед, праворуч і ліворуч. Близько 10 кулеметів влетіли кар'єром на вулицю, де витягнулася колона, розстрілюючи впритул красноармійців, що сиділи на конях і бричках. За кулеметами скакали кавалеристи, які докінчили роботу кулеметів шаблями. Комар був оточений напівколом махновської кавалерії, тому вибратися з села було майже неможливо».

Усе це сталося серед білого дня й так швидко та раптово, що киргизи в паніці не зробили жодного пострілу, ніхто з командирів не намагався встановити хоч якийсь порядок, щоб дати відсіч: і командири, і джигіти, і красноармійці кинулися врзнобіч, переважно до ріки, яка не обстрілювалася махновцями. Виникла тиснява, і за якихось 20–30 хвилин Киргизбригада перестала існувати. Устигли вискочити чоловік сто з 2–3 кулеметами, усі інші дісталися махновцям, тобто кінна батарея цілком, 8 кулеметів на тачанках, усі патрони, обоз і т. д. Зарубано було до 150 чоловік (махновці рубали нещадно, зганяючи красноармійців у купи, трупи були жахливо спотворені), близько 200 були роздягнені догола й загнані в одне велике приміщення під замок, частину забрали з собою».

У цей час до Комара підходив з Новопавлівки батальйон стрільців, але за 5–6 верст до села зустрів очманілих джигітів, які бігли назустріч. Від них не змогли нічого довідатися, крім слів, що «масая Махно» порубав усю бригаду... Згодом з'ясувалося, що розвідники-махновці ночували в Комарі разом з Киргизбригадою, уночі виїхали з села й попередили свої частини».

Цю блискучу операцію провели три махновські кавалерійські полки, піхотний полк Савонова та «чортова сотня» батька Махна на чолі з ним. У цих же спогадах зазначається, що Савоновський полк, крім його ядра, складається здебільшого з українців, колишніх красноармійців-дезертирів, але є тут і алтайці, сибіряки, семипалатинці. *«Озброєні всі добре, крутять цигарки, цукру досхочу, є спирт і самогонка, патронів багато, кулеметів до 25 шт., настрій чудовий».*

Того дня цими ж силами Махно нищівно розгромив красноармійців 125-ї бригади. Очевидець пише: *«Розгром Киргизбригади, крім усього іншого, цілком деморалізував дух бійців, вони абсолютно втратили віру в свої сили, у своє вміння, а страх перед молодецькими рубаками-повстанцями пригнітив їх настільки, що вони виявилися нездатними навіть виїхати вдень за село в розвідку на рівній місцевості. Такий настрій передався й іншим кавалеристам».* 6 грудня махновці, у т. ч. й полк Савонова, атакували Гуляйполе й знищили 373-й і 374-й полки 42-ї дивізії червоних.

Проти махновців були кинуті кращі з'єднання 1-ї Кінної армії С. Будьонного й Окремого корпусу Червоного козацтва В. Примакова. Повстанську армію переслідували 14-а кавдивізія Пархоменка, 8-а дивізія Червоних козаків Демичева, 17-а кавдивізія Котовського. Але запеклим червоним кіннотникам не вдалося знищити повстанців-махновців.

У невпинних і кровопролитних боях, здійснивши з Повстанською армією Махна більш ніж тисячокілометровий рейд Україною й Росією, 4-й піхотний полк Савонова в складі махновської армії в останніх числах січня 1921 року дійшов до міста Короча, що між Курськом і Белгородом. Тут у Савонова начебто виник серйозний конфлікт з Махном, що й змусило Григорія зі своїм полком покинути махновців і повернутися на Ізюмщину. Начальник штабу махновців В. Білаш у своїх спогадах цей епізод потрактує так: *«У місті був великий запас продовольства. Двері складів були відчинені для населення, яке все розтягло. Сільське й міське населення, невдоволене советським режимом, було активним... Крім того, командир Кримського кавполку¹ Харлашка² й Савонов пограбували церкву. Населення через це почало на махновців нарікати. Про це дізнався штаб армії, й справу передали на розслідування комісії антиммахновських справ. Знаючи про суворе покарання, вони спровокували полк, і коли армія виходила з міста, вони самовільно повернули на південь. Невдовзі, пройшовши Куп'янський район, вони досягли Ізюмського повіту, в якому й стали оперувати».*

Є й інше пояснення розриву Савонова з Махном. За твердженням видатного дослідника повстанського руху Романа Коваля, Савонов нібито

¹ Кримський кавалерійський полк так називався, бо був сформований здебільшого з кримських татар.

² Харлашка — прізвисько Харлампія Общого (дореволюційний псевдонім у Криму — Красна Шапочка). Кримський татарин за національністю. Анархо-терорист у 1907–1908 рр. З Махном з травня 1919 р. Бойовий командир Кримського полку. Убитий у бою під Барвінковим в квітні 1921 р.

це зробив, виявляючи незгоду з *«привілейованим становищем»* махновських командирів Феодосія Щуся й Петра Петренка¹. На наш погляд, ці два пояснення не зовсім відповідають істині, бо заперечуються всіма подальшими подіями. Знаємо, що протягом усіх наступних місяців, аж до своєї загибелі, отаман Савонов активно діяв проти більшовицьких військ разом із загонами Щуся та інших махновських отаманів. Розбіжності між Савоновим і Махном носили не особистісний характер, а швидше, ідейний, навіть ідеологічний. З документів відомо, що Савонов ніколи не поділяв ідеології анархізму та безвладдя. Він завжди стояв на державницьких позиціях українського самостійництва.

Власне, в тих надзвичайно складних умовах жодного серйозного конфлікту між Савоновим і Махном не було й бути не могло. Це була заздалегідь спланована операція розосередження армії для її збереження та більш ефективної боротьби з червоними. Документи стверджують, що як Махно, так і особливо Савонов часто застосовували цю тактику розсіювання. Так, із доповіді ВУЧК *«Про бандитський рух в Україні»* дізнаємося, що Махно, *«діючи до цього великими силами, переконався, що цим утриматися довго не можна. На нараді підлеглих йому банд він запропонував розділити свою армію на декілька великих загонів. Відділились від нього Савонов (Харківська губернія), Маслаков (Дон, Кубань), Брова та ряд дрібних банд. Із залишками в кількості 1,2 тисячі чоловік і 50 кулеметів Махно продовжив втечу без визначеного напрямку, часто повертаючись туди, де він уже був»*. Цей чекістський аналітичний документ було створено навесні 1921 року, й він дуже вірогідно пояснює розукрупнення махновської армії.

Після відокремлення Савоновського полку від махновської армії почали відділятися й інші підрозділи та цілі полки. Зокрема, 10 лютого 1921 р. від Повстанської армії Махна, коли вона проходила поруч з Ізюмщиною, відколовся загін командира полку Сироватського (Сіробаби)²

¹ Петренко (Платонов) Петро (1890–1921), Петро-Блискавка — з наймитів Катеринославщини. Повний Георгіївський кавалер, прапорщик. З 1918 р. — командир Гришинського напрямку. З 1919 р. — командир піхотного полку в махновців, командир ударної групи 1-го Донецького корпусу Повстанської армії. З травня 1920 р. — командир піхотної групи (начштабу), брав участь у штурмі Перекопу. З початку 1921 р. — начальник штабу Азовської групи Повстанської армії (Вдовиченка). У червні 1921 р. командував загonom у складі кавгрупи Повстанської армії Забудька, мав право бути заступником Махна. У листопаді 1921 р. очолював загін повстанців, який діяв у Донецькій губернії, звідси здійснював рейди в Харківську губернію, зокрема в Куп'янський повіт, де був важко поранений у бою.

² Сироватський (Сіробаба) Трохим Пантелійович — за одними відомостями, наймит з-під Слов'янська, за більш достовірними, — син крамаря зі слободи Лиман, 1895 р.н. Спочатку анархіст-«безмотивник», пізніше петлюрівець-самостійник. У махновському русі з 1919 р. Коли в 1920 р. Лиманське ЧК розстріляло його батька, матір і брата, то він зібрав до 150 чоловік невдоволених советським режимом і розпочав проти комуністів нещадну війну. Базувався здебільшого в с.Масляківка, а бойові дії спочатку вів біля Лимана, Діброви, Шурувого. Згодом мав загін уже в 200 шабель і 100 багнетів, розширивши антисоветську збройну діяльність на весь Ізюмський повіт і сусідні райони. Спеціалізувався на операціях проти залізниць, особливо на перегонах Лиман-

та повстанці командира сотні Колесниченка¹. З ними в Теплінський ліс пішло більше 300 кавалеристів.

За матеріалами Романа Ковалю, загони Савонова й Харлашки об'єдналися біля села Яремівки Червонооскільської волості. Вони спочатку налічували тільки 150 вершників та 10 кулеметів на тачанках. До них почали прилучатися й інші місцеві повстанські загони, зокрема Кошенка. Ймовірно, цей об'єднаний загін був лише одним із багатьох савоновських підрозділів.

До 10 травня 1921 р. в Ізюмському повіті спільно з піхотним полком Савонова діяв і Кримський кавалерійський полк командира Харлашки. Разом із повстанськими загонами Сироватського й Колесниченка на квітень 1921 р. вони мали в своїх лавах до 2000 багнетів і шабель при відповідній кількості кулеметів.

Весною 1921 р. махновський штаб вирішив об'єднати свої розпорошені сили. На 10 травня кавполку Харлашки та іншим загонам було наказано прибути в район с. Заливне в розпорядження штабу Повстанської армії. Отаману Колесникову було наказано здати свій загін отаману Сироватському й відправитися на Кавказ в розпорядження Кавказької Повстанської армії Маслакова. Ці накази негайно були виконані, але Харлашка дорогою з Ізюмщини в районі Барвінкового склав свою голову в атаці, а його полк майже весь загинув. Заступник командира Кримського полку Іван Херсонський² 13 травня привів у штаб армії в село Кригерівку всього тільки 50 шабель і 10 кулеметів із розгромленого кавалерійського полку. Слід розуміти, що після розриву з Махном Савонов вийшов з-під оперативного підпорядкування його штабу, а тільки частково координував з ним свою бойову діяльність. Тож він продовжив свою боротьбу на Харківщині та Донеччині.

Потрібно наголосити: незважаючи на те, що Савонов із середини жовтня 1920 р. до кінця січня 1921 р. беззмінно воював проти білих і червоних у складі Повстанської армії махновців, у цей же час на Ізюмщині активно діяли проти советського окупаційного режиму декілька місцевих повстанських загонів, які теж носили назву савоновці. Розвідка червоних, ЧК і місцеве населення були щиро переконані, що це один загін

Форпостна, Лиман-Райгородок. Зупиняв потяги, знищував ворогів, захоплював трофеї. Улітку 1920 р. напав на Савинці, але після бою із ротою красноармійців і загоном ЧОНу відійшов у Слов'янський повіт, а згодом на Полтавщину. З осені 1920 р. до лютого 1921 р. воював у Повстанській армії Махна. Входив до петлюрівської організації. Загинув 12 червня 1922 р. від кулі зрадника Набатова під час запеклого бою із загоном ЧОН з Бахмуту. Молодший брат Трохима Лазар продовжував боротьбу до березня 1923 року, коли загинув від кулі свого кума.

¹ Колесниченко (Колесник) — середняк із сл.Лиман Ізюмського повіту. Анархіст. З Махном з травня 1919 р. Командував одним із загонів Повстанської армії махновців.

² Іван Херсонський — робітник-металіст з м. Миколаєва. У Першу світову війну матрос. Анархіст з 1917 р. З Махном із травня 1919 р. Заступник командира полку Кримського корпусу. Помер від рани в липні 1921 р.

під командуванням отамана Савонова. Так було й пізніше, навіть через декілька років після його загибелі. Таким чином, описуючи далі запеклі бої савоновців у січні 1921 року, слід мати на увазі, що самого Савонова з ними ще не було, бо він у цей час воював у Повстанській армії Батька Махна. Можливо, перебуваючи в ній, він підтримував зв'язки зі своїми побратимами — савоновцями Ізюмщини. Саме вони й покликали його назад у рідні краї, бо був тут незамінним.

31 січня 1921 року просторами Харківщини й Донеччини гуляла підпільна листівка «Слово махновців до партії комуністів-більшовиків». Її зміст правдиво відображає становище в тогочасній Україні. Зокрема, тут зазначається: *«Ганьба й прокляття партії комуністів-більшовиків! Свавілья й насильство ваших ставлеників перевищують усілякі межі. Ревма реве все трудове населення України: побиття, розстріли, спалювання будівель, позбавлення людської свободи. Це настільки розкриває сутність подій, які відбуваються, що навіть ті, хто коливався й утомлений, готові взяти гвинтівку і йти в чесний і рішучий бій.*

Ви... перевершили будь-коли існуючих тиранів. Миколаївські опричники бліднуть перед інквізицією сучасних визволителів. Адже Микола Кривавий не додумався карати батьків дезертирів. Український народ знесилів під гнітом ваших комуністів, які, заворожені всією повнотою влади, випереджають один одного в своїй жорстокості.

Що являє село в наші дні, коли наші сини силою загнані в лави Червоної армії? Село згвалтоване й пограбоване вашими ставлениками...

Це ви перетворили робітника-борця в мішочника, який проклинає колись святе для нього слово «революція».

... Це ви, підлі й огидні шарлатани — «більшовики-комуністи» — н'єте кров революційних повстанців України (махновців) в подяку за розгром у 1919 р. денікінського тилу, і в 1920 р. повної ліквідації сил Врангеля в тритижневий строк... Коли б не наша Революційно-Повстанська армія України (махновців), то вам України, Криму й Дону не бачити як своїх вух.

Ви — комуністи-більшовики — могильники Російської революції.

... Геть з України білу і красну контрреволюцію!

Геть призначенство й комісародержавство!

Хай живе незалежна Україна!...»

Хроніка бойових дій савоновців у 1921 році складена за розвіддодонесеннями червоних, чекістськими повідомленнями, оперативними зведеннями штабів та іншими більшовицькими матеріалами. Ці донесення комуністичних окупантів, які воювали з отаманом Савоновим, нагадують щоденні фронтові зведення. Так воно й було: савоновці на Слобожанщині незламно тримали народний фронт проти російсько-комуністичних загарбників і поневолювачів.

На початку січня 1921 р. савоновці в селі Никифорівка намагаються організувати повстання, зібравши з навколишніх сіл більше 600 чоловік.

3 січня савоновський загін у 60 шабель при двох кулеметах рухається на хутір Сидорів і далі через с. Маяки на північний схід, маючи кінцеву мету, за словами повстанців, Святі Гори.

5 січня савоновці чисельністю в 125 шабель, 270 багнетів і 12 кулеметів нападають на Довгеньке, де знищують 8 красноармійців із загону місцевого воєнкомату. Пішовши в Теплінський ліс, повстанці залишаються не виявленими аж до 12 січня.

12 січня савоновці захоплюють с. Банне. Далі загін починає рух у північному напрямі й приєднується до Повстанської армії Махна, яка йде в цей час у Воронежську губернію, і разом з нею здійснює рейд через Старобільський повіт, ідучи як глибока розвідка Махна.

16 січня місцеві савоновці в бою зарубали шаблею міліціонера Г. Бардака з Кручковської волості.

28 січня захоплене село Чистоводівка. Знищено трьох працівників військкомату.

3 лютого в північній Донеччині з'являється, власне, й сам отаман Савонов, який іде від Махна. Чисельність ядра його загону — 250 шабель при 10 кулеметах. Називається він «загін повстанців Савонова-Харлашки», або «Кримський полк Махна». Захоплює Юр'івку, а його роз'їзд у 30 шабель при двох кулеметах займає хутір Крива Лука. Савоновці продовжують рух на захід.

6 лютого о 6 годині вечора повстанці чисельністю в 200 шабель та декілька тачанок з кулеметами захоплюють Цареборисів. Савоновці дощенту громлять волвиконком, волосну міліцію та інші советські органи. Усе спалили: документацію, печатки, майно. Тут же було знищено голову волкомнезаможу Василя Трошила, міліціонера С. Гордієнка та розвідника однієї з червоних частин Ізюма¹. Усім упійманим міліціонерам був влаштований публічний народний суд, після покаяння їх відпустили, частина з них приєдналася до повстанців, зокрема Бобровський. Для боротьби з савоновцями та іншими повстанцями в цей час на Ізюмщині були сконцентровані такі регулярні війська: 19-й кавполк, 1-й зведений кавполк, 2-й зведений полк, 3-й кавполк зведеної дивізії ВНУС та інші частини.

7 лютого савоновці здійснюють атаку на 3-й батальйон ВНУС. Він повністю розбитий. Зарубано в бою трьох красноармійців, захоплено трофеї, зокрема два кулемети. Взята в полон уся 2-а рота 3-го зведеного батальйону зведеної бригади ВНУС. У цей же день повстанці атакують у селі Старотелятівці 71 полк ВНУС. У запеклому бою, залишивши на полі десять убитих і вісім коней із сідлами, відступають у південно-західному напрямі на станцію Курульку. Червоний полк теж зазнає значних втрат.

8 лютого савоновці захоплюють село Олександрівку.

¹ Труп цього таємного агента червоної розвідки довгий час валявся на вулиці в снігу. Ніхто його не хотів прибирати, поки собаки не обгризли все лице, тож пізніше, коли повернулися червоні, його опізнати було вже неможливо.

9 лютого загін, круто повернувши на захід, знову повертається на Ізюмщину й захоплює Левківку, маючи чисельність до 150 бійців при 2-3 кулеметах. Тут знищують міліціонера й запеклу червону активістку, після чого загін переходить у хутір Куньє. Наступні дні савоновці рухаються на схід.

11 лютого загін стрімким маршем вривається у велику слободу Радківські Піски, де відбувається об'єднання із повстанським загоном Шкарупи. Чисельність об'єданого загону досягає 300 шабель. Він різко міняє напрям маршруту й рухається на села Вербівка, Федорівка, Лозовата.

14 лютого захоплюється Мечебилове. Звідси загін знову намагається пройти на Шандриголове, але під впливом переслідування частинами Богучарської бригади йде на Котів Яр і далі — на Михайлівку. Чисельність загону до 150 шабель при 4 кулеметах. Від загону під час його рейдування відокремлюються невеликі групи, які ведуть самостійні бойові операції; очевидно, це виконання наказу Махна про розсіяння на незначні частини через безперервне переслідування червоними військами. Одна з таких груп савоновців стрімким ударом вибила червоних з Протопопівки, збила замки зі всіх амбарів із зерном, вилученим за продрозкладкою в місцевих селян, та роздала його назад населенню.

15 лютого загін займає с. Гаврилівку. З цього часу аж до 24 лютого червоні втрачають сліди савоновців. Відомо тільки, що вони короткий час були в Мечебиловому й хуторі Рижов: тут відбувається об'єднання із загоном Шкуро-Харлашки, і чисельність повстанців зросла до 500 шабель при 10 кулеметах.

17 лютого савоновці чисельністю в 400 шабель при 24 кулеметах раптово атакували слободу Петровське, де вщент розгромили всі советські органи, спалили всю документацію, печатки, майно. Особливо великий погром був здійснений на районну міліцію й волосний военкомат, бо вони чинили дуже запеклий опір повстанцям. Знищили волвоєнкама Ханіна В. М., шість красноармійців военкомату та двох його співробітників. Поплатилися своїм життям за службу советам і кілька міліціонерів (Чистяков Іван, Тараненко Петро та інші) та їхні керівники. Знищено 14 советських працівників. Цього ж дня повстанці захопили Велику Комишуваху, де ліквідували голову волкомнезаму, декількох його активістів, співробітника волвоєнкамату та двох красноармійців.

24 лютого об'єдані загоони захоплюють село Лозова Павлівка. Обстріляні бронепотягом, вони відходять у західному напрямі й покидають межі Донбасу.

3 березня загін знову з'являється, захоплюючи село Ново-Дмитрівку. Чисельність — до 600 шабель при 10 кулеметах.

5 березня савоновці здійснюють блискавичний наліт на село Велику Комишуваху, зав'язуючи кривавий бій з 1-м зведеним кавалерійським полком червоних. Кавполк ними вщент розгромлений: частина порубана в битві, інші взяті в полон, решта в паніці розбіглися увсебіч. Повстан-

ці, крім інших трофеїв, забирають у червоних одну гармату й декілька кулеметів. Цього ж дня загон захоплює хутір Рижов, де знищує сільраду й усі її справи. Чисельність повстанців — 400 бійців при 16 кулеметах.

Скрізь хліб, награваний у селян більшовицькою продрозверсткою, Савонов роздавав назад людям. Полонених червоноармійців здебільшого роззброював і відпускав на всі чотири боки. Але коли 5 березня каральні більшовицькі загони захопили в полон 50 савоновців, то розстріляли їх усіх без суду.

6 березня савоновці внаслідок переслідування 19-м кавполком і залишками 1-го зведеного кавполку повертають на південь і, долаючи залізницю в районі ст. Гусарівка, захоплюють слободу Некременну, де їх наздоганяють кавалеристи двох більшовицьких полків. Після запеклого бою загін починає відступати на ст. Очеретине, втративши 73 чол. убитими, 35 пораненими, 31 гвинтівку, 27 шабель, 22 коней з сідлами і 43 поранених коней. Кинувши одну гармату й один кулемет, загону вдається врешті-решт вирватися з оточення й відірватися від переслідування червоних. Повстанці знову повертають на північ, причому частина їх під командою Харлашки відколюється та йде на Золоті Пруди.

9 березня загін Савонова переходить залізницю на перегоні Барвінково-Гаврилівка й займає села Довгеньке, Богородичне, Яремівка.

10 березня савоновці захоплюють на перегоні залізничний потяг. Червоні комісари, командири, партійні й советські працівники та красноармійці частково були розстріляні, 8 чоловік зарубані шаблями, четверо поранені, усі інші роздягнені. Решту пасажирів висаджують з потяга в чистому полі. Захоплені трофеї. Чисельність загону досягає до 400 шабель при 10 кулеметах. Тут його наздоганяє кавполк 8-ї дивізії, й повстанці після бою відступають на Шандриголове.

11 березня савоновці захоплюють Шандриголове.

12 березня загін займає Цареборисів і далі Радьківські Піски.

13 і 14 березня загін знаходиться в Лозоватій і Карпівці.

17 березня повстанці проходять послідовно села Андріївку, Рідкодуб, Яремівку та Студенок.

18 березня загін переходить у село Довгеньке і під натиском червоних військ різко змінює напрям, знову рейдуючи на північний захід і північ, захоплюючи Вірнопілля, Ново-Олександрівку. Цього ж дня в бою з 23-м кавполком у районі Довгеньке повстанці втрачають до 70 убитих, 10 кулеметів, 11 тачанок.

19 березня від загону відокремлюється вірний соратник Савонова Мишко Мурин, з ним близько 60 шабель при 2-3 кулеметах. Чисельність загону Савонова падає до 100 шабель при 2-3 кулеметах.

20 березня савоновці захоплюють Спасько-Михайлівське. До 24 березня загін залишається не виявленим.

24 березня повстанці здійснюють раптовий наліт на Олександрівку, після чого швидко перебазовуються в Петрівку. У цьому районі Савонов об'єд-

*Махновські отамани,
які боролися за волю проти червоних
комісарів на Харківщині та Донеччині.
У центрі сидить Феодосій Щусь,
праворуч від нього отаман Фома Кожа,
ліворуч — В. Тарновський.*

1 квітня, за інформаційними зведеннями секретно-таємного відділу при СНК УСРР, «Махновські банди стягуються в район за 40 верст на південний захід від Слов'янська. 1 квітня Золотий Колодязь, село, розташоване в цьому районі, було зайняте бандою Фоми Кожі¹ в складі 400 кавалеристів. 31 березня туди ж прийшла банда під командою «Мишка»: ця банда відокремилась від Савонова і, за відомостями полонених махновців, при ній знаходиться сам Батько Махно. Сюди ж, рухаючись через Благодать і Веселу Гору, де він проходив 30 березня, рухається Щусь з бандою в 200 кавалеристів з одним кулеметом. Фома Кожа вранці 1 квітня пішов у бік Слов'янська і ввечері того ж числа зайняв ст. Краматорську. Щусь і «Мишко» залишилися в районі Золотого Колодязя».

¹ Кожа (Кожин) Фома — селянин. Безпартійний. Командир кулеметного полку в армії махновців, а потім командир Особливої групи військ. Зіграв видатну роль у розгромі Денікіна восени 1919 р. і в ліквідації Врангеля в 1920 р. У боях з Денікіним і Врангелем був декілька разів поранений. У січні 1921 р. командир кулеметного полку Повстанської армії. У середині березня 1921 р. із своїм загonom відколовся від головних сил Махна. На початку червня 1921 р. знову з'єднався з ними. У червні 1921 р. командував загonom 2-ї кавгрупи Повстанської армії Куриленка. У серпні в боях з червоними був важко поранений, помер під час операції в Таганрозі. За іншими відомостями, на початку липня 1921 р., побоюючись бути взятим у полон, застрелився.

нується із загonom Фоми Кожі. Чисельність повстанців — до 300 шабель при 10 кулеметах.

25 березня в районі Білополівки загін наздоганяють частини 1-ї Кінної армії, у нерівному бою він несе втрати й стрімко відступає в східному напрямі.

26 березня в районі хутора Рижов через незгоду отаманів загін знову розділяється, Савонов чисельністю до 120 шабель при 5 кулеметах іде через Данилівку-Олександрівку в район хутора Сидорів.

27 березня савоновці захоплюють Сидорів. Їх переслідують 1-й і 3-й зведені батальйони ВНУС.

28 березня загін займає село Маяки.

31 березня червоні батальйони наздоганяють отамана Савонова в селі Хрестище, він ухиляється від бою й, залишивши дві тачанки та двох коней, зникає в Теплінських лісах.

2 квітня савоновці роблять наліт на кавескадрон маневреної групи, який стояв біля хутора Сидорів і, змусивши його втекти на станцію Маяки, швидко рухаються на південний захід, послідовно захоплюючи Василівку, Петрівку, Некременне, Беззаботівку, Семенівку.

3 квітня в Семенівці савоновці з'єднуються із повстанським загonom Щуся¹ й, зростаючи до 300 шабель при одному кулеметі, під командою нібито Семена Черняка йдуть з Донбасу в Запорізьку губернію.

6 квітня Савонов, Щусь, Фома Кожа й Шкарупа захоплюють с. Петрівку, де розділяються на дві групи: Савонов, Щусь і Шкарупа переходять у с. Степанівку, а Кожа виходить знову в Запорізьку губернію.

8 квітня Савонов уже знову зі своїм помічником Шкарупою. Атакуючи, вони займають Святогорівку, де рубають у бою шість красноармійців 101-го полку ВНУС і переходять в с. Студенок.

9 квітня савоновців зі Студенка вибивають вогнем червоного бронепотяга й вони зникають у Теплінських лісах. Чекістський документ «Відомості Донецького губвідділу ГПУ України, направлений у судовий відділ Верховного трибуналу УСРР, про дії окремих махновських загонів на території Донбасу в 1921 р.» відзначає: *«Далі банда, маючи й без того велику кількість дрібних груп, ділиться ще дрібніше й продовжує оперувати в районі Святогорівка, Лиман, Цареборисів, Студенок, Яремівка, з'являючись одночасно в декількох місцях під іменем Савонова... Банда особливо знаменита тим, що, широко проводячи в життя наказ Махна про розсосередження й виступаючи скрізь від імені Савонова, через малочисельність стала майже невловима й легко збивала з пантелику частини, які її переслідували, бо вони отримували відомості про місцезнаходження банди Савонова одночасно з різних кінців губернії».*

Отаман Щусь полюбляв чударнацьки виряджатися.

¹ Щусь Феодосій Юстинович, на прізвисько «Матрос», — один з найголовніших командирів в армії Махна, начальник кавалерії, «права рука» Батька, член штабу Повстанської армії. Він разом зі своїм чисельним загonom неодноразово відвідував Донбас та Ізюмщину, де, об'єднавшись із отаманом Савоновим, спільно громили червоних комісарів. Походив з бідної козацької родини. Під час війни служив матросом на панцернику (броненосці) «Іоанн Златоуст» на Чорноморському флоті. Був чемпіоном з боксу, боротьби й джю-джитсу. Жорстокий і в той же час справедливий анархіст із колоритною зовнішністю та надзвичайною вродою. Цей велетень з довгим русячим волоссям одягався в гусарський мундир, одягав матроську безкозирку, на шиї носив кавказький кинджал, за поясом була довжелезна старовинна шабля в срібній оправі та револьвер Кольта. Справжнє втілення козака-запорожця. Загинув у червні 1921 р. на Сумщині в бою з 8-ю кавдивізією Червоного козацтва. Він став справжнім символом махновського руху.

*Учасники регіональної наукової конференції,
присвяченої 125-річчю від дня народження Нестора Махна.
Перший ряд: Лесь Ісаїв, Леонід Щибря, онука отамана Щуся поетеса Любов Чорна (Щусь).
Другий ряд: організатор конференції Петро Бабець,
історик-краєзнавець Володимир Мороз.
Смт Межова Добропільського району Дніпропетровської області.
Жовтень 2013 р.*

16 квітня невеликий загін Савонова на чолі з ним самим і його помічником Шкарупю наздоганяє каральний загін Бойка¹ в хуторі Синичине і, притиснутий до р. Сіверський Дінець, був оточений. У результаті бою 17 повстанців захоплено в полон, один поранений, сам же Савонов, Шкарупа та ще 3–4 повстанців прориваються крізь живий ланцюг і зникають

¹ Загін Бойка сформований комуністами наприкінці літа 1920 р. для боротьби з місцевими антисовєтськими загонами, особливо савоновцями. У березні 1921 р., згідно з постановою Ізюмської повітвоякції, офіційно називався загонем комнезаможів, хоча й складався майже винятково з кінних міліціонерів та був прикріплений до повітової міліції й зарахований у її склад. Усі кінні міліціонери Ізюмщини входили до цього загону. На 15 квітня 1921 р. чисельність загону становила 290 шабель у двох ескадронах при 4 кулеметах і два взводи піхоти по 20 чол. у кожному. Основне завдання загону так званих «комнезаможів» Бойка – каральні акції проти непокірних селян та боротьба з місцевим повстанським рухом. У цілком секретних чекістських документах загін Бойка відверто називається не інакше, як винишувальним або каральним полком, що цілком відповідає реальності. З 4 вересня 1921 р. на основі цього чисельного й добре озброєного загону було сформовано кадровий кавалерійський полк.

у Теплінському лісі. Чекісти вважали, що саме з цього моменту загін Савонова як велика бойова одиниця перестає існувати. Цей загін протягом травня-липня базується в лісах Теплінському, Гаврилівському, Ковтуна та Маяцькій засіці. Шкарупа пробирається в район Шандриголове й розпочинає організовувати загін знову, але це йому не вдається. Після цього він вирушає до повстанців на Кавказ. Савоновці продовжують оперувати по 4–5, інколи більше повстанців, здійснюючи тільки невеликі нальоти.

6 квітня здався в полон Слов'янському чекістському політбюро ад'ютант Савонова Яків Хмелевий. Більша частина повстанців поодиноці почала здаватися советським органам, сподіваючись на обіцяну амністію. Часом же остаточного розпаду загону Савонова чекісти вважали перші числа травня. У кінці липня отаман Савонов був узятий у полон. Чекісти в деяких своїх документах стверджують, що його видала співмешканка.

Становище на Ізюмщині навесні 1921 року бачимо з цілком таємних доповідей «Постійної Наради Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом при Совнаркомі» (про цей штаб карателів див. далі). З доповідної записки голові Совнаркому УСРР Х. Раковському на початку квітня 1921 р.: *«Усі волості повіту охоплені бандитизмом, частково постійного характеру, частково набігами. Советський апарат у повіті напівзруйнований. Партійна робота ведеться нерегулярно, з перервами, внаслідок бандитизму.*

Апарат міліції слабкий і ненадійний. У повіті й волостях склад міліції напівбандитський. Більшість населення в особі куркульства активно підтримує бандитів. Постійних банд на території Ізюмського повіту від 300 до 500 чоловік, переважно місцевих. Керівники в цих бандах теж місцеві. Спосіб регулярної боротьби [військовими частинами] позитивних результатів дати не може, необхідно провести партизанське видавлювання бандитів за допомогою маневрених загонів. Що стосується регулярних частин, то з їхньою допомогою потрібно негайно почистити волості, де є бандитизм постійного місцевого характеру, після чого буде можливість зміцнити Советський апарат у повіті.

... Ставлення населення до частин Червоної армії погіршилося внаслідок ганебної поведінки цих частин. Наприклад, кавалерійські частини Степанова настільки налаштували проти себе населення, що деякі села, які раніше негативно ставилися до бандитизму, тепер його підтримують. Ці кавалерійські частини відбирали посівний матеріал у селян, до того ж помічаються ознаки деморалізації цих частин.

Стосовно становища кожної волості, то там виявлено таке:

Мечибилівська волость. *Волость переважно куркульська, але, незважаючи на це, до цього часу не підтримувала бандитів і взагалі негативно ставилася до бандитизму. Тепер же, після перебування частин Степанова,*

що творили неподобства, населення стало ставитися вороже до всіх частин Червоної армії й співчутливо до бандитизму. Крім того, Мечебилове стали відвідувати банди. Советський апарат дезорганізований, комнезаможів¹ тероризовано частково бандитами, частково нашими червоними кавчастинами. Постійного бандитизму в цій волості немає, крім нальотів...

Велика Комишуваха. Волость переважно куркульська. Советська робота майже не ведеться, бо бандитизм носить постійний місцевий характер. Були випадки, що вибраних у волвиконкоми вночі убивали бандити за допомогою місцевого населення. Настрій чисто махновський. Комнезаможі задавлені куркулями. Жодне советське розпорядження не виконується без збройної сили. Населення переховує бандитів. Роботу советську й партійну не можна вести. Треба з допомогою збройної сили зробити гарну чистку.

Мала Комишуваха. Волость середняцька, бандитів не підтримує. Місцевого бандитизму немає, але нальоти бувають. Советська робота задовільна, комнезаможі слабкі, бо залякані бандитами... Комнезаможі викачують північний матеріал у куркулів.

Довгеньківська волость. Волость середняцька, селянство майже все налаштоване по-бандитськи. Багато місцевих бандитів. Влада буває періодично тільки під час перебування військових частин. Після виходу військових частин влада існує підпільно або ж зовсім помирає. [Партійного] осередку немає. Є три партійні працівники, які в підпіллі. Комнезаможів зовсім немає, і взагалі волость потребує чистки збройною силою.

Петровська волость. Советська робота ведеться задовільно, партійна слабко... Останнім часом у зв'язку з нальотом банд становище змінилося. Тут вирізано бандою до 8 чоловік виборних і посадових осіб. Зараз апарат відновлений, активні працівники на місцях є.

Гусарівська волость. Волость переважно середняцька, советська робота, особливо останнім часом, протікає слабко, партійна також. Бандитизм носить характер нальотний...

Крючківська волость. Волость середняцька. Советська робота проходить слабко за відсутністю місцевих активних працівників, комнезаможі також. Бандити не відвідують, за винятком одного разу. Місцевих бандитів немає.

Червоно-Оскільська волость. Волость розташована під Теплінським лісом. Населення волості, в особливості сіл Яремівка, Синичине, Яцьке, підтримує бандитів. Перебування бандитів у волості майже постійне. Є місцеві банди, особливо з вищезазначених сіл. Міліція небоєздатна абсолютно. Влада

¹ Комнезаможі — від КНС (комітет незаможних селян) — місцева назва злюмпенізованої частини найбіднішого селянства, яке стало на службу комуністам проти своїх односельців. Головний зміст політики комуністів був спрямований на розкол села за майновою ознакою і надання штучних переваг біднішим верствам. За їхнього сприяння компартія поглиблювала соціальну напруженість на селі, методом «розкуркулення» придушувала «куркульський бандитизм», вилучала зерно й продовольство для відправки його до Росії.

існує періодично за підтримки збройних сил. Декілька разів нападами банд знищувались канцелярія волвиконкому, спалене приміщення волвиконкому. Посадові особи, особливо вночі, вдома не живуть. Вони декілька разів грабувалися бандитами.

Савинська волость. Волость переважно середняцька, неможливі працюють добре. Советська робота йде задовільно. Населення бандитів не підтримує. Місцевого бандитизму не спостерігається. Є сильний партосередок.

Чепельська волость. Волость переважно середняцька, неможливі працюють добре... Населення бандитів не підтримує. Нальоти бандитів бувають рідко, бо партосередок має сильний вплив на неможливі при гарному складі місцевої міліції, яка несе охорону й не допускає бандитів.

Спратилатівська волость. Волость переважно середняцька. Населення бандитів підтримує, але не активно. Волвиконком працює погано, осередку немає. Є двоє партійних товаришів, які ледь не в підпіллі ведуть роботу, бо по сусідству Довгеньківська волость, яка є постачальником бандитизму. Міліція ненадійна, вжиті заходи з її переформування.

Бугайівська волость. Волость переважно середняцька, неможливі працюють добре, волвиконком також, задовільно працює осередок. Місцевого бандитизму немає. Нальоти бувають рідко. Населення ставиться до бандитизму вороже. Був випадок, коли в банди населення відібрало двох комуністів і не дало їх розстріляти.

Левківська волость. Волость переважно середняцька. Волвиконком майже не працює, неможливі затероризовані. Населення бандитів відкрито підтримує. Осередок не працює, бо в підпіллі. Посівна кампанія йде погано, буде засіяно не більше 50 %. Необхідна чистка з допомогою збройної сили, бо населення цієї волості чисто бандитське

Кунівська волость. Волость переважно середняцька. Волвиконком працює задовільно, комнезам і осередок теж. Місцевого бандитизму не спостерігається. Нальоти бували. Населення бандитів не підтримує, але залякані. Кажуть, що хто сильніший, того й доводиться підтримувати. Посівна компанія йде слабко, засіяно буде не більше 25 % за нестачею насіння, бо в цій волості був неврожай і вибито дуже багато градом. Крім того, були факти, що військові частини, які проїжджали в напрямі до бандитських волостей, забирали в селян насінневий матеріал, чим жакливо підбурили проти себе селянство.

Загальне становище повіту таке: неможливі слабкі, потрібна перереєстрація, советський апарат після гарної чистки потрібно підкріпити інструкторами і взагалі відновити партійну роботу й повести регулярно.

Боротьбу з бандитизмом слід повести, організувавши декілька маневрених загонів під керівництвом людей, що знають місцеві умови й мають навички боротьби з бандитизмом, до чого вже приступили. Успіх буде наявний, коли центр надасть підтримку спорядженням, озброєнням і обмундируванням.

Настрій серед робітників міста [Ізюма] та залізничників поганих. Причини — нестача продовольства, бо через Ізюмський повіт пройшло більше

100 000 [советських] військ, які, крім розверстки, брали хліб і фураж, чим довели Ізюмський повіт до голоду¹.

Зараз відбулася заміна воєнкомату Ізюмського повіту. Прибулий склад воєнкомату більш пристосований і досвідчений у боротьбі з бандитизмом. Є надія, що разом з надісланими збройними силами успішніше поведемо боротьбу з бандитизмом».

Становище советського режиму в Слов'янському повіті Донецької губернії в першій половині квітня 1921 р. було взагалі катастрофічним. Окупаційна влада трималася винятково на червоних багнетах, та й то комуністи контролювали тільки місто Слов'янськ, Барвінкове, Лиман і частково залізницю. Про це свідчить доповідь Постнаради Ізюмо-Слов'янського району: «Слов'янський повітовий виконком працює майже винятково в міському масштабі. Відділи виконкому ведуть свою роботу порівняно налагоджено, але зовсім не мають жодного нормального й регулярного зв'язку зі своїм повітом, за винятком Барвінкового та Лиману. Волосні й сільські виконкоми зовсім не існують, а якщо такі й є, то керуються винятково надісланими з повіту на короткий час головами, внаслідок чого волосні виконкоми зовсім не життєздатні, не мають жодного зв'язку з широкою селянською масою. Комітети незаможних селян, за незначним винятком, складаються переважно з куркульського елемента. Міліція цілком розкладена й має найтісніший зв'язок з бандитизмом.

Політична й советська робота в селах Слов'янського повіту цілком відсутня. На залізниці як ОДТЧК², так і кримінальний розшук цілком розкла-

¹ Так російські комуністи на Ізюмщині виконали людиноненависницьке розпорядження голови російського Совнаркому Леніна. У червні 1920 року він висунув грандіозний за масштабами й безприкладний за жорстокістю план пограбування українського села за допомогою військ, які відправлялися з Кавказу на фронт проти поляків. Його негайно схвалили члени Совету труда і оборони РСФРР. Ось цей план: «Пропоную розробити таку постанову:

1. Військам Кавфронту йти пішки через усю Україну, щоб у кожен волость (з 1900 волостей України) заходили двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань:

а) збір продовольства (за розкладкою);

б) збирання на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їхню відповідальність подвійного (проти розкладки) запасу продовольства (засипаного у комори, будинки попів, поміщиків і т.п.);

в) складання (й перевірка) списку «відповідальних» з селян (з місцевих багатіїв). «Відповідальні» селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після відходу військ спеціальним завданням місцевої влади (за невиконання цього завдання – розстріл) є ведення й збереження цього списку.

2. В «упертих» волостях або селах військові частини організують «третє відвідування» або залишаються на постій якнайдовше (до двох тижнів) для покарання й виправлення».

Наказ «Ілліча» був значно перевиконаний на Ізюмщині. Як засвідчують комуністичні джерела, тут було розміщене 100-тисячне червоне військо. Ця червона орда повністю пограбувала край, повсякчас чинячи над мирним населенням страшну наругу, гвалт і знущання. Усе це, як і планував «вождь світового пролетаріату», призвело до страхітливого голодомору в 1921–1923 роках.

² ОДТЧК — відділ дорожньо-транспортної надзвичайної комісії (ЧК).

дені, зв'язані частково зі злочинним елементом, а також безпосередньо з бандитизмом прилеглих місцевостей, розташованих у лісі. Здебільшого залізничні службовці інформують бандитів про проходження тих чи інших цінних вантажів або важливих пасажирських потягів, внаслідок чого досить мізерною кількістю бандитів зупиняються потяги й не тільки обстрілюються, але й грабуються».

Характеристика повстанського руху на Ізюмщині є в цілком таємних документах «Постійної Наради Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом при Совнаркомі». У звіті за період з 1 по 15 квітні 1921 р. вона в столицю надіслала про повстанців Ізюмщини таку докладну аналітичну інформацію: «Постійна Нарада переконалася в тому, що бандитизм має не просто форму грабежу й особистої наживи, а ціль політичного характеру, яка виявляється в тому, щоб руйнувати залізничні, телефонні й телеграфні мережі, знищувати советський апарат сіл тощо. Ця мета бандитизму реалізується організованим шляхом, висуваючи зі свого середовища ватажків-отаманів...

Бандитські отамани походять переважно з трудових верств, часто з кримінальних елементів, які присмокталися на початку Революції до комуністичної партії й розчарувалися в ній або ображені тим чи іншим чином, зокрема, внаслідок своєї бездарності. Наприклад, Савонов, який оточує себе такими ображеними, у тому числі й бездарними безпартійними головами виконкомів, комнезамів та іншими. Політичною крайністю цих бандитів є махновський анархізм, який вимагає вільні Ради й здебільшого виражає свою фізіономію ідейними назвами «Повстанські».

Бандити переважно організовані в бойові одиниці, мають сильний зв'язок з місцевостями, розташованими навколо Теплінського та інших лісів. Вони ведуть широку пропаганду серед селянства про повне припинення виконання розверстки, воєнних, гужових, трудових та інших повинностей, вимагають повного вільного ввозу й вивозу як на ринок, так і з ринку будь-яких продуктів. А також висувають цілий ряд вимог за свободу друку й т. п. й категоричну вимогу знищення комуністичної партії більшовиків. Для цього висунули гасло, яке дуже популярне серед селян, — «Бий жидів і комуністів!», з величезним забарвленням націоналізмом та звільненням «від Московії». Слід думати, що ці гасла висуваються різноманітними «Батьками», які надихаються різними офіцерами й жандармами, що присмокталися до середовища залізничників і робітників.

Дисципліна банд. Повне беззастережне підпорядкування своєму отаману, якому присвоюється ім'я «Батько». Причому недавно прийняті в банду не користуються спочатку довірою, а проходять випробувальний строк, для чого їх привчають рубати шаблями взятих у полон советських працівників або красноармійців. Якщо той, хто вступає, цього не робить, вони змушують його це робити через екзекуцію шомполами до тих пір, поки він не втягується в загальне життя бандитів.

-2-

В СЛАВЯНСКОМ УЕЗДЕ:

Славянский Уездный Исполком вполне организован, отделе Уисполкома ведут свою работу сравнительно налажено, но совершенно не имеет ни какой здоровой, регулярной связи с своим уездом за исключением Барвейко-но и Лиман. Волостные и сельские исполкомы совершенно не существуют, а если таковые и имеются, то руководятся исключительно присланными председателями с уезда на кратковременное занятие, вследствие чего волостные исполкомы совершенно не жизнеспособны, не имеют ни какой связи с широкой крестьянской массой. Комитеты незаможных селян, за редким исключением существуют преимущественно в составе кулацкого элемента. Милиция совершенно разлучена и имеет теснейшую связь с бандитизмом. Политическая партийной и Советской работы совершенно в селе Славянского уезда отсутствует. На ж.д. полотно, как О.Т.Д.Ч.К. так и Угрозск совершенно не разлучены связаны отчасти с рабочими преступного элемента, также и непосредственно связаны с бандитизмом прилегающих местностей, расположено в лесу. Зачастую ж.д. служащие информируют бандитов о проходах тех или иных ценных грузов либо важных пассажирских поездов, вследствие чего доинно вольно ничтожным количеством бандитов останавливаются поезда и не только обстреливаются, но и ограбляются. Партийные же силы настолько не достаточны или вообще не воспитаны коммунистически, благодаря чему ни какого влияния на ход работы по исправлению и восстановления Советской и партийной работы не мыслима.

Х а р а к т е р и с т и к а б а н д и т и з м а.

В процессе борьбы с бандитизмом по намеченному плану Постоянное Совещание, убедилось в том, что бандитизм как таковой имеет не просто форму поставившей своей целью грабежа и личной наживы как банды, а цель политического характера, который выражается в том, что бы разрушать железнодорожные, телефонные и телеграфные сети, уничтожения Советского аппарата сел и деревень. Такого рода цель бандитизма проводится организованным путем выдвигая из своей среды вожakov атаманов и дезорганизацией крестьянского хозяйства, крестьянской общности, связывающие с общей постановкой Советского строительства и общей жизнью страны. Бандиты атаман являются преимущественно из трудовых слоев зачастую из развращенных элементов уголовных, присосавшихся в начале Революции к коммунистической партии и разочаровавшихся в коммунистической партии либо обиженные тем или иным путем вследствие своей бездарности, в виде Савонова, который окружает вокруг себя обиженных в следствии своей бездарности беспартийных Председателей исполкомов, комзаможей и проч.

Политическая крайность этих бандитов является Махновский анархизм, требующие вольные советы и зачастую выражает свою физиономию идейными названиями в виде "Повстанческие", Зеленовские же клички они преследуют. Бандиты преимущественно организовываются в боевые единицы оставляя сильную связь с данными местностями, расположенные вокруг Теплинского и друг. лесов и ведут широкую пропаганду среди крестьянства о полном прекращении выполнения разверсток, воинских гужевых трудовых и проч. повинностей, требующие полного свободного ввоза и вывоза как на рынок так и из рынка всякого рода продуктов, а также выявляют целый ряд требований за свободу слова печати и т.д. и категорическое направление в области уничтожения коммунистической партии большевиков, для чего выдвинут лозунг, который очень популярен среди крестьян "Бей жидов и коммунистов" с громкой прикраской национализма и высвобождения от "Московии". Надо полагать, что эти лозунги выдвигаются различными "Батько", которые одухотворяются различными офицерами и жандармами присосавшиеся к среде железнодорожники и рабочих.

Д и с ц и п л и н а б а н д.

Полное безоговорочное подчинение своему атаману, которому присваивается имя "Батько" при чем вновь входящие члены в банду не пользуются первоначально доверием а несут испытательный стаж, для чего их приучают рубать пашками взятых в плен Советских работников или красноармейцев. В случае вновь вступивший этого не делает, они стараются заставить совершить посредством акцизники шомполами пока он не сживается с общей жизнью бандитов. За малейшую трусость члена пашки в бою или не исполнения полученного задания от атамана, последний при всей банде новый член пашки уничтожается. О данной им амнистии они хорошо осведомлены и наоборот ведут агитацию, что их обманывают как обманули, Махно эту же агитацию поддерживают кулаки как старики так и молодежь и женщины в достаточной степени одухотворены бандитизмом и утверждены такой факт признанием перед разстрелом одного бандита молодого также и 56 летнего старика в с. Лиман. Характерно является то положение, что бандиты запрещают требовать что либо от крестьян или самовольно брать, а категорически предлагается бандитам обращаться к крестьянам с просьбой об отпуске тех или иных продуктов питания либо украательства от поисков их красными войсками.

Аналітична довідка Ізюмо-Слов'янського карального штабу в столицю з характеристикою повстанського руху на Ізюмщині.

За найменше боягузтво члена ватаги в бою або невиконання отриманого завдання від отамана він при всій банді знищується. Про надану амністію вони добре обізнані та, навпаки, ведуть агітацію, що їх обдурять, як обдурили Махна. Цю ж агітацію підтримують куркулі. Як старики, так і молодь та жінки вельми одухотворені [окрилені] бандитизмом. Цей факт підтверджується заявою перед розстрілом одного молодого бандита, а також 56-річного старика з села Лиман. Характерним є те, що бандитам забороняється будь-що вимагати від селян або самовільно брати. Бандитам категорично наказується звертатися до селян з проханням про відпуск [для них] тих чи інших харчів або переховувати їх від червоних військ.

Зв'язок і агітація банд. Бандити встановлюють зв'язок з усіма групами [населення]. Активно діють через своїх агентів із звичайних селян і спеціальних вершників. Під час пересування залишають явки на випадок прибуття іншої банди, де мають своїх представників. Здебільшого цю агентурну роль виконують жінки похилого віку й дівчата-селянки. Зв'язок між селами й лісами здійснюють через пастухів. Через агентуру, яка спеціально поступила на залізничні станції службовцями й робітниками з ремонту залізниці [ведуть свою розвідку].

Активний бандитизм. Із вищезазначеного однозначно випливає висновок, що існують спеціальні постійно діючі бойові групи й активно діючі банди. Активні банди зібрані в значні загони або діють шляхом легкого маневрування то в одному місці, то в іншому. Головним районом їх дій в Ізюмо-Слов'янському районі є східна частина Ізюмського повіту й північна частина Слов'янського повіту. Найактивнішою бандою, яка тут оперує, є банда під іменем Махна, до якої приєднуються банди Волоха, Шуса-Фоми й Марусі. На чолі цієї банди стоїть Кашкін з начальником штабу Тарновським. Чисельність банди не перевищує 500 шабель. Несучи час від часу значні втрати, ця банда неодноразово вислизала від переслідування Червоних військ завдяки гарному кінному складу, а також завдяки цілковитій підтримці значної частини населення, яке співчуває активним діям банд.

Пасивний бандитизм. Із дій активних банд народжується цілий прошарок селянства, який підтримує активний бандитизм, і під їхнім керівництвом вони, пасивно діючі бандити, втягуються в найзлочинніші дії. Отамани — різні Батьки, ведучи організаційну роботу серед селянства, яке співчуває бандитизму, втягують його, і не тільки молодь, але й стариків, на здійснення нальотів. Їх заохочують награбованими з потягів речами, а також одягом від роздягнутих красноармійців, советських і партійних працівників.

Пасивний бандитизм сприяє активному бандитизму переховуванням зброї, спорядження й бандитських вершників, а також надає активно діючим бандам продовольство й фураж. Зареєстровано цілий ряд фактів про випадкові набіги молоді одного села на своїх же сусідів, які везуть посівматеріал, отриманий від посівкому, він забирається й направляється активним бандам. Зареєстровані такі випадки, коли хлібороби, які обробляють землю, нібито для своїх працівників готують їжу, з таким розрахунком,

щоб вистачило їй для активної банди, що [за попередньою домовленістю] підійде.

Найбільше сприяє місцевому пасивному бандитизму відсутність будь-якої советської культурно-освітньої й партійної роботи. Цим можна було б упереджувати молодь від зараження бандитизмом, бо вона за своєю психологією швидко сприймає особистий героїзм, виражений у буйстві войовничих нападів, сміливості провести те чи інше пограбування, роздягнути кого-небудь, а то й найвідважніше — здійснити вбивство, особливо коли вони полюють на комуніста. А комуніст для них ознає жид.

У цьому пасивному бандитизмі селяни беруть участь, не задумуючись, що вони роблять. Залишаючи в полі плуг, біжать за сигналом на пограбування потяга. Таким чином, з цим бандитизмом надзвичайно ускладнюється боротьба. Розгнуждане селянство протягом цілого року, тобто з травня 1919 року, не маючи з боку влади необхідного тиску, отримало [повну волю]. Це дало їм упевненість у тому, що советська влада слабка, що бандити й повстанські дії вільнодумних батьків зуміють придушити комуністичну владу, знищити будь-яку повинність перед державою й тим самим оберігати своє село від зовнішнього тиску й охороняти своїх дезертирів. Цим пояснюється злочинність значної частини селянського населення й непідкорення Советській владі...

Пасивний бандитизм найбільш розвинений у районі залізниць і в місцевостях 1-ї й 3-ї ударділянок. Останнім часом внаслідок перебування значної кількості військ Червоної армії активний бандитизм став частково розсіюватися, але замість нього, за агентурними відомостями, пасивний бандитизм став усе більше й більше зростати. Він розповсюджується й на північ, досягаючи села Бугайки з навколишніми хуторами. Значним є загін Склярова-Коваля, зараз розсіяний на групи в 5-10 чоловік в районі Яма-Лиман.

Боротьба з бандитизмом. Боротьба з активним бандитизмом може бути проведена регулярно військовою частиною способом позиційно-фронтального порядку тоді, коли ця частина має міцну дисципліну, добре озброєна й повністю постачається всіма видами забезпечення. Вона може розгромити будь-яку озброєну сміливу банду. Така боротьба може дати значні результати й не може впливати на розклад червоноармійців. Та, на превеликий жаль, зараз при тому, що є велетенська кількість частин Червоної армії, вони мають весь час значну потребу в продовольстві, обмундируванні та інше. У деяких частинах серед красноармійців не ведеться жодна культурно-освітня робота, а оперувати доводиться значними групами червоних частин проти невеликої банди. Бандити переважно вислизують з поля зору цієї бойової частини, а красноармійські частини в цей час займаються своїм власним самопостачанням [грабежем], і це тільки розкладає частину й викликає цілий ряд зловживань стосовно селянства. Внаслідок цього породжується ще більший пасивний бандитизм. Виступ за наказом з центру якої-небудь червоної частини проти групи бандитів здебільшого запізнюється. Частина не виступає або відмовляється йти в напрямі до іншої ділянки, де оперує банда, бо в на-

казі про це не зазначено. Отож, зовсім вільно банда в 100–150 чоловік вирушає в інший бік і навіть здійснює наступ на мирно розташовану червону частину і вбиває красноармійців. Таким чином, боротьба регулярним воєнно-фронтовим способом проти знахабнілих груп бандитів, які діють за власною ініціативою, не дає необхідних нам блискучих результатів.

Боротьбу з пасивним бандитизмом регулярні частини абсолютно не здатні проводити, бо пасивний бандитизм упевнений, що регулярні частини Червоної армії не будуть стояти на одному місці. Через це вони під час перебування в селі якої-небудь частини приступають до своєї мирної праці, а в момент відходу пасивний бандитизм у 10–40 чоловік знову виступає й проводить операції.

Коли ж залишити значну кількість красноармійців у тому чи іншому селі для виловлювання злочинних елементів, то вони швидко освоюються й поступово заражаються під селянським впливом тим же бандитизмом. До того ж ця частина змушена знаходитися не на казарменому становищі, а по хатах селян, отож дисципліна цієї частини абсолютно розвалюється. А у невеликих частинах через відсутність політконтролю красноармійці, живучи поруч, піддаються агітації селян, заражаються тим же бандитизмом і здебільшого виявляють недопустиму поведінку, що в свою чергу ще більше діє на психологію селянина й пасивний бандитизм ще більше розростається.

Таким чином, пасивний бандитизм засмоктує в себе значну кількість селян і навіть робітників, які навмисно влаштовуються на ремонтні залізничні роботи пильщиками, і навіть міліцію, дезертирство, робітників губліському і трудармійців, які охороняють залізницю. Отже, регулярним військовим частинам надзвичайно важко вести боротьбу з активним бандитизмом, який породжує пасивний бандитизм.

Прийоми боротьби з бандитизмом. Констатуючи факт найбільшого зла від місцевого пасивного бандитизму, який вимагає постійного спостереження за діяльністю й життям кожного села й хутора, Постійна Народа вважає за необхідне організувати найбільш міцні осередки для боротьби з бандитизмом у вигляді Постійних Нарад як у повітовому масштабі в Ізюмі й Слов'янську, так і виділивши особливі ударні дільниці, як то 1-у, 2-у, 3-ю й 4-у. До того ж організували Постійну Наряду в Барвінковому та Лимані.

Усі ці Постійні Наряди керуються нашою Ізюмо-Слов'янською Постнарядою, в яку ввійшов представник Бахмутського Губпарткому, Губвиконкому і голова Слов'янського повітвиконкому тов. Хільков. Ці Постійні Наряди систематично ведуть роботу в галузі посилення й організації советської роботи й встановлення агентурної розвідки. Для виловлювання бандитських елементів були видані 1-й і 2-й накази, які зобов'язують під страхом суворого покарання саме населення в 15-верстовій смузі залізниці охороняти залізницю, телефони й телеграфи. Ці накази спричинили сильне враження на діючі банди, вони розсмокталися на дрібні групи й стали переходити на південь по ближче до Ями, Бахмута й стали ще більше тероризувати залізницю.

Останнє викликало необхідність у Лимано-Слов'янському районі Барвінкове-Гаврилівка оголосити надзвичайний стан облоги, вилучати заручників, вивуджувати як активних бандитів, так і пасивних, та інших підозрілих осіб, помічених як бандитські розвідники. Крім того, в 1-му й 3-му районах, які обслуговуються тов. Смирновим, був неодноразово оточений Теплінський ліс і значна його частина була пройдена. А також у всіх селах і хуторах були проведені поголовні обшуки; таким чином цей район був цілком очищений і виведено значну кількість бандитів місцевого походження.

До того ж у цьому районі приступили до організації советської та партійної роботи. У явних бандитів було проведено цілий ряд реквізицій майна, яке тут же розподілялося між незаможними селянами. У деяких селах селянство відмовлялося прийняти реквізоване майно. Отож це було здійснено в інший спосіб: обмін на гірший інвентар. І це проводилося до тих пір, поки конфісковане майно не залишилося в селянства. Цим втягнуто селян цієї місцевості, і їхня повна зацікавленість уже відчувається. Вивуджена значна кількість учасників у бандитизмі, які виказані самим селянством. Замість колишнього тероризування бандитами починаємо будувати Соввладу.

У 2-у районі, Лиман-Ямпіль, було розкрито значну кількість груп пасивних бандитів, які здійснювали ряд обстрілів і пограбувань залізниці, підрізання телефонно-телеграфних стовпів. Бандити мали найтісніший зв'язок з кримінальним розшуком, ОТДЧК і залізничними службовцями й робітниками, які взяті на облік, проведено вже ряд арештів, і після слідства було застосовано найвищі заходи покарання. На дільниці Лиман-Ямпіль, яка обслуговується тов. Казимирчуком, була проведена повальна облава на всі поселення й вилучено значну кількість бандитських елементів. Причому за постановою місцевих нарад, як сильний захід покарання, було спалено бандитські хати тих, хто пійманий на місці злочину. Під час пожеж, як з кулемета, відбувалися постріли від розриву схованої значної кількості куль і бомб [гранат].

У результаті всієї роботи наводимо такі цифри:

а) Арештовано: за підозрою в активному сприянні бандитам..	181 чол.
активних бандитів	261 чол.
заручників.....	30 чол
дезертирів	133 чол.
б) Убито: бандитів.....	278 чол.
в) Розстріляно після слідства бандитів.....	85 чол.
г) Конфісковане майно, передане комнезаможам	28
д) Спалено бандитських хат.....	24
є) Відібрано зброї:	
гвинтівок	45 шт.
обрізів	17 шт.
револьверів.....	11 шт.
шабель.....	6 шт.
сідел	22 шт.
коней	34 шт.

тачанок	26 шт.
кулеметів	10 шт.
гвинтівочних патронів	3250 шт.

У подальшому нами вжиті термінові заходи до організації як в Ізюмі, так і в Слов'янську маневрених загонів по 120 шабель і 50 багнетів на тачанках, які будуть мати в своєму складі найбільш перевірених незаможних селян, що проживають у тих чи інших ударних дільницях. У випадку необхідності ці загони можуть з'єднатися в один ударний кулак обох повітів, і таким чином при наявності гарної агентури комосередків на місцях, власної маневреної ініціативи цілком реально буде знищити активні банди й тим самим ослабне зростання пасивного бандитизму.

Саме за цих обставин район може бути звільненим від постійного перебування значної частини регулярних червоних військ, що полеглих у продовольчому відношенні як селянство, так і робітників, беручи до уваги, що [навколо] неврожайність [голод] і тим чи іншим способом викачано більше 150 % хлібних продуктів¹».

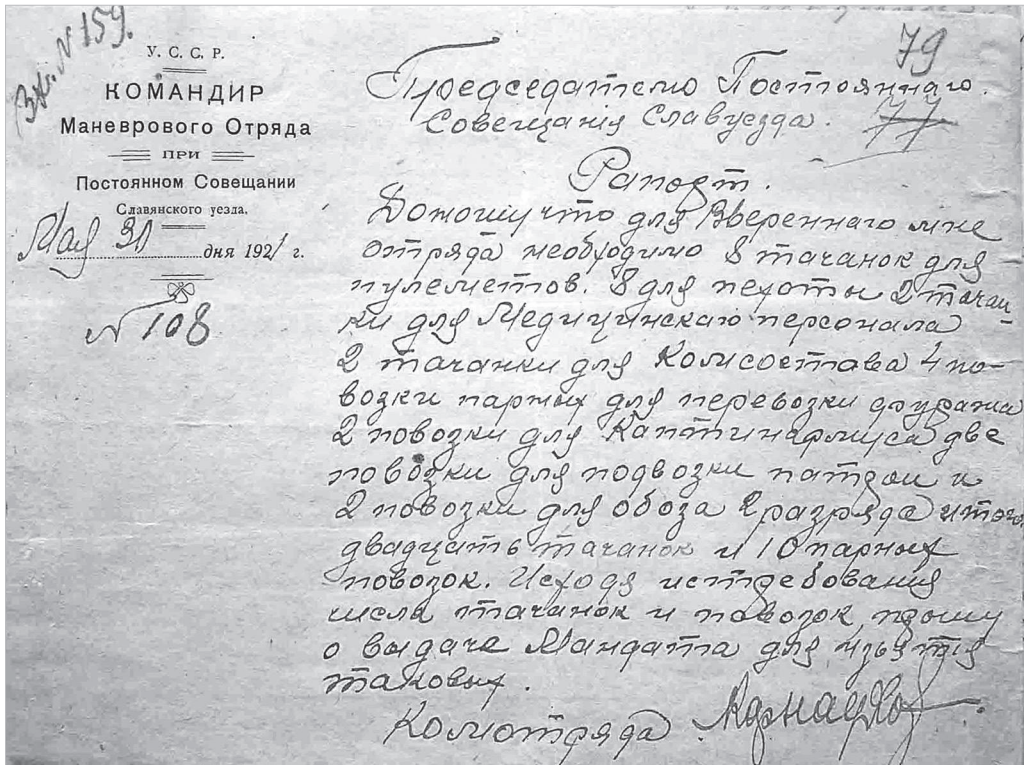
Доповідна записка Постнаради Ізюмо-Слов'янського району в центр від 26 травня 1921 р. так характеризує місцевий повстанський рух: «На підставі обстеження перед Постійною Народою постав факт існування подвійного бандитизму. Перший — активний, другий — пасивний бандитизм. Активний бандитизм винятково групується невеликими загонами й час від часу здійснює ті чи інші напади на місцевість чи на залізницю, керується сміливцем-батьком і прикривається маскою Махна.

Пасивний же бандитизм переховує активні групи банд, підготовує їх, повідомляє, де знаходяться червоні військові частини. Пасивний бандитизм під впливом бандитської махновської агітації проникає в глибину широких мас не тільки селян, але й ремонтних лінійних і взагалі залізничних робітників і службовців, через це бандитизм має значну інформацію про прямування маршрутних поїздів з тими чи іншими цінностями (особливо в Лиманському районі)...

Неможливо вести боротьбу з відкритим бандитизмом, не кажучи вже про пасивний, способом позиційно-фронтовим з єдиним центральним командуванням, бо поки доходить наказ про виступ тієї чи іншої частини на боротьбу з бандою, яка наближається, цей наказ запізнюється, частина не встигає, як банда зникає. Навпаки, нами було запропоновано організувати найбільш стійкі й гнучкі невеликі загони — винищувальні загони. Тільки ці загони здатні виявляти свою власну ініціативу й добивати банду до кінця своїм безперервним наступом».

Саме такий спеціальний маневрений загін ЧК зненацька розгромив штаб Савонова в Теплінському лісі наприкінці травня 1921 р. Ось як про це чекісти повідомляли в центр: «Співробітником Постійної Народи тов. Лом'євим за розробленим ним планом разом з таємною групою [ЧК]

¹ Це тільки комуністичний мозок може досягнути, як вдалося пограбувати в селян 150 % наявного в них продовольства.

Рапорт командира советського карального загону М. Карнаухова в Постнараду (штаб). Він просить надати йому мандат (дозвіл) для грабежу в селян коней і бричок, щоб переобладнати їх на тачанки.

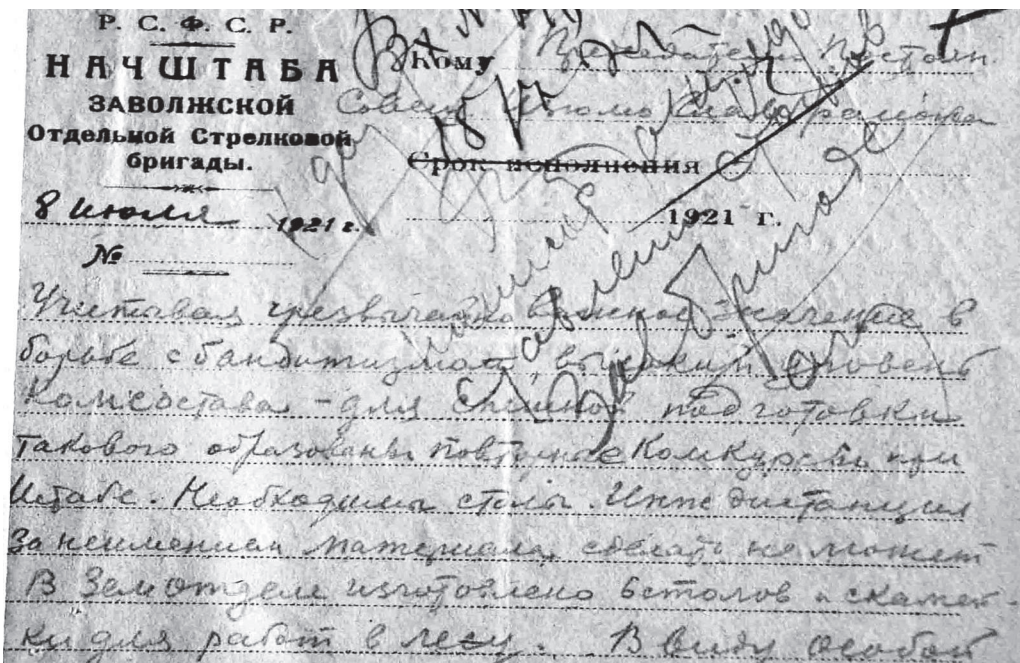
була здійснена засідка на штаб Савонова в Теплинському лісі. З нею були послані частини 1-го стрілецького полку Заволзької дивізії. Під час намацування сплячого Савонова зі штабом у лісі була виявлена недостатня дисциплінованість розташованих в ланцюгу прочісування красноармійців. Внаслідок цього з невідомої причини був зроблений невчасний постріл, і банді Савонова в кількості 15–20 чоловік пощастило стрепенутися від сплячки й узяти ініціативу в свої руки. Але завдяки стійкості нашого кулеметника Чепрасова й розвідників таємної групи було зупинено дію кулемета бандитів, і банда втекла. Красноармійські частини зуміли просунутися вперед і захопити все майно штабу Савонова». 9 червня 1921 р. Ізюмо-Слов'янська Постнарада своєю постановою «відзначила енергійну діяльність кулеметника тов. Чепрасова у неодноразових засідках на місцях перебування бандитів Савонова» та клопотала перед Совнаркомом УСРР про його нагородження орденом Червоного Прапора.

Советські військові частини, які безпосередньо воювали в Ізюмському та Слов'янському повітах із місцевими повстанцями в 1921 р.:

- Заволзька дивізія (бригада);

- 216-а кавалерійська бригада;
- Частини 1-ї Кінної армії;
- 19-й кавалерійський полк;
- Зведена дивізія ВНУС (1-й зведений кавалерійський полк, 2-й зведений полк, 3-й кавалерійський полк);
- 71-й полк ВНУС;
- 101-й полк ВНУС;
- 175-й батальйон ДонгубЧК з легкими гарматами;
- 13-а бригада військ ЧК;
- 16-а Окрема Богучарська стрілецька бригада військ ВЧК (три полки) у складі Донецької дивізії ВЧК — періодично;
- Харківська Ударна Група ЧК;
- Загін при ОТДЧК (транспортна ЧК на залізниці);
- «Зведено-маневрена група військ України по боротьбі з бандитизмом» під командуванням В. Степанова;
- Декілька залізничних батальйонів з охорони залізниць;
- Комендантські батальйони;
- Особливий відділ №1 Харківського Воєнного Округу;
- Бронепотяги «Лейтенант Шмидт», «Советская Украина» №24 та інші, декілька бронелетучок і «бронеплощадок»;
- Ізюмський та Слов'янський винищувальні кавалерійські загопи червоних карателів на тачанках та інші частини.

Рапорт начштабу
 Завольської стрілецької бригади.

Заволзька дивізія (бригада) червоних протягом усього 1921 року вела з савоновцями безперервні кровопролитні бої. Саме ця дивізія разом з бригадами ЧК і ВНУС завдала повстанцям найбільших втрат і остаточно підірвала їх боездатність. Зовсім не каральні загони місцевих запродавців, так званих комнезаможів Бойка й Карнаухова, розгромили савоновців, а саме регулярні частини Заволзької дивізії й частини внутрішніх військ і чекістів. То вже пізніше комуністична пропаганда, всляко возвеличуючи цих комнезаможників-кейнесів¹, тільки їм приписувала ліквідацію всього повстанського руху. Це пов'язано передусім з тим, що советському режиму було зовсім не вигідно показувати, що проти савоновців та їхніх побратимів воювали регулярні окупаційні дивізії «Робітничо-Селянської Червоної Армії» й каральні полки та батальйони чекістів. Інакше жодні місцеві колаборанти не змогли б їх здолати.

З цього ми бачимо, що Советська армія народжувалася в запеклій війні з українським та іншими підневільними народами як армія передусім окупаційна, що служила російсько-комуністичним загарбникам. Це чудово видно на прикладі тієї ж Заволзької дивізії (бригади), що вела на Ізюмщині проти українських повстанців повномасштабні військові дії протягом 1921 року. Як ми вже зазначали вище, з нею отаман Савонов і його побратими зіткнулися ще восени 1920 року, коли воювали в Революційній Повстанській армії махновців.

Окрема Заволзька бригада створена 4 жовтня 1920 року, коли на Херсонщині було об'єднано 1-й Заволзький стрілецький полк, перекинутий з Волги в Україну, та 2-й Красногусарський полк. Командиром бригади був призначений колишній царський ротмістр Є. В. Ватман², а начальником штабу — колишній підполковник генштабу царської армії М. М. Петров.

Історично Красногусарський полк жодним чином не був пов'язаний з гусарами. Він сформований у Балаклії весною 1920 року, де зберігалися склади 10-го гусарського Інгерманладського полку Російської імператорської армії³. Саме його парадну форму — сині доломани⁴ з золотими

¹ Кейнеси, комнезаможі — від КНС (комітет незаможних селян) — місцева назва злюмпенізованої частини найбільшого селянства, яке стало на службу комуністам проти своїх односельчан.

² Ватман пізніше був відправлений на Далекий Схід, де був призначений командуючим Народно-Революційною армією. Там він сформував Ново-Заволзький Красногусарський полк, який жодного стосунку до «українського» Заволзького полку не мав. У 1929–1930-х рр. Ватман та інші командири Заволзької дивізії були репресовані й розстріляні в 1937–1938 рр. Їхня слідча справа в ОГПУ так і називалася — «Гусари». Так одні карателі знищили інших — усе справедливо.

³ За іншою версією, вони носили парадну форму 1-го Сумського й 3-го Єлизаветградського гусарських полків. Форми цих трьох гусарських полків відрізнялися між собою тільки кольором кашкетів.

⁴ Доломан — коротка суконна куртка, розшита шнурами на обшлагах, грудях і по спинних швах, носилася гусарами й застібалася на «костильки» в петлі.

Красноармієць
Красногусарського полку
Заволзької дивізії.

шнурками й кантами, яскраво-крапові (малинові) чакчири¹, латунні гудзики й чоботи з латунними розетками — отримали красноармійці-кавалеристи. Слід відзначити, що гусарська форма в ті часи була досить модною у військах.

Особовий склад полку в пішому складі брав участь у параді 1 травня 1920 року в Харкові, де, ймовірно, й отримав за свою екзотичну форму назву Красногусарський. Збереглася тогочасна кінохроніка, де ми бачимо гусарів у різноманітних військових кашкетах, безкозирках різних кольорів, кубанках, заломлених назад, папахах, каракулевих шапках і т. д. Останні, до речі, від Московського совету подарував красноармійцям у Харкові голова Моссовету Л. Б. Каменєв. Відомо, що цей полк був укомплектований колишніми солдатами й офіцерами Білої армії Денікіна.

Заволзький стрілецький полк сформований у січні 1920 року в Саратовській губернії переважно з полонених солдатів і офіцерів Білої армії Колчака та різноманітних інтернаціоналістів.

5 листопада 1920 року Окрема Заволзька Зведена Красногусарська бригада була включена до складу 23-ї стрілецької дивізії (перейменована 14 листопада ц. р. у 3-ю стрілецьку дивізію), яка вела переслідування Повстанської армії Махна. Діяла ж Заволзька бригада завжди окремо. У складі махновців у цей час воював і 4-й піхотний полк під командуванням Григорія Савонова, який завжди йшов у авангарді Повстанської армії, пробиваючи їй шлях через заслони червоних військ.

Декілька разів Заволзька бригада була вщент розбита махновцями, але, знову поповнена, далі їх переслідувала. У підсумку вона своє завдання значною мірою виконала, за що 24 лютого 1921 р. була нагороджена орденом Червоного Прапора. У нагородному листі записано: «Направлена на боротьбу проти Махна, Заволзька бригада похідним порядком передислокувалася в район Синельникове й увійшла в склад Північної групи,

але, знову поповнена, далі їх переслідувала. У підсумку вона своє завдання значною мірою виконала, за що 24 лютого 1921 р. була нагороджена орденом Червоного Прапора. У нагородному листі записано: «Направлена на боротьбу проти Махна, Заволзька бригада похідним порядком передислокувалася в район Синельникове й увійшла в склад Північної групи,

¹ Чакчири — гусарські штани: вузькі, в обтяжку, розшиті шнурками й галунами у верхній частині стегна, заправлялися в чоботи.

*Красногусарський полк на параді в Харкові 1 травня 1920 року.
Кадр із тогочасної кінохроніки.*

де в бою під селом Федорівка 16 грудня 1920 р. захопила в противника чорний прапор, 3 гармати, 6 кулеметів, снаряди, обози та інше майно, відбила 460 красноармійців 42-го стрілецького дивізіону. Потім перейшла пішки, майже не зупиняючись, на Полтаву, де бригада знову зіткнулася з бандитами Махна й у період з 12 до 28 січня, за 16 днів, зробила безперервний похід на відстань 800 верст, рідко зупиняючись у населених пунктах, маючи відпочинок не більше 3-х годин на добу. Бригада переслідувала банди Махна в складі групи тов. Нестеровича, взявши участь у 11 боях, де було знищено до тисячі бандитів, захоплено 50 кулеметів, обози з майном і озброєнням. Заволзька бригада сприяла перетворенню організованого загону Махна в зграю бандитів, які рятуються втечею, і зараз остаточно розгромлені». Крім ордена, бригада отримала три Почесні Революційні Червоні Прапори та додатково 176 бійців і командирів Заволзького полку були нагороджені орденом Червоного Прапора, у тому числі й комбриг Рибаків. Це був небувалий випадок у ті часи, щоб нагороджували таку велику кількість бійців з однієї частини. Що цікаво, серед нагороджених заволзьких стрільців 19 були мадярами, що свідчить про значний відсоток у полку інтернаціоналістів.

Протягом боїв з махновцями Заволзька бригада понесла велетенські втрати. Так, на 1 лютого 1921 року в складі Красногусарського полку за-

лишилося всього 14 командирів і 140 кавалеристів. Протягом лютого-березня, знаходячись уже на Ізюмщині, бригада була значно поповнена мешканцями Поволжя — росіянами, казанськими татарами, башкирами й німцями. Красногусарський полк отримав поповнення здебільшого киргизами, які бездоганно володіли холодною зброєю. Згідно з наказом № 225 Харківського військового округу, Заволзька бригада була переформована в Заволзьку дивізію в складі трьох піхотних полків, Красногусарської бригади в складі двох кавалерійських полків та 216-ї окремої стрілецької бригади.

На 26 квітня 1921 р. Заволзька дивізія дислокувалася таким чином: 1-й Заволзький полк в Ізюмі; 2-й Заволзький полк переводився з Барвінкового в Слов'янськ, де в його склад вливався 646-й стрілецький полк (перекинутий із Бахмута); 3-й Заволзький полк із Ізюма переводився в Луганськ разом з розформованим 648 стрілецьким полком. Красногусарська бригада теж перебувала в Ізюмі. Виконуючим обов'язків командира Заволзької дивізії був її начальник штабу, колишній царський підполковник М. М. Петров. На 4 квітня 1921 р. начдивом ми вже бачимо М. О. Рибакова¹, а її воєнним комісаром Самсонова (пізніше — Семанського). Виконуючим обов'язки командира Красногусарського полку спочатку був прапорщик М. А. Самсонов, а з 10 квітня командиром був призначений колишній унтер-офіцер гвардійського Кирасирського полку царської армії І. А. Федченко. Отже, Самсонов з комполку був переведений на посаду воєнкома дивізії.

Головним завданням Заволзької дивізії стала боротьба з савоновцями, махновцями та іншими повстанськими загонами на території Ізюмо-Слов'янського району бойових дій. Саме тут розгорнулася найбільш

¹ Рибаків Михайло Олександрович (псевдоніми Рябінін, Михайло, Степан Сихалін) — народився 1885 р. в с. Кам'янка Миколаївського повіту Самарської губернії Росії. Учасник 1-ї світової війни. Протягом 1918–1922 рр. — командир Уральського запасного полку, 68-ї бригади, Заволзького полку, Заволзької (8-ї) стрілецької бригади, начальник Окремої Зведеної Заволзької дивізії. У 1922 р. за війну з повстанцями Ізюмщини, зокрема савоновцями, начдив Зведеної Заволзької нагороджений другим орденом Червоного Прапора РСФРР. Перший орден він отримав у лютому 1921 р. за переслідування Махновської армії восени 1920 – у січні 1921 рр.

Безпартійний, до 1918 р. російський есер. Закінчив у 1921–1924 рр. Воєнну академію РСЧА. У вересні-грудні 1924 р. — командир 15-ї стрілецької Сиваської дивізії. Потім переведений у Розвідуправління Генштабу РСЧА та направлений у грудні 1924 – жовтні 1926 р. резидентом і советським воєнним радником у Китай, Харбін і Пекін. З чекістської характеристики: «Працівник великого масштабу з чималою військовою й політичною підготовкою. Колишній соціал-революціонер. За час роботи в Харбіні дав гарні результати й показав, що працювати може. У Пекінських умовах результати гірші. Поки що важко сказати, чи є це результатом дуже важкої атмосфери й боротьби, яка там розпочалася, чи інших причин. Узалали призначенню відповідає. Політично надійний». Хоча через 12 років, на початку 1938 р., комбриг (з 5.12.1935) і доцент Рибаків був розстріляний як запеклий ворог Советської влади. Згадуючи про савоновців, мабуть, передусім про їхнього Батька-отамана, червоний комдив залишив спогади, як запросто ними «одним ударом розрубувалася голова, шия й півтулуба, або півголови скошувалися так точно, ніби різали кавун».

запекла боротьба з українськими повстанцями Харківщини й Донеччини. З боку червоних її координувала Постійна Нарада, одним з провідних членів (заступником голови Постнаради) якої був «Уповноважений по боротьбі з бандитизмом ВУЧК» на Харківщини й Донеччині, «герой» кримських розстрілів кінця 1920 р., кривавий чекіст Н. Д. Петров¹. Саме в його розпорядженні була Заволзька дивізія, яка згодом знову була перейменована в Окрему Заволзьку бригаду.

Війна заволзьких стрільців і червоних гусарів з савоновцями та махновцями йшла з перемінним успіхом. Їхні звірства набули настільки одіозного характеру, що в серпні 1921 р. було заарештовано цілий ряд визначних чекістів на чолі з Петровим за звинуваченням у численних зловживаннях і «порушенні соціалістичної законності». Протягом цієї війни червоні гусари повністю втратили свій «гусарський» вигляд і зовні нагадували звичайну красноармійську частину, навіть без будь-яких советських відзнак. Збереглися чисельні свідчення, що в цей час у Ізюмо-Слов'янському районі місцеві мешканці не раз сприймали червоних гусарів за повстанців, бо вони були такими ж обідраними й без будь-яких знаків розпізнання. Тому-то вже з осені 1921 р. назва «Красногусарський» перестала використовуватися командуванням і особовим складом полку.

Ставлення російських красноармійців до місцевого населення яскраво змалював у своїх літературних спогадах один із них: *«Мы проходили молчаливым краем... фабрики бандитизма... Тут все были невинней недоошенного младенца... Тупое выражение, уклончивый взгляд, лукавая, быстрая, как молния, усмешка... Снаружи мирный вишневый рай, пейзажное благодушье, тишь и сон среди белых хаток, девчата за плетнями, волю у скрипучих журавлей. Все это был один маскарад, не больше. За декорациями таилось нечто такое, что слабо походило на селянскую идиллию. Скользящее тело бандитизма — вот что извивалось за кулисами малороссийской оперы. Обрез и ручная бомба прятались под спидницей украинской красавицы».*

12 червня 1922 р. Заволзька бригада (інша назва — 8-а Харківська) була переформована в 23-ю стрілецьку дивізію, а її полки — відповідно в 67-й, 68-й і 69-й. Колишні червоні гусари були зведені в Заволзький кавалерійський полк цієї дивізії. У листопаді 1922 р. 23-й дивізії було присвоєно почесне найменування Харківської за успішну боротьбу з українськими

¹ На його руках — кров тисяч жертв червоного терору в Криму. Він очолював Кримську Ударну групу ЧК та її «трійку», яка підписувала сотні вироків на смерть. Наведемо один з них: *«1920 року листопада 28-го дня ст.Джанкой. Я, нчальник Кримської Ударної Групи 2-го пункту Петров, помічник Начальника Кримської Ударної Групи т.Каляев, уповноважений Начособвідарма-13 т.Дальський, розглянувши список і анкети всіх Врангелівських офіцерів і беручи до уваги, що всі ці особи, перебуваючи в лавах Білої армії, будучи корніловцями, дроздовцями і марківцями, брали діяльну участь у зміцненні Сиваських і Перекопських районів і нанесли шкоду Робітничо-Селянській Владі, ухвалили: усіх врангелівських офіцерів, як шкідливий елемент, що заважає будівництву Робітничо-Селянській Республіки, в кількості триста двадцять чоловік — розстріляти. Вирок привести до виконання протягом 24 годин».* Досвід масових розстрілів і нелюдської жорстокості Петров повною мірою використав на Ізюмщині.

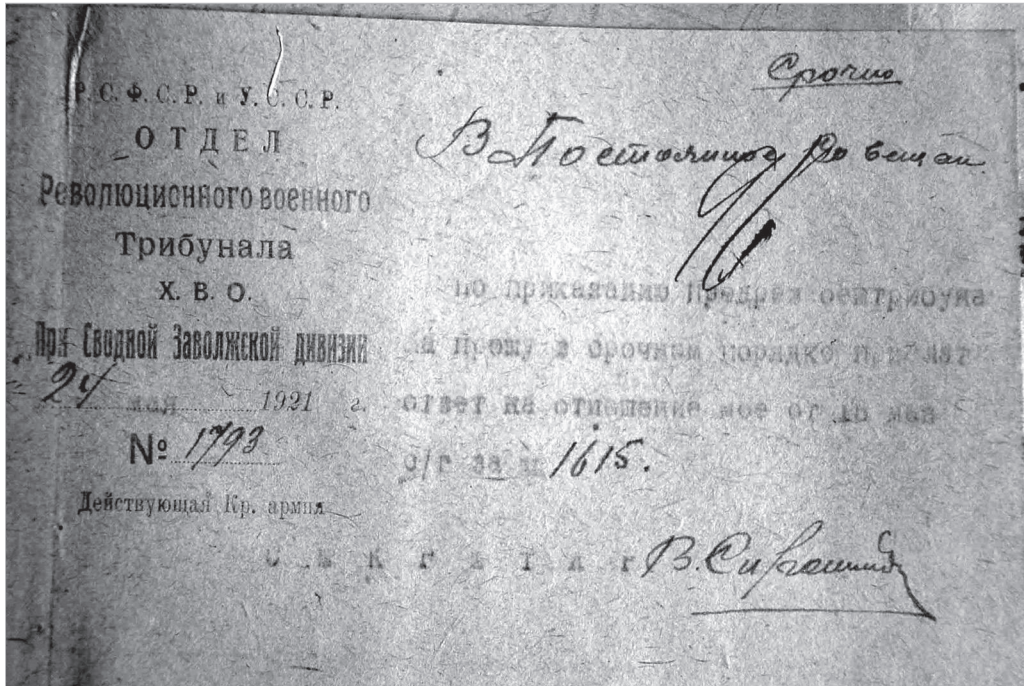

Газета Заволзької дивізії від 7 травня 1921 р.

повстанцями в 1920–1921 рр., а ще — за антирелігійну боротьбу, коли заволжці брали активну участь у пограбуванні й руйнуванні християнських церков Харкова, зокрема й Успенського кафедрального собору. Нову назву бійці 23-ї блискачче виправдали, влаштувавши на Різдво 1923 р. за допомогою місцевих комсомольців «святкову» ходу, під час якої «були піддані блюзнірській нарузі релігійні почуття віруючих християн до Богоматері».

У 1932 р. 23-я дивізія була нагороджена орденом Леніна (першою в СРСР серед військових частин) за допомогу в будівництві ХТЗ (Харківського тракторного заводу). Від Заволзької бригади у спадок їй перейшов і орден Червоного Прапора. Крім орденів, дивізія потрапила й у іншу «роздачу» — смертних вироків. У 1937–1938 рр. були засуджені й розстріляні командир дивізії комбриг Куницький, начальник політвідділу бригади комісар Бубличенко, начштабу майор Коритін, начальник будівельної частини інтендант 2-го рангу Ковалевський, два командири полків та інші.

У вересні 1939 р. дивізія ходила у «визвольний похід», несучи «советське щастя» Західній Україні. Наступного року була окупація Латвії, яку сором'язливо іменували «передислокацією в Каунас». Потім була війна з німцями на Північно-Західному фронті та на Донському під Сталінградом, де 1 березня 1943 р. 23-я дивізія була переформована в 71-у гвардійську стрілецьку. У 1947 р. ця дивізія була остаточно розформована. У Советській армії були ще три 23-ї стрілецькі дивізії — другого, третього й четвертого формування, але вони жодного стосунку до Заволзь-

Документ Ревтрибуналу Зведеної Заволзької дивізії від 24 травня 1921 р.

кої не мають. Ось така заплутана й непроста історія Заволзької дивізії, яка розпочинала свій шлях ганебною каральною війною проти українського селянства. Типова картина для окупаційної Советської армії.

Новий етап війни проти українського селянства, яке всіляко підтримувало повстанців, розгорнувся з квітня 1921 р., коли розпочала свою криваву діяльність «Постійна Нарада Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом при Совнаркомі». Не зумівши здолати повстанців у збройній війні регулярною армією, комуністи розпочали жажливий терор проти мирного населення.

«Постійна Нарада Ізюмо-Слов'янського району» — це каральний штаб для боротьби на південному сході Харківщини та північній Донеччині з повстанським рухом і будь-яким селянським опором советському окупаційному режиму. Цей штаб був створений 29 березня 1921 р., приступив до роботи з 1 квітня у складі: голова — член ВУЦВК Петро Григорович Казимирчук, заступник голови — член президії Харківського губвиконкому Смирнов, секретар — член Харківського продгубкому Штафинський, члени Нарادي: уповноважений ВУЧК Петров та голова Ізюмського повітового парткому Воробйов, з дорадчим голосом начальник Зведеної Заволзької дивізії Рибаків і военком цієї дивізії Самсонов.

За потреби на засідання Постнаради залучали від Ізюмського повітпарткому Флейтшера, голову Слов'янського виконкому Хількова, начтилу

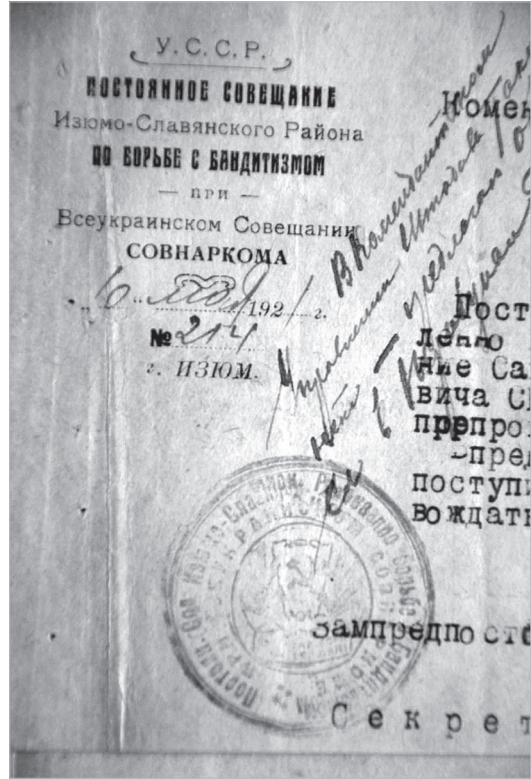
Слов'янського повіту Лациса, замначгарнізону Слов'янська Берліна, Слов'янського повітового продкомісара Крумпмільера, начальника Ізюмського епідгоспіталю Міллерштейна та інших.

Цей штаб спочатку базувався в Ізюмі, а з 1 червня був переведений у Слов'янськ, бо «в Слов'янському повіті все ще продовжують функціонувати активні групи банд». Постнарада мала штат постійних «політпрацівників» у кількості 15 чол. та за потреби залучала сотні чекістів і «відповідальних партпрацівників», зокрема, й з Харкова та Донбасу. Постнараді підлягали всі советські війська на території Ізюмського та Слов'янського повітів, ЧК, міліція, партійні й советські органи тощо. У підконтрольному Постнараді регіоні були виділені чотири «ударні ділянки»:

1) Гола Долина, Христище, Маяки, Сидорівка, Пришиб, Тетянівка, Святі Гори й Богородичне; 2) Лиман, Попівка і Ямпіль; 3) Студенок, Яремівка, Банне, Ярова, Новоселівка й Червоний Оскіл; 4) Барвінкове з прилеглими селами. Цим найбільш антисоветськи налаштованим районам приділялася найбільша «увага».

Постнарада Ізюмо-Слов'янського району створила на чотирьох ділянках підконтрольні їй Ізюмську, Лиманську, Слов'янську й Барвінківську місцеві Постійні Наради.

У наказі Постнаради №1 від 4 квітня весь Ізюмо-Слов'янський район «оголошувався ударним по боротьбі з бандитизмом», та «для успішності проведення й встановлення в селах і хуторах революційного порядку на розсуд Наради можуть оголошуватися як на воєнному положенні, так і в стані облоги ті чи інші місцевості». Тут же зазначається, що охорона всіх телеграфних, телефонних ліній, залізничної колії «у 15-верстовій смузі по обидва боки», а також мостів, переправ через ріки, державних споруд тощо «лягає під кругову відповідальність селян прилеглих сіл і хуторів». Це означало, що за будь-яке їхнє псування чи пошкодження розстрілюватимуться заручники, взяті з мирного населення, здебільшого авторитетні в селі чоловіки. Крім того, на все населення села будуть накладатися нещадні контрибуції й проводитимуться масові арешти й конфіскації майна.

Печатка й штемпель
Ізюмо-Слов'янського карального штабу.
16 травня 1921 р.

Совершенно-секретно.

Д О К Л А Д

ПОСТОЯННОГО СОВЕЩАНИЯ ИЗЮМО-СЛАВЯНСКОГО РАЙОНА ПО БОРЬБЕ С БАНДИТИЗМОМ
за время с 1-го по 15-е Апреля 1921 г.Организованное Постоянным Советским
при Совнаркоме от 29-го Марта 1921 г.

Постоянное Советское заседание Изюмо-Славянского района в составе: Председателя, члена ВЦИК тов. КАЗИМИРЧУНА, заместителем его, члена Президиума Харьковского Губсовнархоза тов. СМЕРНОВА, члены Советского Уполномоченный В.И.М.И. тов. ПЕТРОВ, Председатель Изюмского Упаркома тов. БОРОБЕВ и Секретарем Советского Уполномоченный Харьковского Упаркома тов. ШТОФИНСКИЙ и с совещательным голосом Начальник тов. РИБАНОВ и Военком тов. САМСОНОВ /Сводно Заволжской див. приступили 1-го Апреля с/г к исполнению своих обязанностей и основали свое местопребывание в г. Изюме.

Организационная работа Постоянного Советского заседания. В первую очередь Постоянное Советское заседание занялось организацией своего аппарата Советского аппарата. В распределении между собой функций и наметила план работы по оздоровлению Советского аппарата. В основу своего плана работы было положено: 1) обследование местного Советского аппарата в Изюмо-Славянском районе и каковы причины их недостаточной работы; 2) обследовать характер и условия порождающие бандитизм, а также отношение крестьянских масс к Советской власти; 3) выработка плана борьбы с бандитизмом; 4) ведение политической агитации и восстановления здоровых условий партийной и Советской работы в Изюмо-Славянском районе.

За отчетный период состоялось 10 заседаний на которых рассматривались принципиального характера вопросы /си. приложение протоколов/ и соответствующих оперативных и административных приказов, констатирующие факты работы Постоянного Советского заседания. Члены Постоянного Советского заседания все время находились периодически своими выездами на месте оперативной работы ударных участков: 1-й ударный участок: Годая-Долина, Христинь, Маяки, Сидорова, Пришиб, Татьяновка, Святые Горы и Бородинское. 2-й ударный участок: Лиман, Поповка и Имполь. 3-й ударный участок: Студенок, Еремевка, Банная, Яровая, Новоселовка и Красный-Оскол. 4-й ударный участок: Варвеново с прилегающими селами. Во всех этих районах и ударных участках посылались политработники, кои были в распоряжении Советского заседания около 15-ти человек, а также выделенные Славянским и Изюмским Упарками, причем предполагавшиеся и прибытию для посевной компании политработники мобилизованные Харьковским Губпаркомом за отчетный период еще не прибыли, а посевная работа закончена.

Положение Советского аппарата в Изюмо-Славянском районе.

В Изюмском уезде:

Советский аппарат в Изюмском уезде ведется довольно не стройно свою работу в следствии непрерывного терроризирования бандами всяких начал. Главный руководящий аппарат Исполком фактически не имеет твердого руководящего лица. Предисполком, который он мог направить всю Советскую работу. Давление со стороны Упаркома на Исполком в смысле постановки Советской работы в уезде, было совершенно не достаточно за отсутствием также выдержанного твердого руководящего лица. Зачастую местнические, мелочные нарекания работников друг на друга, дискредитировало их самих, в следствии чего партийные и Советские работники не были в достаточной степени и следствии чего воспитаны, но и использованы в целях расширения и углубления партийной и Советской работы. Руководящие уездные органы совершенно не заглядывали в достаточной степени в гущу уездной жизни, кроме посылки различных агентов и отрядов, для проведения тех или иных продовольственных разверсток, но отнюдь не инструктирование местных Советских органов и партийных ячеек. Лишь за последнее время были созданы Секретари волостных комячек, которые были проинструктированы по всем текущим партийным вопросам, что касается других Советских партийных и профессиональных конференций и совещаний, происходило между Декабрем и Февралем месяцами и больше никакого общения с массами на селе не происходило, за редким исключением были волостные собрания исполкомов. Исполкомы преимущественно представляют собой совершенно не пригодный элемент, зачастую милиция имела связь с бандами и включала в себе значительную часть дезертиров. Комнезамож были совершенно без всякой политической окраски нарождались в большинстве случаев по инициативе кулаков а в некоторых местах, где были действительные комнезамож они были нанесены бандами.

Постоянным Советским заседанием Изюмо-Славянского района в целях выяснения действительного положения дел Изюмского уезда было созвано широкое Советское заседание при участии из представителей всех отделов, которые информировали нас о ходе своей работы и были приняты целый ряд постановлений, дающих дерективы Исполкому о срочных и неотложных мероприятиях в деле организации Уездного Советского аппарата.

К сожалению вследствие оперативных работ Пост. сов. расширенное заседание отложили на некоторое время

Доповідь Ізюмо-Слов'янського карального штабу в столицю. 29 березня 1921 р.

Ті ж самі заходи кругової поруки оголошувалися стосовно сіл і хуторів, де буде здійснене «вбивство чи насильство червоного воїна та советського працівника». За це на все населення села покладалася відповідальність «через допущення бандитизму й неприйняття заходів до гарантування безпеки Червоних військ, Советських працівників і мирних громадян аж до масових арештів, конфіскації майна і з віддачею Суду військово-революційного Трибуналу».

Система кругової відповідальності та заручників («ответчики») здійснювалася таким чином. Уповноважені ЧК чи партпрацівники приїжджали в село, брали списки селян-платників податку й підкреслювали червоним олівцем тих, хто платив найбільше. Потім ще додатково випитували у місцевих комнезамов, активістів, комсомольців про невдоволених советською владою в селі. Саме вони й ставали «ответчиками» за все село. Коли список був готовий, скликали сільський сход і селянам читали наказ та оголошували прізвища відповідальних «за порушення революційного порядку» або невиконання селом розпорядження комуністичної влади. «Ответчики», чи пак заручники, відповідали за це своїм майном і життям. Їх у селі призначали декілька десятків, здебільшого це були статечні чоловіки, батьки великих сімейств. Коли зачитували список заручників, з юрби селян чулося голосіння жінок і дітей, благання призначених.

Коли в околицях села хтось псував телефонну лінію, за жеребком з групи «ответчиків» тут же розстрілювали одного «відповідального», а все майно його родини конфісковувалося. Перервана поблизу села залізнична колія — розстрілювали двох. Поранений або вбитий красноармієць — «ответчики» тягнуть жеребки з чотирма смертними номерами. За кожного наступного красноармієця чи представника совлади кількість розстріляних селян подвоювалася.

У спеціальній інструкції червоним карателям давалися конкретні рекомендації, як проводити в життя ці заходи та яких наслідків слід прагнути:

«1. Призначення «ответчика» повинно здійснюватися спочатку в районах найбільш поширеного бандитизму й відбуватися якомога урочистіше...

4. Узагалі треба мати на увазі, що головною метою створення інституту «ответчиків» є зовсім не негайний розгром бандитизму шляхом репресій,

Командир советського карального загону
М. А. Шуленін.

а внесення розбрату й розшарування в села, створення атмосфери, коли кожен бандит буде боятися, що його видадуть. «Ответчик», боячись репресій, буде видавати бандитів, а потім, боячись помсти з їхнього боку, може бути використаний як старанний інформатор.

5. Під час застосування репресій, особливо розстрілів, стосовно «ответчиків» тиснути на психіку повільним приготуванням до жеребкування й т. п., даючи можливість викупити своє життя (або майно) видачею справжніх бандитів.

6. Узагалі рекомендується шляхом терору ставити «ответчиків» в такі умови, щоб вони ставали відкритими ворогами бандитів, тоді й, звільнившись за заслуги від відповідальності, вони залишаться інформаторами й помічниками Советської влади в боротьбі з бандитами зі страху помсти з боку останніх.

7. Роздачею конфіскованого майна й штрафів незаможникам та заходами політичного впливу на них слід створювати в селі умови, коли бандити й «ответчик» будуть боятися доносів з їхнього боку. Незаможники ж будуть зацікавлені у видачі тих та інших.

Винагорода тим, хто дає відомості, повинна йти шляхом загального збільшення фонду комнезаму, куди надходить за наказом половина конфіскованого, або таємно з преміального фонду.

Коли ж незаможник ризикує виступити відкрито, то це слід усіляко заохочувати, надавши йому одному конфісковане у вказаного ним бандита майно».

У наказі Постнаради № 2 від 18 квітня оголошується «район Ізюм-Яма, Лиман-Слов'янськ, Слов'янськ-Барвінкове-ст. Гаврилівка на надзвичайному положенні облоги» через «псування залізничної лінії, телеграфу й телефону, які постійно повторюються на ділянці ст. Ізюм-Яма при сприянні значної частини населення, яке проживає неподалік залізниці в селах і хуторах». Для цього весь район розбивався на 7 ділянок з прикріпленням до кожної сіл і хуторів «під найсуворішу кругову відповідальність за збереження залізниці, телеграфу й телефону як на населення, так і на залізничних службовців околотків і ділянок».

Ділянки відповідальності заручників:

1. Ізюмська ділянка включає села Піски, Гнидівка, Капітолівка і хутір Підлужний, зона відповідальності від залізничного моста через Мокрий Ізюмець до переїзду дороги Капітолівка–Синичине включно.
2. Цареборисове–Синичинська — Цареборисове, Синичине, від переїзду шосейної дороги від Капітолівка–Синичине до мосту через Оскіл включно.
3. Студенецько–Яремівська — Студенок–Яремівка, Кримки, Олександрівка, від мосту через Оскіл до ст. Святогірськ включно.
4. Ярове–Дробишівська — Банне, Ярове, Новоселівка, Пришиб, Дробишеве, Краснощоківка, Шмуличівка, від ст. Святогірськ до переїзду шляхової дороги на Щурове.

5. Щурове-Лиманська — Лиман-Щурове з усіма навколишніми хуторами, від переїзду шляхової дороги на Щурове до переїзду дороги Лиман-Ямпіль включно.
6. Попово-Ямпільська — Попівка, Ямпіль, Жеребець, Закотна, Дренівка, від переїзду дороги Лиман-Ямпіль до моста через ріку Дінець включно.

Крім того, наказується підпорядкованій Слов'янській Постнаradі розбити на дільниці також залізницю Лиман-Слов'янськ-Бантишеве, Барвінківській Постнаradі — залізницю Бантишеве-Барвінкове-Гаврилівка з відповідним закріпленням — заручниками населення навколишніх сіл і хуторів. Тут же зазначається, що *«у випадку пошкодження залізниці, телефону чи телеграфу заручники будуть розстрілюватися»* та *«пропонується Лиманській, Изюмській, Слов'янській і Барвінківській нарадам проводити заходи стягнення зі всією суворістю надзвичайного стану облоги»*. За цими сухими рядками стоять масові розстріли невинних, тотальні пограбування й терор мирних жителів.

Тільки в самому Червоному Осколі, за свідченням місцевого священика Резніка Івана Івановича, за період з 1918 по 1923 рік комуністи знищили 307 чоловік. Цей священик служив у місцевій церкві більше ніж піввіку й знав у селі все й про всіх, хрестив і відспівував осколян у першій половині ХХ століття.

У наказі № 5 від 17 квітня 1921 р. під грифом «Негайно. Суворо таємно» зазначалося, що *«місцевий бандитизм настільки знахабнів, що за цей період здійснив аварію потяга на перегоні Ямпіль-Лиман, де було виявлено убитими шість советських працівників. Крім того, здійснено два напади на села, де також виявлені людські жерстви. На це навіть звернув увагу Командуючий військами ХВО¹»*. Для максимальної активізації боротьби з місцевими повстанцями, які є *«опорою активних групових банд Щуся, Фоми, Марусі, Волоха² та інших»*, суворо наказується *«посилити репресивні заходи до тих сіл і хуторів, які вже засвідчили себе як постійні бази, тобто постачають і переховують банди. Для цієї мети слід збільшити вилучення заручників, і при найменшому повторенні з'яви там бандитів, несвоечасного інформування влади й військової частини, яка знаходиться неподалік, а також здійснення в селі вбивств, то цих заручників розстрілювати й брати нових, а майно конфіскувати й передавати бідноті»*.

Крім цього, наказувалося негайно відновити волосні й сільські виконкоми, організувати комнезами, призначити уповноважених п'яти або десяти хаток (ті ж такі «ответчики», тільки за 5 чи 10 хат) — усі вони без зволікань повинні розпочати внутрішню війну проти повстанців. В іншому випадку їх розстрілювали як заручників, хати спалювали,

¹ ХВО — Харківський воєнний округ

² Волох — у першій половині 1921 р. командував загоном повстанців петлюрівського забарвлення в Харківській губернії.

Члени штабу об'єднаного Ізюмо-Словянського карального загону для боротьби з повстанським рухом. Лукашов Ф. (сидить другий ліворуч) — голова Ізюмського ревкому. 1920 р.

майно грабували. Комнезаможам дозволялося до 60 % нагробованого в своїх односельчан майна залишати собі — цим забезпечувалась їхня пряма матеріальна зацікавленість у виявленні так званих «бандитів», їхніх близьких і родичів, навіть тих, хто співчуває. Чи не забагато було на Ізюмщині «бандитів» та їхніх посібників, проти яких окупанти безжально вели каральну війну такими нелюдськими методами?

Ще ставилося завдання — «*посилити постачання сіл агітаційною літературою, брошурами й листівками*», «*організувати хати-читальні з грамофонами та іншими інструментами*», привести їх у «*пристойний декоративний вид*». Саме сюди для комуністичного одурманення вимагалось всілякими способами залучати молодь і жінок, «*затягуючи їх у самодіяльність, громадські, советські та культурно-освітні кола, щоб цим відволікти їх увагу від розкладницької дії на них бандитської розпусти, чому сприяють старики-селяни*».

Ще одним із найважливіх завдань, яке було поставлено в наказі № 5, — «*провести генеральну чистку населення сіл і хуторів, яке проявило себе співчутливо до бандитизму, шляхом масових обшуків, арештів дезертирів, спільників у бандитизмі*». Це, як і раніше, покладалося на численні советські військові частини, розміщені в регіоні.

Прикладом масових грабежів советським окупаційним режимом є «Короткий звіт Куп'янської повітової Постійної наради з проведення ударного місяця боротьби з бандитизмом з 1 квітня по 1 червня 1921 р.»:

«Протягом ударного періоду Куп'янською повітною нарадою через ревтрійку на куркульські елементи за співчуття бандитизму й задля його знищення були застосовані каральні заходи й репресії, які дали такі результати:

1. Конфіскація речами

Полотна селянського	13 106 арш.
Кожухів	1 шт.
Свиток	2 шт.
Сукна селянського	12 арш.
Рушників	19 шт.
Скатертів	5 шт.
Ряден	2 шт.
Шапок	1 шт.
Сорочок натільних	428 шт.
Кальсонів	387 шт.
Чобіт старих	116 шт.
Шкіри різної	58 шматків.
Шкіри	18 ф.
Халяв старих	25 пар.
Передків до чобіт	16 пар.
Ботинок	13 пар.
Ниток суворих	2 пуд. 2 ф.
Шинелей	1 шт.
Гімнастерок	3 шт.
Шароварів	1 шт.
Кашкетів	9 шт.

2. Контрибуція продовольством

Пшениці	1 497 пуд. 34 ф.
Ячменю	879 пуд. 30 ф.
Вівса	20 пуд.
Гречки	10 пуд. 15 ф.
Проса	224 пуд. 25 ф.
Кукурудзи	88 пуд. 20 ф.
Соняшнику	11 пуд. 18 ф.
Пряди́ва	3 пуд. 18 ф.
Картоплі	670 пуд. 28 ф.
Сала свинячого	68 пуд.
Масла коров'ячого	25 пуд. 26 ф.
Борошна	49 пуд.
Яєць	1 230 шт.

3. Грошова контрибуція

Хут. Греків	700 000 р.
-------------	------------

<i>Хут. Надежне</i>	<i>500 000 р.</i>
<i>Слоб. Нижня Дуванка</i>	<i>27 771 506 р.</i>
<i>Слоб. Кабаньє</i>	<i>19 396 780 р.</i>
<i>Кабанська волость</i>	<i>16 540 885 р.</i>
<i>Хут. Ново-Нікольський</i>	<i>1 000 000 р.</i>
<i>Слоб. Борова</i>	<i>7 077 740 р.</i>
<i>Борівська й Радьківсько- Піщанська вол.</i>	<i>15 967 111 р.</i>
<i>Ново-Радьківська вол.</i>	<i>3 840 033 р.</i>

Всього *92 794 054 р.»*

Слід мати на увазі, що в цей час лютував страхітливий голодомор і вилучати в селян уже практично не було чого. У сусідніх Ізюмському та Слов'янському повітах картина грабежів червоними карателя була ще жахливішою.

З наказу Постнаради № 36а від 27 серпня 1921 р. бачимо, що тільки з одного села Торського Лиманського району «зідрано» з населення 2 млн. рублів контрибуції. Крім того, з попереднього наказу № 33 від 23 серпня довідуємося, що в цьому ж селі пограбовано — *«отримано від контрибуції»* — 30 овчин (овечих шкур), які передано в розпорядження Слов'янської контори «Райодягу» для пошиття шапок комуністичному винищувальному загону Бойка.

Голова ВЧК Дзержинський та управляючий справами ВЧК Ягода надіслали з Москви 30 березня 1921 р. циркулярну телеграму, де вимагали вжиття всіх заходів задля осточної ліквідації повстанського руху. Зокрема, в ній зазначається, що *«необхідно всі сили губчека кинути в села, вербуючи із селянських мас агентів... Туди кинути найкращих, найдосвідченіших товаришів... У місцевостях, де сховалися ватажки бандитів, зробити все можливе для встановлення їхнього місця розташування, не зупиняючись перед нагородами — ні грошовими, ні матеріальними».*

Вивчаючи в архівах фінансові документи Ізюмо-Слов'янської Постнаради, цього карального штабу зі знищення опору селянства, бачимо, які велетенські суми в мільйони советських рублів ішли на підкупи чекістами місцевих запродавців, премії й винагороди активістам, советським карателям тощо. Ці суми масово списувалися без надання підтверджувальних документів. Можемо підозрювати, що частина з них просто банально розкрадалася комуністичними бонзами. І все це робилося під час страхітливого Голодомору 1921 р., коли десятки тисяч селян Ізюмщини в страшних муках конали від голодної смерті без шматка хліба.

Як один із прикладів щедрого фінансування карального штабу, наводимо наказ № 26 «Постійної Народи Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом» від 4 серпня 1921 р.: *«Записати на прибуток по касовій книзі отримані з особливої каси Укрфінвідділу через тов. Казимирчука 3 мільйони рублів. Видати з каси в рахунок різних витрат по рахунках тов. Казимирчука 90 тис. руб. Списати з рахунку недостачу грошей... 30 тис. руб.»*

Дзержинський виїхав у Харків безпосередньо керувати боротьбою проти повстанського руху на Донбасі. Він зайняв посаду начальника тилу Південно-Західного фронту. Уже звідси в квітні 1921 р. він надіслав телеграму в Москву вищому комуністичному керівництву про необхідність відправки спеціального батальйону Московської ЧК на боротьбу з повстанцями. Дзержинський пише: *«Становище в Україні з огляду подій на Заході й усе більшу й більшу зухвалість банд Махна та інших набагато гірше, ніж це можна було вважати...»*

Необхідно, щоб Москва та інші міста пішли на жертву. Для перших екстрених заходів необхідно пожертвувати батальйоном МЧК, який повинен негайно бути відправлений у моє розпорядження разом з кінним взводом ВЧК і кавалеристами під загальною командою комбрига Стесліцького, що буде військовим керівником сформованої ударної групи проти банд. Батальйон повинен бути відправлений без найменшого зволікання, споряджений, безумовно, всім необхідним. У розпорядження Стесліцького потрібно надати одну вантажівку і один легковий автомобіль для польових доріг. Відправка батальйону МЧК у жодному разі не повинна ослабити подальше перекидання частин ВОХРу, ЧК та окремих співробітників для України.

Переконаливо прошу разом з Стесліцьким надіслати... господарську частину з обозом, кулеметну команду, команду зв'язку, патрони, медичний персонал, медикаменти, перев'язочних засобів — побільше, шанцевий інструмент, намети, біноклі, польові статути».

Так в українському селі утверджувався советський режим, який прирвав людей жити в атмосфері терору, постійного страху, підозрілості й ненависті. Криваве протистояння повстанців і окупантів наростало.

Голодомор 1921 р. був штучно організований комуністами для упокорення українського селянства, знищення його повстанського руху та будь-якого опору окупаційному режиму. Десятки тисяч селян Ізюмщини сконали в страшних муках голодної смерті. Тим, хто вижив, це надломило сили й покалічило їх морально. Геноцид українців голодом комуністи повторили і в 1932–1933 рр., з тією ж метою й подібними наслідками. Цього їм здалося замало, й «контрольний постріл у голову» українству був завданий у 1947 році. На превеликий жаль, голодомор 1921–1923 рр., який був співмірний з голодомором 1932–1933 рр., до сьогоднішнього часу фактично замовчується. Тоді, в роки першого советського голодомору, українські села Харківщини й північної Донеччини теж наполовину спустіли, виморені червоними катами.

У звіті в столицю з сусіднього Куп'янського повіту про масовий голодомор зазначається: *«У 1920 і 1921 роках Куп'янський повіт уразив неврожай, а особливо південні волості. Через відсутність посівного зерна в 1922 р. не всі землі були засіяні, внаслідок чого зараз у південних волостях повіту набирає сил голодовка. Зокрема, в Сватівській волості з 32 000 населення цілком голодують 6 340 чол., у Сеньківській волості голодують 7 832 чол., у Борівській —*

№ по порядку	Місяць і число смерті	Місце смерті	Пол, вік	Ім'я, прізвище і род заняття умершого	Причина смерті	Місце поховання, місце, ким, свідоцтво, видане, свід. о смерті і № свідчення
128	24	В. Солоха	44	Вікторія Кравцов	голод	В. Солоха
129	14	В. Солоха	55	Проконий Ремітняк	голод	В. Солоха
130	25	В. Солоха	56	Навеса Кравцов	голод	В. Солоха
131	28	В. Солоха	57	Тосиня Дубограй	голод	
132	28	В. Солоха	45	Варвара Радренко	голод	В. Солоха
133	28	х. Мань	58	Василий Долотсько	голод	х. Мань
134	27	х. Мань	46	Склариса Пітерича	кон. мисл	х. Мань
135	30	В. Солоха	59	Тосиня Радренко	голод	В. Солоха
136	30	х. Мань	60	Василий Пітеров	голод	х. Мань
137	30	х. Мань	57	Владислав Петрова	голод	х. Мань

Метричний запис Писко-Радківської церкви про масову смертність від голоду весною 1921 р.

5 327 чол., у Кабанській — 8 769 чол.; всього в повіті 28 277 чол. Зазначена кількість населення, що голодує, з кожним днем збільшується, бо запаси харчів зменшуються. Чисельність безпритульних дітей у цих волостях теж зростає й зараз становить 400 чол., їх становище надзвичайно тяжке... Сільське господарство в повіті впало до неймовірного рівня, чому причиною голод у 1920 і 1921 роках. Селяни в пошуках хліба вивозили й виводили живий і мертвий с/г інвентар у інші повіти й навіть губернії, де збували за безцінь — тільки б не загинути від голоду. Через це за два роки було втрачено $\frac{2}{3}$ інвентаря».

У цілком таємній доповіді за червень 1921 р. голова Ізюмо-Слов'янської Постнаради Петро Казимирчук теж визнає, що «продовольче становище повіту надзвичайно важке. Наприклад, волості Савинська, Стратилатівська, Червоно-Оскільська, Гусарівська, Петровська абсолютно голодують, і це вносить важкий настрій... Продовольчі ускладнення створили такі настрої, що робітники стали збурюватися й висувати вимоги. Залізничники стали влаштовувати італійські страйки. Зловмисними особами й духовенством по селах і навіть у місті стали влаштовуватися молебни через засуху й неврожай. Взагалі серед робітників і селян стали назрівати заворушення».

Страшений голод, який лютував селами та частково в Ізюмі та Слов'янську, був зумовлений передусім тотальною комуністичною продрозверсткою, коли чисельні криваво-червоні продзагони, сільські покидьки — «кейнеси» (КНС), оскаженілі від безкарності комсомольці й так звані советські активісти-садисти до крихти вигребли в селян будь-які харчі

Частини Першої Кінної армії С. Будьонного на тачанках перед боєм з українськими повстанцями.

й відразу ж відправили їх у Росію. Російські окупанти та їхні місцеві посіпаки й холуї особливо лютували в місцевостях, що підтримували повстанський рух. Це ми бачимо й з вищенаведеного документа.

І так критично нестерпне продовольче становище ускладнювалося перебуванням на Ізюмщині майже 100-тисячної окупаційної російсько-комуністичної армії, яку місцеве населення офіційно змушене було повністю годувати й утримувати за свій рахунок. Окрім цього, ця московська орда малокерованої, обірваної й напівголодної солдатні ще й нещадно дограбовувала вже пограбованих Советською державою нещасних українських хліборобів. Це у більшовицьких документах невинно називається «самопостачанням».

Голова Постнаради Казимирчук (вища влада в краї) скаржиться в столицю на тяжке становище червоних військ на Ізюмщині, які тут для того, щоб боротися з повстанцями та сприяти знищенню українців голодомором. Він, зокрема, зазначає, що *«військовим частинам доводиться переживати голодовку»*. Він нерішуче просить Центр допомогти армії продовольством: *«У наших доповідях ми неодноразово підкреслювали, що Ізюм і Слов'янськ знаходяться в найтяжчому стані, внаслідок чого існування військових частин за рахунок ресурсів зазначених повітів є неможливим, а тому вимагається додаткове постачання продовольства з центру»*.

Казимирчук лякає столицю повним розкладенням червоних військ через масове мародерство й бандитизм: *«Заволзька бригада, яка найбільш активно веде боротьбу з бандитизмом, й окремі загони, які систематично ведуть операції в селах, віддалені від своїх продполків і губпродпостачу, тож червоноармійцям доводиться самопостачатися в селах»*.

Вище зазначалося, що село саме голодує, а красноармійці, у свою чергу, змушені здійснювати вилучення продуктів, тож доходить до конфліктів між селянами й красноармійцями. У той же час доводиться заплющувати очі на те, що серед красноармійців є значна кількість злочинного елемента, який навмисне здійснює насильство над селянами, і це значною мірою тероризує населення. Селяни, а особливо куркульські елементи та інші контрреволюційні махновські налаштовані особи, розводять агітацію, нібито советська влада та її Червоні частини так само бандитствують, як справжні бандити. До того ж красноармійці, які знаходяться в лісі на операціях, ходять зовсім обірвані, босі й голі. Нема обмундирування. Голод і голизна змушує їх до злочинів».

Казимирчук удає дурника, він нібито не розуміє, що Червона армія для того тут і розміщена, щоб остаточно поставити українців на коліна, зосібна й використовуючи для цього голод¹. З його доповіді довідуємося, що на Ізюмщину, крім чисельних військ, прислана ще й армада відпочи-

¹ У протоколі № 13 засідання Постнаради від 17 травня, підписаного Казимирчуком, стверджується, що *«населення приперте до стінки й розуміє, що поки буде бандитизм, воно буде утримувати армію. Але потрібно визнати, що військові частини своєю поведінкою постійно заганяють людей у ліс»*.

вальників з Москви, Петрограда, Харкова й Центральної Росії. Тут вони розміщаються на курортах, у санаторіях та добре постачаються продовольством. Особливо це стосується Слов'янського повіту, який *«знаходиться в критичному стані»* через голод. Усе це викликає серед місцевих робітників, які *«дуже погано забезпечуються, неймовірні нарікання»*. Казимирчук облудно вважає винним у цьому *«бюрократизм Опродкомтрудоарма тов. Генкіна»*, тобто командуючого Трудовою армією. Насправді таку ж саму ситуацію ми бачимо й у 1932-1933 роках. Коли на Харківщині та північній Донеччині українці мерли мільйонами, а опустілими селами блукали божевільні людожери, санаторії, курорти й піонертабори понад Дінцем були переповнені вгодованими курортниками з Москви, Ленінграда, Харкова, здебільшого ж із Росії. Їли вони не листя й траву, а білі паляниці з маслом. А щоб сюди не добралися українці, які конали від голоду, все навколо було облутано колючим дротом, тут стояли чисельні військові частини, що нібито вели охорону військової території.

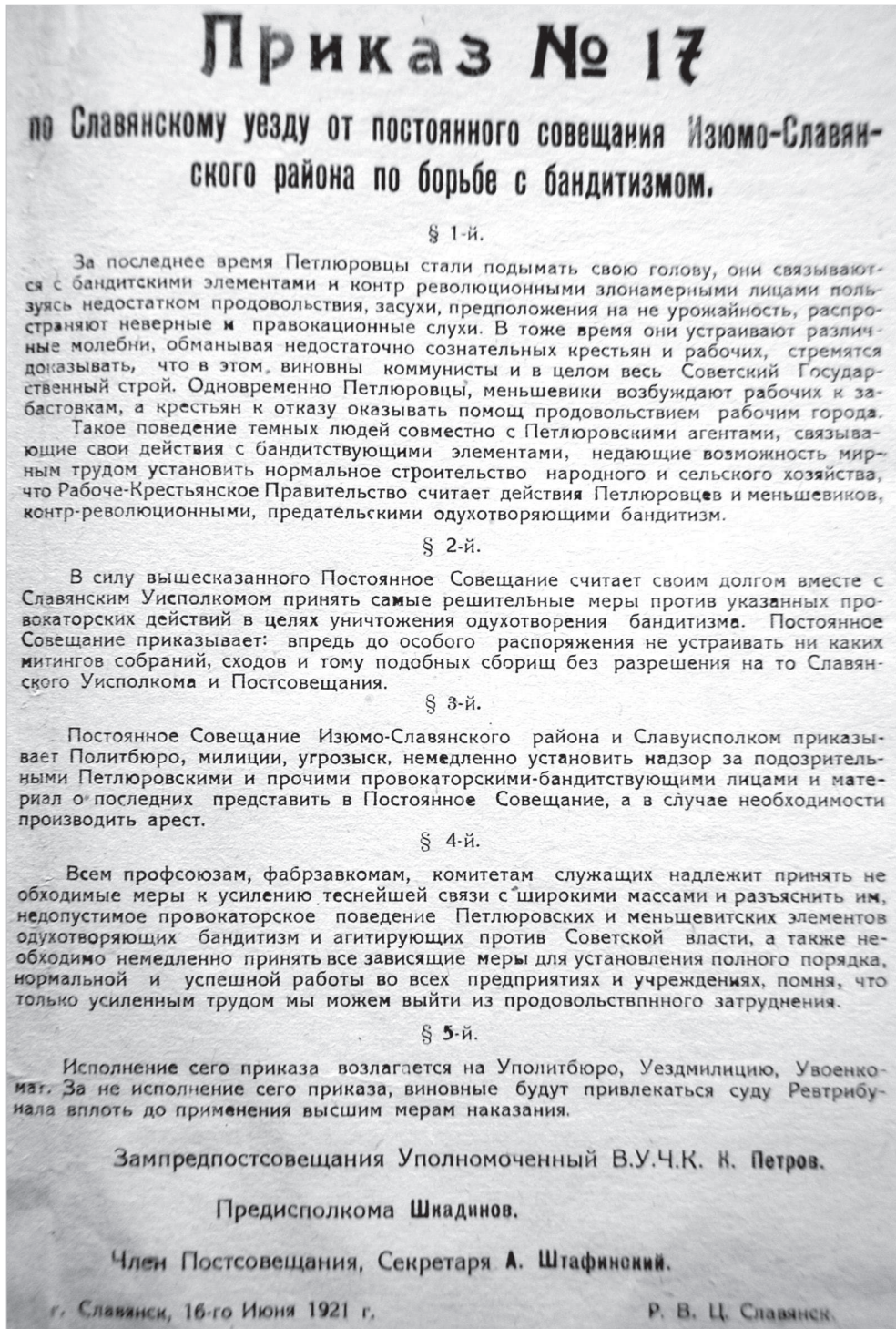
Зі звіту ДонгубЧК дізнаємося, що влітку 1921 року в Слов'янському повіті розповсюджувалися рукописні листівки із закликом до красноармійців та селян такого змісту: *«Червоноармійці, за що ви холодуєте й голодуєте? Що змушує вас плюндрувати і без того вже сплюндровану країну? Не вір комісарам, Україно, вони вчинили з тобою те, що зробили з Поволжям! Люди вбиватимуть одне одного за шматок хліба, а коли хліба забракне, їстимемо мертвих. Ні, не бувати цьому, вдосталь Україна звідала горя, селяни, не давайте свого останнього хліба комісарам для відправки»*.

Зрозуміло, що всю вину за організований ними рукотворний голод комуністи, як завжди, намагаються перекласти на *«петлюрівців»*. Про це свідчить *«Наказ №17 по Слов'янському повіту від Постійної Наради Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом»* від 16 червня 1921 року:

«Останнім часом Петлюрівці стали піднімати свою голову. Зв'язуються з бандитськими елементами й контрреволюційними зловмисними особами, користуючись нестачею продовольства, засухою та видами на неврожай, розповсюджують неправильні й провокаційні чутки. У той же час влаштовують різні молебни, обдурюючи недостатньо свідомих селян і робітників. Вони намагаються довести, що в цьому винні комуністи й цілком увесь советський Державний лад. Одночасно Петлюрівці, меншовики підбурюють робітників до страйків, а селян до відмови давати продовольчу допомогу робітникам міста. Така поведінка темних людей спільно з петлюрівцями, які пов'язують свої дії з бандитськими елементами, не дає можливості мирною працею здійснювати нормальне будівництво народного господарства, тож Постійна Нарада вважає зрадницькими діями Петлюрівців і меншовиків, які контрреволюційно надихають бандитизм.

Через це Постійна Нарада вважає за свій обов'язок разом зі Слов'янським повітовим виконкомом вжити найрішучіших заходів проти цих провокаторських дій з метою знищення натхненників, які надихають бандитизм. Постійна Нарада наказує надалі аж до особливого розпорядження не влашто-

Наказ Изюмо-Слов'янського карального штабу для боротьби з повстанським рухом від 16 червня 1921 р.

увати жодних мітингів, зборів, сходів і тому подібних збіговищ без дозволу на те Слов'янського повітового виконкому й Постнаради».

Таким чином, боротися з голодом комуністи вирішили шляхом посилення репресій і переслідувань нещасних, які конали від голоду. Саме голодомор наніс смертельний удар повстанському рухові, фізично й морально підірвавши його соціальну базу — селянство. Голодомор 1921–1923 рр. був продовженням і найжахливішою формою етнічної війни проти українського національно-визвольного руху.

Становище в краї докладно висвітлене в таємних інформзведеннях советських окупантів у їхню столицю. Постнарада Ізюмо-Слов'янського району щотижнево повідомляла про хід цієї боротьби, докладно аналізуючи становище в регіоні.

З 1 до 15 квітня 1921 р.: «30 % населення Ізюмського повіту ставиться дуже співчутливо до давно розвиненого бандитизму. Однією з визначних і постійних банд є місцева банда Савонова, до складу якої входять як утікачі з Червоної армії, так і грабіжники. Загальна чисельність банди доходить до 300 шабель, але останнім часом кількість її помітно зменшується. Банда періодично з'являється то в одному, то в іншому місці повіту. Спостерігаються випадки появи об'єднаних банд Щуся, Фоми, Марусі, Шкарупи й Маяцького загону під команду Кашкіна. Банди мають від 500–600 шабель при 16 кулеметах. Вони ловлять красноармійців, відбирають у них документи. Мають червоні та чорні прапори. Багато з них одягнуті в червоні кашкети й будьонівки. З боку Куп'янського повіту Сеньківської волості з'явилася банда Каленика чисельністю до 60 чоловік, яка робить набіги в районі Бугаївської волості.

Куркульство й середняки підтримують банди, бідняки до них ставляться невизначено. Зазначені вище 30 % всі з задоволенням переховують бандитів, поповнюючи й постачаючи їх. Ставлення населення до заходів советської влади невизначене, у більшості випадків — негативне.

Боротьбу з бандитизмом ведуть Заволзька дивізія і начтил — в контакті. Настрій частин добрий, самовільної здачі не було, також не спостерігалось самосудів. Зброя є скрізь у повіті. Наміри бандитів — руйнування, убивства співпрацівників і красноармійців.

Наслідком набігів Каленика на село Розсоховате Бугаївської волості стало вбивство одного міліціонера. З нашого боку був наліт на банду Савонова в селі Синичине, де один бандит убитий, знищений також один переховувач при спробі втекти. Затримано 17 бандитів, 22 укряків — усі передані політбюро. Захоплено в бандитів 4 коней, 4 сідла і 5 гвинтівок.

Для успішної ліквідації бандитизму потрібно створення невеликих маневрених загонів з виїзною сесією ревтрибуналу, обкладення сіл контрибуцією й масове заручництво. Постанови ревтрибуналу здійснювати на місцях. Боротьба ж великими військовими частинами результату не дає, бо бандити при з'яві великої групи військ розсіюються».

З 15 до 30 квітня 1921 р.: «Банда Савонова, яка оперує в повіті, розсіяна частинами Заволзької дивізії. У різних районах помітна її поява невеликими групами по 10-20 чоловік, яких не вдається спіймати через те, що серед селянства ще є елементи, що опираються Совладі. Вони надають допомогу в переховуванні цих бандитських купок. Частинами Заволзької дивізії при облавах на дезертирів і бандитів бралися разом з ними заручники і переховувачі, які передавалися політбюро для розслідування справи.

За останні два тижні здійснені майже щоденно нальоти з боку банд головним чином у місцевостях, які прилягають до Теплінського лісу, але невеликими групами від 10 до 15 чоловік. Помічалися випадки, що жителі попереджували бандитів про появу червоних частин, які прибували для ліквідації бандитизму.

Необхідно підкреслити, що, за відомостями мешканців, у районі села Довгеньке є підземелля, яке має ходи й печери в діаметрі від одного до двох сажнів і завглибишки в чотири сажні. Частинами Заволзької дивізії дійсно виявлене підземелля за 20 верст на північний захід від села Яремівка.

Повіт розбитий на ударні ділянки, куди вислано по одному невеликому загону в 35 шабель і одному кулемету. Їх мета й завдання — з'єднавшись разом з відповідальними працівниками совустанов, провести очистку повіту від дезертирства й бандитизму, чим встановити надійну владу на місцях».

З 1 до 15 травня 1921 р.: «Банда Савонова зменшилась у чисельності до 30–60 чол. при 2 кулеметах і переховується в Теплінському лісі. Незаможним селянством, представниками від повітвоєнкомату, повітполітбюро й Постійною нарадою Ізюмо-Слов'янського району при сприянні 5-ї роти 1-го стрілецького Заволзького полку 10 травня була проведена облава Теплінського лісу, що неподалік села Студенок, де, за відомостями, розташувалася на відпочинок банда Савонова. Під час облави бандити відкрили гвинтівочний і кулеметний вогонь, але під енергійним натиском солдатів кинулися тікати й, скориставшись гущавиною лісу, зникли. Захоплені трофеї: один кулемет «Максим» у повній бойовій готовності, 6 гвинтівок, 9 коней, 11 сідел, 2 брички й предмети кинутого бандитами обмундирування. Боротьба з бандитизмом ведеться начтилом за сприяння частин Заволзької дивізії й ескадрону незаможних.

... Велику користь у боротьбі з бандитизмом дає взяття заручників, внаслідок чого спостерігається зменшення бандитизму в кількості, а головним чином, у його проявах. Зменшення бандитизму пояснюється курсуванням загону незаможних і загонів, сформованих при волвоєнкоматах. Для остаточної ліквідації бандитизму начтилом висланий секретний партизанський загін із незаможних з 25-и багнетів при одному кулеметі під командою т. Мотречка, який працював раніше в Охтирському й Зіньківському повітах».

З 15 до 31 травня 1921 р.: «Останнім часом помічається, що більшість селян не тільки на словах ставляться вороже до бандитизму, але й беруть активну участь у його викоріненні. Наприклад, у 18 верстах від Ізюма, у Співаківському районі, тобто там, де бандитизм більше за все знаходив собі

опору й пристанище, селяни самі, озброївшись чим доведеться, знищували й знищують його при найменших проявах.

Винятком у такому ворожому ставленні до бандитизму є селяни Червонооскільської, Велико-Комишуваської й Довжанської волостей. У одній з таких волостей, а саме в Червонооскільській, під час операції начповітділянки тов. Васильченком розстріляні один шпигун, один бандит, проведено вісім конфіскацій майна бандитів і переховувачів, яке передано у волкомнезамож.

Банди, які заслуговують великої уваги, з'явилися 18 травня — Фоми, Щуся й 24 травня — Махна. Та й інші з'являлися в районі Мечebilівської волості й, захопивши її, грабували родини красноармійців і советських службовців. При цьому банди Фоми й Щуся, які виявлені пізніше, переслідувалися червоними частинами й мали з ними бій, після чого виступили в Чернокам'янку Костянтиноградського повіту. Банди ж Савонова не існує, а є Савонов, з яким чоловік 5 чи 10 бандитів, наполовину неозброєних, і які переховуються лісами під виглядом селян у звичайному одязі.

12 травня був висланий загін Мотречка в район Синичине, що за 15 верст на південний схід від Ізюма, де убито два бандити, відібрано два нагани, дві гвинтівки й дві бомби. У районі Мало-Комишуваської волості ним убито два бандити, відібрано три гвинтівки й дві бомби. Узагалі банди Савонова й Колесника ліквідовані. За неперевіреними відомостями, сам Савонов виїхав у Галичину. Найближчі його помічники на чолі з Шкарупною вбиті. Зараз повіт повністю очищений від місцевого бандитизму, за винятком нальотних банд Махна й Щуся. За відомостями агентурної розвідки, 18 травня банда нібито Савонова знаходилася в Теплінському лісі. Начповітділянки тов. Васильченко з ескадроном комнезаможних виїхав для її ліквідації, для чого ним рано-вранці був атакований район лісу, де передбачалося розташування банди, але такої не виявилось. Того ж числа начальником повітділянки був атакований острів Чортів Кут, де, за відомостями, знаходилися 12 бандитів під командою завідуючого млином 50-річного старика Колесника. При ретельному обстеженні кущів бандитів не виявлено, але було знайдено 4 сідла, 4 сіряки й дві попони. Амністія 5-го з'їзду Советів, незважаючи на те, що була широко опублікована, жодних результатів не дала.

... З появою банд негайно висилається ескадрон несаможних під командою помвоєнка тов. Бойка або ж під командою начтилу тов. Васильченка. Для охорони волостей сформований ескадрон № 2 в 60 шабель і 60 піших. Усього в загоні несаможних є 180 кінних і 60 піших при 4-х кулеметах».

З 1 до 15 червня 1921 р.: «Зараз повіт остаточно очищений від бандитизму; крім ліквідації його військовими частинами, це пояснюється ще ворожим ставленням до нього селянства. У деяких волостях, де бандитизм продовжує залишатися, застосовувалося взяття заручників, що дало позитивний результат. За минулі два тижні нальотів банд не було, убивств советських і партійних працівників теж».

З 15 до 30 червня 1921 р.: «Повіт остаточно очищений від бандитизму, вживаються заходи виловлювання й облав на окремих оперуючих бан-

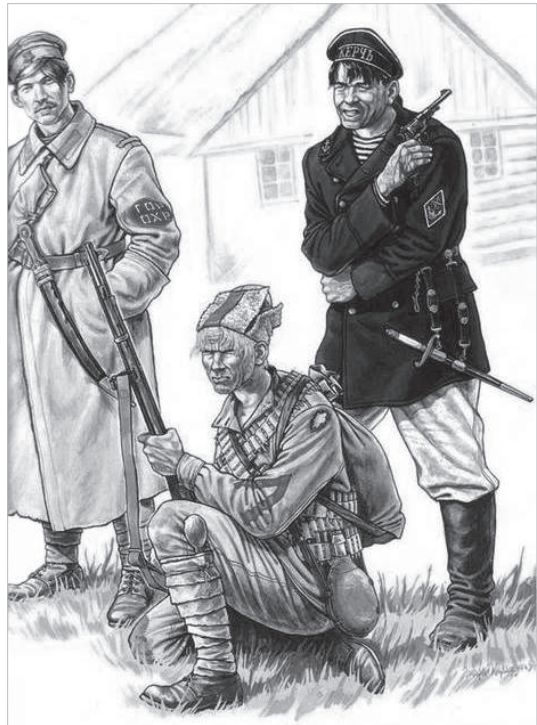
дитів у випадку їх появи. Бувають випадки з'яви окремих бандитів із боку Слов'янського повіту, постійним місцем перебування яких є Богородичанська й Курульська волості. Для цієї мети Ізюмським повітвиконкомом сформовані три секретних загони під командою тов. Бондаренка. Він спільно працював із секретним партизанським загonom тов. Мотречка, який зробив багато для викорінення бандитизму в повіті. Вони слідкують за появою цих бандитів і знаходяться в місцевостях, які прилягають до Теплінського лісу, Гаврилівського лісу й хутора Співаківка.

18 червня при облаві на бандитів загonom тов. Мотречка в районі Ярової, що за 25 верст на південний схід від Ізюма, убитий співучасник Савонова — бандит Колесник, який оперував головним чином у районі Червонооскільської волості. У нього відібраний наган і гвинтівка. 21 червня в штаб повітділянки добровільно з'явився бандит Бондаренко, який здав наган і гвинтівку. 27 червня місцевим загonom неможлих убитий на хуторі Студенок Червонооскільської волості бандит Голубенко, який намагався втекти. У нього відібрані кінь, сідло й гвинтівка. Цього ж числа в Мечебилове добровільно здався бандит Назаренко.

29 червня в хуторі Яремівка місцевою організацією неможлих убитий бандит-савоновець Заїка, у нього відібраний наган. Того ж числа в Червоному Осколі місцевим загonom пійманий бандит-савоновець Омельченко, у нього відібрані кінь, сідло й гвинтівка. Стосовно настроїв селян, помічається перелом у бік Советської влади. Націоналістичних українських організацій у повіті нема. Ставлення інтелігенції пасивне».

З 1 до 15 липня 1921 р.: «Бандитизм у повіті викорінений. У місцевостях, які прилягають до Теплінського лісу і там, де можлива з'ява окремих оперуючих бандитів, знаходяться секретні загони. Настрій селян порівняно задовільний, іноді висловлюють невдоволення через обурливі, за їх словами, дії красноармійців, які обривають у їхніх садах фрукти й узагалі об'їдають їх».

З 15 до 30 серпня 1921 р.: «Останнім часом помічається, що більшість селян вороже ставляться до бандитизму й навіть самі беруть активну участь у його викоріненні. За останні два тижні на терито-

Різношерсті красноармійці масово займалися грабежами й насильством над беззахисними селянами. Советська армія була велетенською бандою мародерів.

Вояки-інтернаціоналісти,
тобто кримінальні злочинці й соціальні
покидьки різних націй, становили кістяк
Заволзької дивізії.

рії Ізюмського повіту нальотів великих банд не було. Окремі бандити подекуди себе проявляють, як, наприклад, у Довжанській та Червонооскільській волостях, тобто в районі, який прилягає до Теплінського лісу. За донесенням агентурної розвідки від 25 серпня, у районі станції Лиман оперує банда Шнипка, яка робить нальоти на потяги Північно-Донецької залізниці й часом вривається в межі Ізюмського повіту. Для ліквідації банди Шнипка висланий ескадрон *незаможних*».

Грабунки й насильства червоними військами мирного населення мали повсюдний характер. Ці свавілля й грабежі красноармійцями були настільки поширеним явищем, що почали навіть турбувати саму советську владу.

Офіційне пограбування населення продрозкладкою, податками, численними конфіскаціями й контрибуціями доповнювалося стихійним мародерством і розбоями окупаційної Червоної армії. Це було настільки масовим явищем, що подібними фактами переповнені советські документи. Сотні й тисячі скарг на красноармійців зберігаються в архівах. Крім грабівництва, вони займалися різним насильством, побоями, згвалтуваннями, вбивствами тощо. Зрозуміло, що тільки частина цих знущань з мирних жителів відобразилася в советських документах. Деякі з цих скарг ми наводимо далі, вибірково взявши факти лише з кількох сусідніх сіл за червень 1921 року:

- Резникова Ольга Василівна з с. Ямпіль: «15 травня я була в полі з хлопчиком. До мене прискакали кавалеристи з лісу і під загрозою розстрілу спочатку мене згвалтував один кавалерист, а потім ще двоє. Один з них після цього поїхав до броньовика, який стояв на станції, а потім всі вони приїхали в Ямпіль. Постояли недовго і з червоним прапором поїхали на Закопне. Вони мене заразили трипером. Я їздила в слободу до доктора. Доктор просив з мене $3\frac{3}{4}$ пуда муки за лікування. За чутками, солдати, які мене згвалтували, були з Богучарського полку й зимою стояли в Ямполі».
- Жінка 35 років з с. Ямпіль: «18 червня до мене заявляються кінні красноармійці із загону, що зараз стоїть у Ямполі. Вони неодноразово вриваються до мене в хату й вимагають молоко, сметану та інше. Я їх знаю в обличчя. Я віднікувалася, що нема в мене, я вдова, чоловіка немає, а вони

нецензурними виразами й беруть за горло: «Ти даси нам чи ні пити молока і сметани?»

- Горба Марія з хутора Діброва Слов'янського повіту: «23 червня приїхали до нас у хутір Діброва 5 чоловік кінної розвідки з Лимана й стали просити в мене сала. Я сказала, що й без сала можна поїсти. Вони стали лягтися нецензурними словами й полізли на горище. Потім двоє заговорюють мене, а троє грабують. Пограбували таке: дві ковдри, 4 простирадла, 2 скатерті, полотна півтора аршина, кофтину, 10 рушників, 10 шматків рядна по аршину та інше. Без мене вони все перерили.

Тоді вони забирають все награване й кладуть собі на сідла. Коли я побачила, то кажу: «Товариші, що ж ви робите?». Вони мені відповідають: «Йди геть» і лають мене. Я вчепилася за свої речі й прошу віддати їх. Тоді один витягнув клинок і ударив мене по руках, але я встигла прибрати руки й він не попав. Після вони поїхали в Лиман».

- Пономарьов І. з с. Ямпіль: «24 червня до мене ввечері заїхали красноармійці із Лиманського загону. Прізвище їхнього начальника Скрипка чи Скрипниченко. Взяли у мене сорочку, утиральник, зерно, муку, поламали пічну трубу. Прошу надати допомогу, інакше не знаю, як і жити» [скрізь лютував голод].
- Резникова Катерина Іванівна з с. Ямпіль: «24 червня вночі до мене силою ввірвалися кавалеристи. Вимагали молоко, сметану. Все, що було, поїли та нагодували своїх коней. Забрали два шматки мила та інше. Та ще хотіли мене вимазати дьогтем. Солдати приїхали з Лимана. Погрожували мене вбити. Маю троє дітей».
- Якунін Тихон Сильверстович з с. Ямпіль: «У Богучарському полку служить красноармієць Корольков Іван. Він у мене знищив пасіку в 20 сімей».
- Ільків Д. С. з с. Ямпіль: «25 червня до мене заїхали два кавалеристи. Узяли дві великі подушки. «Це ми беремо для перевозки пораненого командира полку», — сказали вони. Прошу повернути подушки».
- Резникова Марія Омелянівна з с. Ямпіль: «У мене є прийомна донька Наталя. До неї став залицятися воєнком Бут із Лимана. Вона йому відмовила. Тоді він розпочав її переслідувати, забрав усі її й наші речі, предметів 50. Потім арештував її на Трійцю. Прошу звільнити мою доньку. Список відібраних речей є».
- Чаусова Килина з с. Ямпіль: «26 червня 1921 р. до мене заявляються три красноармійці загону, який стоїть у Ямполі. Вони вимагають відерце муки. Я кажу, що кругом заборгувала й два тижні сиділа голодною, а тепер син привіз один пуд і останню муку вам віддай, за яку синок їздив 16 днів. Тоді й моя сестра Горпина також стала просити їх і упала на коліна. Стала просити, щоб не відбирали муку. Він ударив її прикладом в лоб і лає матом... Я насипала відерце муки, а вони кажуть: «Насипай повне, а то заберемо все». І вони пішли від мене, забравши всю муку та пішли в іншу хату до Наталії Чаусової, де також забрали відерце муки. Потім пішли в хату Івана, по-вуличному Штат, де забрали два пуди муки. А у мене зараз нема й крихти в рот покласти».

- Слюсарев Василь Гнатович з с. Ямпіль: «23 червня ввечері до мене заїхали три кінних красноармійці. Серед них був і командир. Вони почали просити їсти. Моя дружина дала їм борщу й молока. Та вони цим не задоволювались, стали вимагати сала й лаятися в бога й як тільки попало. Примусили нас принести виміняне за ложки 1½ фунта сала, яке вони з'їли. Командир пішов, і два красноармійці, які залишилися, сказали, що щастя твоє, що тут був командир, а то б ми дали тобі нагайок, щоб ти знав. Після цього стали вимагати ячменю. Пішли з обшуком лазити. Знайшли ячмінь, якого було всього пуда півтора. Від нього залишили фунтів десять, а все інше згодували коням. А самі не переставали лаятися, кажучи, що ти бандит, куркуль, тебе потрібно зараз же втопити і т. д. Після цього вони поїхали.

24 червня ввечері знову заїхали вчотирьох, теж без командира. Серед них був флотський, який запитав, чи можна тут у сусідів де-небудь зупинитися, щоб поїсти й погодувати коней. Я сказав, що можна. Тоді цей матрос став посилати двох до сусіда, вони стали лаятися й казати, що «я куркуль, бандит, ми були вчора в нього. У нього все є, ми знайдемо», й стали вимагати їсти. Я сказав, що зараз стара здоїть корову й принесе молока. Вони кажуть, що вчора давав сала, давай і сьогодні. Я сказав: «Вчора було — поїли, а сьогодні вже немає». Вони сказали: «Брешиш! Ми з тебе здеремо сало». Вони стали лаятися як попало й схопилися за нагайку та клинок. Я, боячись, щоб вони мене не вбили, втік у сусідську хату, де й переховувався. Поївши, вони стали робити обшук, шукати ячмінь, але нічого не знайшли й поїхали, приславши інших чотирьох. Ми їх теж погодували, позичивши у сусідів хліба. Поївши, вони стали робити обшук по всій хаті. Весь час вони лаялися немилосердно. Під час обшуку взяли останні півтора пуда муки, яку я виміняв для прогодування своєї родини. Кавалерія була з Лимана, а кінна розвідка приїжджала з командиром 1-го Заволзького піхотного полку».

- Резников Тимофій Іванович з с. Ямпіль: «27 червня обідньої години до мене в хату зайшли два солдати й попросили хліба. Дружина відрізала фунта півтора. Їм здалося мало. Вони взяли в мене останню хлібину й розпочали погрожувати розстрілом. Красноармійці з тутешнього загону, я їх можу впізнати на очній ставці».
- Шилова Уляна Василівна зі слободи Торської: «29 червня в лісі за дві версти від слободи солдати в кількості 10 чоловік піхоти і 7 вершників вкрали мого бика сірої масті, п'яти років і погнали в напрямі Ямполь. Дорогою його зарізали, бо знайдено зариті в землі нутроці, хвіст і одне вухо».

Можна наводити сотні подібних свідчень, але й так зрозуміло, що над селянином чинилася дика наруга, гвалт і знущання. Недарма навіть деякі місцеві високопоставлені советські чиновники, не стримавшись, публічно називали красноармійців і краскомів¹ Заволзької дивізії

¹ Краском — офіційний, широковживаний термін тих часів, що означає красний командир.

Советський «победитель».
Плакат 1920 р.

він ще в 1920 р. розробив грандіозний за масштабами й безприкладний за жорстокістю план пограбування українського села за допомогою червоних військ, які відправлялися на так званій постій в Україну. На Ізюмщині орудувала 100-тисячна червона азійська орда, яка край повністю пограбувала й призвела до страхітливого голодомору в 1921–1923 роках.

Саме савоновці, махновці та інші повстанські загони рятували українського селянина від дикої сваволі червоних ординців, не дозволяючи їм проводити продрозверстку, грабувати й знущатися з людей. Савоновці нападали на склади, наповнені зерном, відібраним у селян силою, на продзагонівські валки з награваним продовольством, на цілі ешелони, які вивозили в Росію «викачане» селянське добро, — усе це вони повертали назад людям. Народні месники нещадно винищували червоних окупантів та їх місцевих прислужників. Цим самим вони певним чином відтермінували на якийсь час страхітливий комуністичний Голодомор 20-х років.

Савонов і Фалалєєв — ці дві видатні особи були добре між собою знайомі, навіть певний час працювали пліч-о-пліч, а згодом і безпосередньо воювали один проти одного. У цій непримиренній боротьбі повстанський отаман трагічно гине, а більшовицький комісар згодом дослужується до маршала авіації. Отож до двох попередніх маршалів —

не інакше, як *«просто бандитами»*. До речі, за ці слова Постнарада вимагала віддати їх під ревсуд, а в Слов'янську навіть розпочали відповідне слідство. Та швидко цю справу непомітно зам'яли, бо мажордерства й розбої російських окупантів були загальновідомими. То вже значно пізніше, через багато десятиліть, коли вимерли безпосередні свідки, усі ці звірства були підло приписані савоновцям та іншим повстанцям.

Така поведінка Червоної армії була повністю прогнозованою, тому що советських окупантів у військових частинах практично не годували, підштовхуючи цим самим до так званого «самопостачання» за рахунок місцевого населення. Усе, як і передбачав комуністичний вожак Ленін. Як ми вже зазначали раніше, саме

маршала Советського Союзу Жукова й маршала бронетанкових військ Федоренка, які трапилися на життєвому шляху отамана Савонова, долучаємо й третього — маршала авіації Фалалєєва.

Федір Якович Фалалєєв — майже одноліток Григорія Савонова: був від нього всього на півроку молодшим. Народився Яків 19 (31) травня 1899 року в селі Полянське Вятської губернії. Зараз це Можгінський район Удмуртської Автономної Республіки Російської Федерації. За національністю Фалалєєв чи то росіянин, чи то удмурт — відомості суперечливі. Він із заможної селянської багатодітної родини, де з 18 дітей 12 померли ще маленькими. Закінчив початкову (4 класи) і двокласну (5–6 класи) школу.

Маршал Фалалєєв.

З 14 років спочатку «служив мальчиком», а потім продавцем та прикажчиком у купецьких лавках. Дуже швидко дослужився до посади старшого прикажчика й став правою рукою в багатого крамаря. У юнацькому віці своїм гендлярським фахом маршал Фалалєєв на диво схожий на маршала Жукова. Через декілька років успішної кар'єри купця Федір перейшов на ще вищу посаду конторника-управителя на Іжевському збройовому заводі. Тут же, відчувши своїм гендлярським нюхом зміну політичної кон'юнктури, у 1918 р. миттєво стає комуністом, запеклим ревкомівцем і червоним комісаром. Подібні метаморфози були досить характерними для того часу, коли так звані «буржуї» блискавично перефарбовувалися в непримиренних «революціонерів» робітничо-селянського походження. У своїх анкетах такі завжди писали, що вони за походженням з бідняцьких селянських родин, а за соціальним станом — з пролетаріїв, бо працювали на заводі (особливо не уточнюючи, ким).

У 1919 р. Федір Фалалєєв комісарствував у себе на батьківщині, насаджуючи терором советський режим. Потім у 1920 р. переведений на Південно-Західний фронт «визволяти Україну від українців», тобто воювати проти савоновців, махновців та інших українських повстанських загонів Ізюмщини й Донеччини. Тут, в Ізюмі, він декілька років поспіль займав високі комісарські посади секретаря політвідділу полку, інспектора піхоти 13-ї армії, військового комісара штабу, а потім і заступника начальника з політичної частини каральної «зведено-маневреної гру-

*На Потсдамській конференції.
У центрі — маршал Фалалеев у білому кітелі.*

ни військ України по боротьбі з бандитизмом» одіозного садиста-карателя В. Степанова. Тут же, в Ізюмі, Фалалеев одружився з Вірою Польовою.

З 1922 р. Фалалеев послідовно був заступником комісара 82-х піхотних командних курсів у Ізюмі, військовим комісаром 4-ї Київської артшколи, Полтавської піхотної школи, 238-го стрілецького полку, з 1929 р. — командир стрілецького батальйону й стрілецького полку. З 1932 р. направлений у авіацію. Закінчив військову школу льотчиків та Військово-повітряну академію ім. Жуковського. В авіації зробив стрімкий службовий злет, що безсумнівно свідчить про його високі ділові й командирські здібності. Служив командиром авіаескадрильї, авіабригади, заступником командуючого військово-повітряними силами (ВПС) 3-ї армії. Згодом генерал-інспектор авіації, генерал-майор авіації (1940 р.). Під час Другої світової війни — командуючий ВПС 6-ї армії, Південно-Західного фронту, а з травня 1943 р. і до кінця війни — начальник штабу та одночасно заступник командуючого ВПС РСЧА. За роки війни тричі підвищений у званні: генерал-лейтенант авіації (1942), генерал-полковник авіації (1943), маршал авіації (1944).

Саме Фалалееву слід завдячувати створенням і ефективною бойовою діяльністю знаменитого французького винищувального авіаційного пол-

ку «Нормандія-Неман». Разом з маршалом Жуковим у травні 1945 р. підписав від СРСР Акт про капітуляцію Німеччини. У липні-серпні 1945 р. брав участь з боку СРСР у Потсдамській конференції та пізніше в Норвегії під час зустрічі військових делегацій союзних держав США, Великобританії, Франції та СРСР. Усе це — визнання його заслуг, знань, досвіду й високої компетентності та авторитету воєначальника, особливої довіри до нього Сталіна. Такої найвищої честі удостоїлася людина, яка в 1920–1921 роках нещадно воювала з савоновцями.

Після війни Фалалеев — начальник Військово-повітряної академії (зараз — ім. Гагаріна), а з 1950 р. — у відставці через хворобу, бо страждав на важке серцеве захворювання, а під час війни переніс два інфаркти. Помер у 1955 році. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Суворова I ст., орденами Кутузова I ст., Суворова II ст., Червоної Зірки, «Знак Пошани» та іншими. Крім 25 советських нагород, відзначений польським орденом, командорським ступенем Ордена Почесного легіону Франції та Бойовим хрестом, які йому особисто вручив президент Франції Шарль де Голль. Опублікував чудові спогади «В строю крилатых. Из воспоминаний». Чимало сторінок цієї досить інформативної книги присвячені каральній війні комісара Фалалеева проти українських повстанців Ізюмщини, зокрема й отамана Савонова.

У мемуарах про своє раннє дитинство Федір Фалалеев згадував, що їхня *«дережня була розташована в страшній глухомані»*, і нараховувала всього 45 дворів, які *«сумовито стирчали на голій місцині»*. Ще він згадував, як у ранньому дитинстві в далекій Удмуртії мріяв про місто Ізюм. Це було ще в початковій школі: *«Я сидів біля стіни, на якій висіла географічна карта. Розглядаючи її, побачив надпис «Ізюм». «Ось, — думаю, — те місто, в якому росте ізюм». І в мене з'явилося нездоланне бажання побувати в цьому місті. Протягом трьох років я кожного дня дивився на цей надпис, який гіпнотизував, і мріяв, мріяв... І треба ж такому статися: у 1920 році наш полк виступив пішки з Мценська в Ізюм. Можна собі уявити, з яким нетерпінням я туди йшов! А через рік із політуправління України й Криму отримав призначення в зведено-маневрену кавалерійську групу, штаб якої в той час знаходився в Ізюмі. У кінці 1921 року розпорядженням цього політуправління мене призначили помічником комісара ізюмських командних курсів. У 1922 році в Ізюмі я одружився. У 1924 році став комісаром 238-го Маріупольського полку, табір якого був у Ізюмському районі. У Велику Вітчизняну війну двічі брав участь у визволенні Ізюма. Ось так у житті буває»*.

З цього промовистого уривка ми бачимо, як ще мала російська дитина мріє про багаті чужі краї, а ставши дорослим, свою потаємну мрію втілює в життя через насильницьке загарбання цих земель. Це ж у росіян що, такий національний менталітет? Фалалеев, прямуючи грабувати Ізюмщину, щиро зізнається: *«Можна собі уявити, з яким нетерпінням я туди йшов!»* Його з товаришами хто сюди кликав з російської глушини?

Савоновці боронили від московської орди рідний край, свою землю, своїх рідних, односельців і вирощений власною працею хліб. Що тут робив Фалалеев зі своїми земляками? Вони сюди прибули не з добрими намірами, бо були озброєні до зубів і їх була сила-силенна, як тієї сарани. Вони прийшли забрати не тільки хліб і волю, а й насильством насадити тут свою комуністичну віру. Недарма, коли згодом в Україну в гості до сина-окупанта з Росії приїхала в гості рідна мати, то вона весь час захоплено повторювала: *«Как хорошо, как хорошо, век бы жила у вас»*.

Якими методами запроваджував комунізм 19-річний ревкомівець-більшовик Фалалеев у себе на батьківщині в Удмуртії, він із задоволенням розповідає у власних мемуарах: *«У волості надзвичайний податок збирався незадовільно. Куркулі саботували закон, не хотіли платити. Агітація, як і суворі заходи, не допомагали. Повітовий ревком вимагав виконання рішення, та й нам самим було зрозумілим значення цього заходу, але справа не просувалася. Порадилися й на партзборах вирішили: треба полякати багатіїв. Організовано це було так. Найбільш упертих посадили у в'язницю. Потім під виглядом одного з них на майдан біля церкви з мішком на голові вивели Костю, нашого завязаного хлопця. У нього за пазухою була пляшка з курячою кров'ю. Після оголошення вироку пролунав постріл холостим патроном. «Розстріляний» упав і, зображуючи конвульсії, вилив кров із пляшки. Потім підїхала бричка з міліціонерами й відвезла «тіло» в ліс. Такі «захо-*

Краєвиди Ізюма. На схилі гори Крем'нець.
Фото початку ХХ століття.

ди» допомогли. У касу ревкому стали надходити гроші. Ясна річ, такі заходи не відзначалися особливою гуманністю, але вони були продиктовані суворими обставинами, запеклим спротивом контрреволюції».

На Ізюмщині спільники Фалалеева та й він сам проливали вже зовсім не курячу, а справжнісіньку людську кров, і їхні руки були по лікті в крові невинних людей. Свій садизм вони знову пояснювали «суворими обставинами, запеклим спротивом контрреволюції». Російські окупанти завжди знаходять собі лицемірні виправдання.

Ще рухаючись з Росії на Ізюмщину, Фалалеев помітив, що тут «народ живе заможніше. Чорні «ізби» поступово переходили в свіжі, чепурні українські хати... І ось нарешті довгоочікуваний Ізюм. Бажання й мрії дитинства, які здавалися нездійсненними, збулися. Місто надзвичайно ошатне. Воно розташоване на схилах велетенської гори Крем'янець і з трьох боків омивається рікою Сіверський Дінець».

Починав Фалалеев служити в Ізюмі політкомісаром кулеметної команди червоного полку під командуванням М. М. Асмуса, а згодом І. І. Сичова. Та вже за короткий час був різко підвищений до секретаря політвідділу інспекції піхоти 13-ї армії. У мемуарах він стверджує, що в той час Ізюмський військовий гарнізон налічував 10 000 красноармійців, не рахуючи численних чекістів та міліції. Ця ненажерлива московська орда практично не постачалася продовольством, тож, розповідає Фалалеев, постійно доводилося займатися «самозаготівлями в місцевого населення», тобто безжалісно забирати в них харчі.

Винаходом комісара Фалалеева стало застосування при цьому духового оркестру. Коли він розпочинав грати в центрі села, ошелешені селяни збиралися подивитися, що ж тут відбувається. У цей час красноармійці й заходжувалися грабувати їхні хати й сараї. Зазначений оркестр одного разу навіть врятував їм життя. Вирушивши в черговий раз мародерствувати під Барвінковим, червоні здирники потрапили в засаду до невідомих повстанців. І бути б їм посіченими на капусту, якби здалеку не загравав червоний оркестр, який відстав від їхньої частини. Повстанці відступили, вважаючи, що червоним підходить чисельна підмога.

Докладно згадує Фалалеев і про те, як Ізюм улітку 1920 року зненацька захопили махновці. «На північ від Ізюма, межуючи з ним впритул, розташовалося село Піски. Там, у колишньому пивному заводі Венгеровського, знаходилося поповнення нашої роти. Якось після політзаняття з красноармійцями я йшов у бараки полку. Була спека. Прямуючи селом Гнидівка, приліг у одному з садків під яблунею та й заснув. Чую вибухи, один, другий. Осудливо подумав про варварський спосіб риболовлі — глушінням. Вибухи продовжувалися — виявилося, що це артилерійський обстріл наших полкових бараків з гори Крем'янець».

Прибігши в полк, Фалалеев побачив, що все навколо пусто: увесь полк з переляку втік, панічно кинувши махновцям зброю та всі свої припаси. Повантаживши частину зброї, він теж став тікати на Левківку. Зі всіля-

Краєвид на центр Ізюма з боку ріки Сіверський Дінець та сучасної вулиці Замостянської. Позаду — гора Крем'янець. Фото початку ХХ століття.

кими пригодами врешті-решт дивом врятувався. Як пізніше з'ясувалося, полк спеціально відвели подалі від міста, бо боялися, щоб він не перейшов на бік махновців. За таку мужність Фалалеева за сумісництвом ввели в склад оперативного штабу для боротьби з повстанцями. Начальником оборони тилу став повітовий комісар Фірсов, а начальником оперштабу — Байков. У кінці 1920 р. політвідділ інспекції армії розформували, його начальника Берновського призначили заступником начальника обліку й інформації Політуправління України й Криму в Харкові. Він забрав з собою в столицю й Фалалеева, який став його заступником.

Та вже через декілька місяців Фалалеев знову в Ізюмі, бо призначений сюди военкомом штабу, а трохи пізніше — заступником командуючого з політчастини «зведено-маневреної групи військ України по боротьбі з бандитизмом». Як згадує Фалалеев, «командуючим групою був В. Степанов. Людина велетенського зросту, порівняно молода, але вже огрядна. За півроку спільної роботи він проявив себе зухвалим у стосунках з людьми, честолубцем, який володів неабиякою волею й ще більшою упертістю. Командував він енергійно, рішення проводив наполегливо. Начальником штабу групи була молода, енергійна людина, він пішов з посади, бо не хотів працювати зі Степановим... Швидко поїхав, здавши справи Богуславському».

Спецгрупі каральних військ Степанова-Фалалеева було поставлене надзавдання — знищити повстанський загін Савонова. Для цього вони

мали сили в багато разів більші, ніж у савоновців. Безліч боїв, переслідувань, криваві каральні акції проти мирного населення — нічого не допомагало. Боротьбу з отаманом Савоновим Фалалеев докладно описав у своїх мемуарах. Наводимо один із випадків: *«Улітку 1921 року наша група оточила «резиденцію» Савонова, змусивши його шукати новий притулок. Ми його переслідували. Коні Савонова були свіжіші, та все ж він на схилі одного узвишся вирішив дати бій. Під час атаки наш головний полк під командуванням Романова був зупинений вогнем ручних кулеметів. Полк Агапова пішов у обхід. Романов дав команду:*

— Кулемети вперед!

Вони на тачанках завжди відставали. Степанов, Богуславський і я знаходилися між полками, а з відходом Агапова залишилися в тилу. Бачимо, спочатку несеться один ординарець з криком: «Кулемети, вперед!», за ним ще й ще. Нарешті, цілі групи мчать на конях і кричать: «Кулемети, вперед!» Це вже була паніка. Ескадрон охорони за наказом Степанова швидко навів порядок. Тільки вихід у фланг полку Агапова зламав спротив противника, але ні розгромити, ні захопити банду не вдалося. Старші з банди виїхали в ар'єргард [підрозділ прикриття для відходу основних сил] з ручними кулеметами й прикривали відхід своїх, а потім на конях відірвалися від нас».

З цього плутаного уривка можна зрозуміти, що вдесятеро більші сили червоних ледь не потрапили в полон до невеликого загону савоновців. Тільки жорстокі заходи краскома Степанова (у ті часи це кулеметні черги по своїх військах, що кинулися тікати) дозволили «навести порядок» у їхніх лавах і перейти в наступ. Савонов же зі своїми командирами врятували свій загін з допомогою кулеметів, забезпечивши їм успішний відступ.

Савонов у пам'яті нащадків червоних залишився й сьогодні втіленням усього найзлочиннішого. Для них Савонов — бандит і головоріз. Навіть від згадки про саме ім'я отамана в них розпочинається люта істерика. Воно й зрозуміло, бо він усім своїм життям беззастережно заперечує сенс існування таких, як вони. Усе, за що вони боролися, що відстоювали, чим так чванилися, сьогодні виявляється великою помилкою, а то й діявольським злочином. Важко існувати наприкінці життя з таким тягарем. Їх залишилися одиниці, та вони не вгамовуються й з останніх сил приречено волають: *«Не дадім перепісать історію!»*

Вони не хочуть знати правдивої історії, повторюючи комуністичні брехні про грабежі Савоновим простого люду, про масові вбивства невинних, виставляючи отамана звичайним кримінальним злочинцем. Вони не мають конкретних фактів, та вони їм і не потрібні: спадкоємці комуністів просто вірять у свою непохитну правоту. Їх украй обурює, що *«мешканці Червоного Оскола до сих пір не можуть позбавитися від ганебного прізвиська «савоновці»* (із нещодавньої статті в обласній газеті). А ті й через 90 років пишаються, що вони савоновці. Це те ж саме, що бути

Цей період пізніше дістав назву «савонівщини». Явище це одержиме з махновщиною. Було воно виявом бунту відсталі

дрібнобуржуазної стихії проти диктатури пролетаріату, яка в міру виведення радянської території від іноземних інтервентів та золотогогонної контрреволюції переходила до встановлення революційної державності і правопорядку, до налагодження управління, до будівної і виховної роботи.

Восени 1920 р. Григорій Савонов, який був тоді повітовим військовим комісаром, вчинив злочин проти революційної законності — самосудом розправився з арештованим контрреволюціонером, що перебував під вартою до закінчення слідства в повітвій прокуратурі. Уникаючи відповідальності за свій злочин, Савонов забрав з собою 40 наймеш свідоміших бійців місцевого кавалерійського ескадрону з 2 кулеметами на тачанках і пішов у ліс. Граючи на продовольчих трудностях того періоду, використовуючи недоліки роботи продовольчих органів та сільських Рад у проведенні продрозверстки, Савонов одержав активну підтримку куркульства. Де обманом, а де терором він добився певної підтримки і серед якоїсь частини несвідомого селянства, внаслідок

Пролетарі всіх країн, єдиайтеся!

Рік видання 28-й

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЖИТТЯ

Орган Ізюмського МК і РК Комуністичної партії України, міської і районної Рад депутатів трудящих Харківської області.

№ 107 (5254)

НЕДІЛЯ

8

ВЕРЕСНЯ

1957 року

Виходить у середу, п'ятницю та неділю.

Ціна 15 коп.

док чого зумів зібрати чималу банду і майже рік тероризував повіт, учинивши ряд звірячих убивств партійних і радянських працівників, перешкоджаючи роботі місцевих державних органів.

За той же період двічі — 17 липня і в кінці вересня 1920 року Ізюмський повіт зазнав і махновщини. Перший раз це був звичайний бандитський наліт, другий раз Махно завів у період «перемір'я», коли, притиснутий до стінки Червоною Армією, змушений був разом з радянськими військами йти проти Врангеля. Та різниця між поведінкою цієї банди першої і другої раз була невелика.

17 липня банди Махна, рятуючись від переслідування Червоною Армією, просто наткнулись на м. Ізюм по шляху втечі. Вони зруйнували телефонну сітку, пограбували продовольчі склади, спалили міст через Донець, розгромили і пограбували міські й повітові установи. Кожного разу махновці користувались місцевою друкарнею для своєї «ідейної творчості». Ці листівки наочно підтверджували цілковиту ідейну

порожнечу махновщини, відсутність у неї певного політичного обличчя, її кримінальний характер. Анархіст Махно не бачив ніякої різниці між царським самодержавством і Радянською владою, висловлювався проти всіх партій і всякої влади і нічого не пропонував взаміно, проти чого борюся. Шляхцтво, грабунок і насильство ось і все, що несли на своєму чорному прапорі банди Махна.

А крім савонівщини та Махна, були ще якесь Маруся, Козел і десятки інших дрібних банд, які не мали ніяких прапорів, але чинили свою мерзеву справу так само уперто і нещадно.

Бандитизм тяжко відбився на роботі місцевих партійних організацій. Комуністи бандити мордували особливо люто, комуністи вони вбивали насамперед.

Опорою ж Радянської влади і боротьбі проти бандитизму була сільська біднота, організована в комітети незможних селян. Бійцями загонів по боротьбі з бандитизмом були виключно робітники та незможні селяни. Як діяли ці загопи — розповідає один з бійців т. Світличний

Советська пропагандистська публікація в Ізюмській райгазеті «Соціалістичне життя» за 1957 рік про так званий бандитизм і отамана Савонова.

бандерівцем, але тільки на Східній Україні. Бути савоновцем для них — це мати людську гідність, боротися до останнього за волю, давати рішучу відсіч дикому насильникові й ворогу. Вони вважають, що життя отамана було віддане не розбою, а захисту селянських інтересів.

Советський генерал Іщенко, який близько знав Савонова, у своїх мемуарах взагалі зробив феноменальне відкриття, що отаман Савонов, виявляється, був «покірним слугою куркульства, реакційного духовенства, поміщиків, буржуазії й продажним агентом імперіалістів Німеччини, а також Антанти, тобто Англії, Франції й США», отже, за гроші одночасно встигав працювати на ці чотири могутні держави. При цьому, як завжди, Іщенко не наводить жодного факту, який хоч би побіжно підтвердив цей голослівний висновок, так само, як і своє безглузде твердження, що Савонов «безчестив наших молодих дівчат. Немало згвалтував матерів, у тому числі й у присутності їхніх чоловіків і дітей». Мабуть, він це робив за наказом зі США не тільки в Червоному Осколі, а й у інших селах. Отож відразу стає зрозумілим несамопитий жах перед американцями частини харків'ян та донеччан — «незаконнонароджених» внучатих нащадків отамана Савонова.

Через систематичну советську пропаганду деякі сучасні дослідники теж звикли дивитися на отамана Савонова очима його політичних су-

противників. Він їм уявляється підступним ватажком, який усіх зраджував, та пройдисвітом-розбишакою. Як ми бачимо з документів, отаман не був дворушником, просто віддзеркалював суперечливе ставлення українського селянства до подій 1918–1920 років.

З позиції інших, Савонов — особистість у вищій мірі типова для часів революції: честолюбивий авантюрист, позбавлений будь-яких ідейних основ, кондотьер «громадянської війни», який вів за собою різномасте воїнство. Його загін, вважають вони, — це збіговисько кримінальних елементів, шукачів пригод і легкого життя, які сіють тільки смерть і руйнування. Про те, наскільки не відповідає реальній дійсності створений у советський час образ Савонова як бандита, говорять наведені нами вище чисельні документи й факти.

Деякі сучасні краєзнавці вважають отамана «засвійником», тобто ватажком тих, хто боровся за своє. Савонов — не «засвійник», такі були, але Савонов боровся за ідею, а не за своє. У нього, власне, й не було нічого свого, крім Батьківщини. В очах народу савоновці завжди були борцями за справедливість, волю й самостійність, що підтверджують численні спогади й документи. Простий народ, та й ЧК, чітко розрізняли загони кримінальних грабіжників та повстанські. Масштаб і масовість, самопожертва можливі тільки за певної духовності та ідеології. Людина, яка свідомо йшла на смерть за волю, чітко знала, для чого вона живе й за що помирає.

Так, савоновці нищили ненависних ворогів та їхніх прислужників з місцевих. Прапор повстанців, під який став Григорій, вимагав волі й жорстокості. Слід позбавитися від нав'язаного стереотипу про патологічну жорстокість савоновців, з одного боку, й самовіддану жертвовність його червоних противників, з іншого.

Загальновідомий на Ізюмщині факт. У лютому 1921 р. озброєна до зубів ватага советського активу на чолі з головою Ізюмського повітового земельного відділу Майбородою І. Я., головою Червонооскільського ревкому Скрипкою П. К., членом Ізюмського ревкому Хижняком С. П., головою Червонооскільського КНС Троцилом В. С., Кулібабою М. П. і Федорченком Ф. Я. та багато інших безпечно виїхали на тачанках у сусіднє село Синичине. Вони легковажно розраховували безкарно вбити отамана Савонова, який, за їхніми відомостями, начебто без збройного супроводу гостював тут у коханої дівчини. Советські комісари добре знали, що отаман після чотиримісячної відсутності тільки-но повернувся додому з виснажливого тисячокілометрового воєнного рейду червоними тилами в складі Повстанської армії Махна, тож сподівалися взяти його голими руками.

Робили вони це вдень і особливо не крилися. Та савоновці, задалегідь попереджені своєю розвідкою, уже чекали їх на околиці села. Застосувавши військову хитрість, тобто переодягнувшись у красноармійців, легко комуністів оточили, роззброїли, провели «виховну бесіду» батогами, запропонувавши більше не чинити зла тутешнім селянам. Як там

Обеліск у центрі Ізюма присвячено червоним та їхнім місцевим посіпакам, знищених протягом 1918–1922 рр., у тому числі й савоновцями.

Ліворуч у кутку — німецький солдат улітку 1942 року позує біля цього советського символу.

Позаду — Преображенська церква, яку не видно за ялинками на кольоровому знімку.

Як бачимо, комуністична пропаганда нахабно брехала, стверджуючи, що німці плундрували всі їхні пам'ятники.

На сучасному фото (червень 2014 р.) біля обеліска боєць Національної гвардії зі зброєю. Він, як і савоновці, бореться за Україну — проти донецьких сепаратистів і російських терористів, прямих нащадків комуністичних окупантів початку ХХ століття.

Пам'ятник у селі Червоний Оскіл советським комісарам, які були знищені отаманом Савоновим.

було далі, насправді ніхто не знає. Відомо тільки, що трьох активістів (Трошила, Кулібабу й Федорченка) в самих тільки кальсонах і босих відразу ж відпустили додому, бо ті поклялися більше не служити комуністам, а трьох комісарів — Скрипку, Хижняка й Майбороду — розстріляли тут же, на березі Оскола. Те, що їх нібито після цього засунули в ополонку, швидше за все, пізніший вимисел. У тогочасних советських документах ми такого факту не зустрічали, про це стали розповсюджували чутки вже аж після війни. Але диму без вогню не буває, під лід таки потрапили люди, і не троє, а більше сотні. Та це були зовсім не червоні комісари, а савоновці й місцеві жителі-заручники із Синичинового, яких розстріляли наступного дня червоні війська, що значними силами вдерлися в село. Саме савоновців, їхніх прихильників та невинних селян тоді пустили під лід червоні карателі. То хто ж тоді жорстокий? Савонов чи комуністи?!

Отаману Савонову з невеликою жменькою повстанців удалося тоді вирватися зі щільного оточення та відступити в Теплінський ліс. Через декілька днів вони помстилися Трошилу, що клятвено обіцяв їм більше не чинити зла власному народу й відразу забув своє присягання, як тільки савоновці його відпустили додому. Саме він відразу ж помчав у Ізюм і привів наступного дня в село червоних карателів. Розлючений Савонов зі своїм загоном через декілька днів увірвався в Червоний Оскіл, особисто зарубав Трошила шаблею, і труп довго валявся на вулиці без голови, яку демонстративно вкинули в приміщення ревкому.

Це було ніяке не звірство, як пізніше писали комуністи в своїх книгах, а справедлива народна помста за 100 полонених савоновців, яких без суду й слідства червоні пустили під лід Оскола. Це була помста червоним за тисячі скривджених селян Ізюмщини, яких вони постійно грабували, катували й убивали. Це була помста за немилосердну жорстокість окупантів та їхніх місцевих холоуїв до нашого народу. Ось іще один факт, як діяли тоді комуністи-більшовики: чекісти Лимано-Ізюмського штабу скликали в селі загальний сход громади, вибрали серед них навмання п'ять «куркулів» та п'ять «підозрілих» і тут же при всьому народі їх порубали шаблями. Так терором установлювалася окупаційна влада Червоної Москви. На терор комісарів савоновці відповідали потроєною помстою. Це не була громадянська війна, це була війна з безжалісним червоним окупантом.

Чотирьом знищеним комуністам поставлено аж два пам'ятники: один у центрі Червоного Оскола, а інший в Ізюмі, у міському парку. Коли одні говорять про неймовірну жорстокість Савонова, то інші вважають, що навпаки: він був надзвичайно великодушним, від цього й увесь час страждав. Якби не жалів червонців (червоних комісарів), не відпускав їх масово зі свого полону, то ще невідомо, чим би закінчилася його боротьба.

Савонов у народній пам'яті залишився світлою постаттю й через 90 років. Повстанський рух савоновців обріс легендами, фантастичними

переказами, назавжди залишився в народній пам'яті, особливо на Ізюмщині, батьківщині отамана. Частина з цього дійшла й до наших днів.

Це була натура сильна й небуденна, невимовно важке життя не зламало її характеру. Савонов уписав одну з найяскравіших сторінок повстанської боротьби на Слобожанщині. Хочеться вслід за Ліною Костенко повторити:

Тепер він з нами в радості і в сумі.
Збагнуло серце вражене моє:
Пішов у смерть — і повернувся в думі.
І вже тепер ніхто його не вб'є.

Савоновці рішуче стали на захист місцевого селянства від більшовицької продрозверстки та голоду, який вона несла. Як тільки червоні продзагонівці наповнювали якийсь сарай у селі награвованим, тут же з'являвся загін Савонова й усе повертав людям. Була налагоджена чітка система розвідки й збору інформації про всі події в окрузі.

Там, де діяв загін Савонова, не було грабежів. Навпаки, людям повертали забране червоними. Згадує пенсіонерка Полохова (у дівочтві — Малиновська) Зінаїда Тихонівна: *«Бувало таке: встає людина вранці, а в неї в сінях стоять мішки з добром. Особливо допомагав бідним і вдовам з дітьми. Який же він після цього бандит, як нам весь час про нього розказували комуністи?»*. За словами оповідачки та інших старожилів села, населення сприймало отамана Савонова винятково як свого захисника.

Подібні розповіді Зінаїда Тихонівна не раз чула в 50-х роках минулого століття, ще будучи невеличкою дівчинкою, коли довгими зимовими вечорами старші люди збиралися на посиденьки при світлі гасових ламп. Іноді співали, а частіше обговорювали своє важке життя, ділились спогадами про минуле. Часом потайки заводили притишену розмову й про Григорія Савонова. Особливо тоді, коли його в черговий раз паплюжили в газетах, обзиваючи бандитом. Тоді й пригадували чисельні історії, як цей «бандит» допомагав бідним, удовам і тим, хто залишився без годувальника. Звісно, тоді люди побоювались брати такі «подарунки», щоб хтось із сусідів не доніс владі, проте нестатки брали верх.

Старі люди згадували, що коли б не Гриша, то чи й вижили б у часи голоду. Чомусь від них маленька Зіна чула лише гарні спомини про Савонова. Та з роками те, стиха оповідане дідами, почало поволі забуватися. Усе частіше й частіше навколо лунало: «савоновські бандити», «савоновська банда», а чужі люди, намагаючись образити місцевих мешканців, іменували їх савоновцями, та ті тільки пишалися цим.

Коли під час обговорення в сільському клубі документального фільму «Отаман Савонов» Полохова З. Т. поділилася з присутніми земляками своїми спогадами дитинства, то майже всі сприйняли це як належне. Щоправда, наступного дня вона почула образливі докори сусідки, дружини запеклого комуніста, що «Савонов — бандюга, і його ім'я не треба й згадувати, а не те що хвалити».

Багато років Зінаїда Тихонівна трудилася на Ізюмському оптико-механічному заводі. З Червоного Оскола тут працювало близько тисячі чоловік, переважно жінки. Вона добре пам'ятає, як ізюмчани їх називали «савоновцями», бо завжди вирізнялися непокірним характером, вільнолюбством, здоровою агресивністю й прагненням справедливості. Новітні савоновці за потреби працювали на заводі по півтори-дві зміни й не скаржились, повсякчас трималися дружно й захищали один одного.

Розповідають про цареборисівського отамана: «Заїхав у село, з брички роздає хліб, одяг, советські паперові гроші». На прохання сільських громад савоновці виконували їхній присуд — знищували найбільш ненависних комуністичних посіпак. Отаман любив власноруч вуглиною написати на стіні сільради, ревкому чи сільської побіленої хати: «Тут був Савон». У ті часи селяни стиха між собою погрожували ненависним окупантам: «Ось прийде Савон, то він вам покаже». Саме Савоном, а не Савоновим називав себе Григорій, так його звали й земляки як у минулому, так і тепер, бо це було його справжнім родовим прізвиськом. Від самого його звучання вороги тіпалися й хапали дрижаки з переляку.

Узагалі, коли б не прихильне ставлення місцевого населення до повстанців, ті б не проіснували й дня. Советська влада завжди докоряла селянам за підтримку савоновців. Наприклад, у наказі № 6 від 20 жовтня 1920 р. голови Ізюмського повітового виконкому Фірсова зазначається: *«Громадянам Червонооскільської волості. Під час нападу савоновських банд на Червоний Оскіл громадяни цієї волості замість того, щоб чинити опір чи тиск на бандитів, як того вимагає революція, надали допомогу савоновським негідникам і розбійникам у цьому грабежі й свавіллі»*.

Варто відзначити, що під час презентації фільму «Отаман Савонов» та особистих зустрічей з нами багато жителів Червоного Оскола почали пригадувати з пам'яті все, що їм розповідали батьки та діди про ті події:

— Маленький був чоловік, а такий, що й чорта не боявся: як махне шаблею, то до сідла людину розрубав, — згадував місцевий старожил Запорожець Іван Прокопович¹. Це підтверджує й Федорченко Олександр Якович, теж корінний мешканець Червоного Оскола.

Справді, як ми вже зазначали, сам Григорій був невеличкого зросту, непоказний тілом, лицем миловидний, як дівчина, але мав страшенну силу в руках: дійсно міг одним ударом шаблі розрубати ворога навпіл. Так, коли він одного разу в Ізюмі перестрів переодягнутого в цивільне денікінського полковника, який знущався з тутешнього населення,

¹ Запорожець І.П. розповідає: «Савон був дуже сміливим. Коли його загін вступав у бій, він завжди був попереду. Після бою боягузів і панікерів жорстоко карав батогом, а то й розстрілював. Переважна більшість місцевих людей, дев'ять з десяти, згадуючи про Савона, говорять про його добрі вчинки. У тій ситуації розібратися складно, але прості люди відчувають її нутром. Я теж би тоді підтримав Савона, а не комуністів. А то тепер тільки й чути від влади, що він бандит та грабіжник. А який він же бандит? То комуністи бандити, а зовсім не Савон, бо він захищав селян».

то вмить вихопив шаблю й розчахнув того навпіл. Це був такий відчайдух, що один міг битися проти десяти ворогів і перемагав. У слободі Боровій Куп'янського повіту він сам увірвався в місцевий волосний ревком і шаблюю посік на капусту півтора десятка тутешніх активістів. Про його нестримне бойове завзяття й хоробрість ходили легенди.

Згадують місцеві старожили і про побратимів повстанського отамана. Твердохліб Віктор Іванович розповів нам про Ольшанського Івана Лаврентійовича, який вважав себе заступником Савонова. Він потрапив у полон до комісарів, але під час допитів у Слов'янську йому вдалося звідти втекти. Переховувався, згодом нелегально пробрався в Польщу. Після війни, повернувшись додому, був заарештований як активний савоновець і засуджений на 10 років концтаборів. Відбувши советську каторгу, до кінця життя мешкав у селі Хрестище Слов'янського району Донецької області. До самої смерті люто ненавидів комуністів, комсомольців і навіть «юних піонерів». Будучи вже стареньким німечим дідусем, коли перестривав школярів у червоних галстуках, то з останніх сил гнався за ними, люто кидаючи в спину втікачів коров'ячими кізками. Піонери панічно боялися савоновця Ольшанського й обходили його десятою дорогою.

Вдалося нам почути й розповідь про молодого повстанця початку 30-х років Івана Борисова з села Маяки, який воював проти Советів аж через 10 років після загибелі отамана, але теж гордо називав себе савоновцем. Коли чекісти оточили його хату й наказали здаватися, то Іван вихопив з піддувала захований там револьвер і став шалено відстрілюватися. Кинувши в чекістів гранату, хутко побіг до Дінця, де пірнув у воду з крутого берега. Націливши гвинтівки на верболози поблизу, ніхто не сподівався, що повстанець допірне аж до протилежного берега. Івану вдалося втекти до Польщі. Поселився на Тернопільщині, де одружився, а в 1955 році повернувся з дружиною в рідне село Маяки Слов'янського району. З цього та інших фактів ми бачимо, що в слобожанському регіоні самоназву савоновці присвоювали собі борці проти советського окупаційного режиму й через багато років після повної ліквідації самої савоновщини.

Багатьом людям Савонов урятував життя. Тетяна Підгорна переповіла спогади свого свекра Каверіна Григорія Кириловича про його батька. Той був теслю з Капітолівки, будував людям хати. Заготовляючи матеріал у лісі, раз підрубав дубка, щоб той засох. І треба ж так трапитися, що від пориву вітру дубок упав саме тоді, коли поруч проїжджали красноармійці. Ніхто не постраждав, та все одно Кирила вирішили розстріляти. Тоді це було дуже просто, й червонці це завжди робили залюбки. За переляканого теслю заступився Григорій Савонов, тоді ще військовий комісар Ізюмщини. Він сказав: «Що ви хочете від дурного діда? Йому потрібна деревина для діла, а про інших він не подумав. Та й хто б міг припустити, що трапиться такий збіг обставин».

Товариш
Савонова
Федорченко
Яков Корнійович
з дружиною.

Кирила Каверіна відпустили, і він повсякчас дякував Савонову за порятунок, навіть після загибелі отамана від рук комуністів. Цей факт красномовно свідчить, що Савонов був нещадний тільки до ворогів у бою, а до простих людей добрий і справедливий.

Не пройшло й 10 років після того, як розпочалася колективізація. Кирило гірко не хотів іти до колгоспу, жаль було свого чималенького господарства, нажитого важкою працею. Отож, затероризований активістами, він, під примусом написавши заяву в колгосп, прийшов додому, замкнув у хаті жінку й дітей, узяв косу й порізав у сараї всю свою живність: коня, корів, свиней і навіть птицю, а сам з горя тут же повісився на бантині.

Ще один з чисельних прикладів милосердя повстанського отамана. На початку березня 1921 року савоновці полонили значний більшовицький загін. Червоних командирів і комісарів відразу ж розстріляли, а всіх рядових красноармійців, роззброївши, як завжди, змусили роздягнутися, залишивши в самих кальсонах. Їх вишикували в шеренгу, й до них звернувся Савонов. Він соромив і картав червоних бійців за грабежі та знущання з селян, службу російським комуністичним окупантам. Потім запропонував добровільно вступити до свого повстанського загону, а тих, хто не захотів, відпустив на всі чотири боки. Босі й у брудних кальсонах, з ганьбою поверталися в Ізюм у свою частину присоромлені красноармійці. Їхній бойовий запал був безнадійно підірваний, а селяни, які бачили це безчестя, раділи й підносилися духом.

Згадує старожил Червоного Оскола Федорченко Олександр Якович: *«Мій батько Федорченко Яків Корнійович — одноліток із Савоном, і спочатку вони разом служили у воєнкоматі. Отаман особисто врятував його від розстрілу. Одного разу батько повернувся з воєнкомату додому в село перепо-*

чити. Він продовжував служити в червоних, а Савон уже був у лісі. Батька захопили у полон хлопці Мацюцького. Жили вони неподалік від нашої хати. Це була невеличка група, що входила до загону Савона. Батька зв'язали, повантажили на брчку й повезли разом з іншими активістами й красноармійцями за село на розстріл. На березі Оскола, там, де зараз гребля водосховища, ставлять над кручею й хочуть уже стріляти, але хтось з'являється на коні та здалеку кричить, щоб зачекали. Це був Мацюцький. Він виконував розпорядження Савона, який наказав відпустити мого батька, як наймолодшого, та й до того ж вони зовсім недавно приятелювали. Через багато десятиліть після тих подій, уже після війни, часто чуючи виступи комуністів про страшні звірства та грабежі бандита Савонова, мій батько тільки недовіжливо похитував головою й стиха бурчав: «Ох і брешуть же, ну що попало плетуть».

Мовою спілкування й команд у савоновців завжди була українська. Повстанці майже не лаялися, а не так, як червоні москалі, — без матюка не можуть і дихнути. До московських зайд ставився з презирством і зверхністю.

Лиман і Цареборисів (Червоний Оскіл) найзапекліше й найдовше чинили опір Советам. Щоб знищити не тільки пам'ять, а й саму назву цих сіл, їх підступно перейменували, ніби в насмішку, на Червоний Оскіл

Центр села Червоний Оскіл.

та Красний Лиман. Тепер ми розуміємо, що вони «червоні» не тому, що змушені були прийняти червоний комуністичний режим, а тому, що його насильницьки нав'язали, по вінця заливши ці вільнолюбиві слобожанські села червоною кров'ю мужніх місцевих мешканців, які масово вливалися до лав повстанців.

Цареборисів став символом і потужним вогнищем не тільки селянської революції, а й української повстанської самооборони, яка широко охопила велетенську територію Харківщини й Донецьчини. А Теплінський ліс перетворився в столицю цілої області Савонії, яка складовою частиною входила у вільну країну Махновію. Саме в козацькому Цареборисові в ці роки найбільш гостро зіткнулися дві непримиренно-ворожі сили: лицарсько-повстанська й холуйсько-запроданська, українська й советська.

Унікальність савоновщини в тому, що вона охопила значну територію й мала потужний людський потенціал; проти неї було кинуте велетенську кількість регулярних советських військ і каральних чекістських частин; її ліквідація проводилася з надзвичайною жорстокістю; запекла боротьба проти червоних окупантів тривала декілька років. І через 90 років нащадки повстанців пам'ятають про це й гордо називають себе савоновцями. Не скрізь на сході України вдалося виявити таку витривалість, мужність, самодіяльність, військову майстерність, як це зробили савоновці.

Повстанський Батько Савон, незважаючи на свій досить молодий вік, мав високий авторитет як один із найяскравіших народних вождів краю. Тільки «своїм» вірили народні низи, і в особливості — молодь, яка втягнулася в повстанську війну. «Чужим» не довіряли, будь-то денікінські офіцери чи червоні комісари. Савон стояв на чолі свого чисельного загону, який складався з бідняцької молоді з немалим додатком колишніх солдатів і матросів царської армії. Він легко й швидко знайшов собі однодумців. Командирами стали його земляки й друзі, в рядових нестачі теж не було: безліч хлопців горіли бажанням боротьби з червоними гнобителями. Батько Савон був настільки впливовим у краї, що зараз деякі з дослідників називають його не інакше, як некоронованим королем Ізюмщини тих часів.

На Ізюмщині та Донбасі немає ні гір, ні великих непрохідних лісів, ні боліт — класичних помешкань партизанів. Однак Савонов природним своїм чуттям знайшов вихід: сутністю його тактики стали небачена рухливість, стрімкість і раптовість дій, швидке розпорошення й через якийсь час — моментальна концентрація в одному місці для потужного удару по російських загарбниках. Вивчаючи бойові зведення дій повстанського загону Савонова, бачимо різноманітність його тактичних прийомів. У цьому розумінні він виявився істинно геніальним партизанським воєначальником. Особливо важливо було правильно діяти в критичних ситуаціях. Найважливішим для командира в бою є вміння

блискавично приймати рішення, виходити з найнесподіваніших ситуацій. Цим отаман володів, як ніхто інший, досконало.

Будь-яка повстанська армія, яка діє на безлісих рівнинах, може бути або дуже рухливою, або недовговічною. Кінноти, як ударного роду військ, у Савонова майже не було, виняток — окремі вершники, які мали скоріше не бойове, а охоронне значення. Основа бойових сил Батька — це піхота, посаджена на легкі візки — тачанки. Тепер документально доведено, що перехід ледве чи не в сотню верст за добу не був для савоновців рідкістю, хоча навіть моторизовані колони Другої світової війни з труднощами досягали такого результату. Ось чому Савонов довгий час був невловимий для червоних.

На чорному бойовому прапорі отамана було написано: «Воля України — або смерть». Грицько Савон — так з любов'ю називали його земляки — захищав місцеве населення від безжалісних радянських продзагонівців, які виривали з дитячого рота останній шматок хліба, від червоних комісарів-садистів, просто мародерів і грабіжників, котрі творили комуністичний геноцид українців та спеціально організовували Перший советський голодомор 1921–1923 рр. на Ізюмщині, який тут забрав тисячі невинних життів.

Сила отаманів — у близькості до селян. Таким особливо був Григорій Савонов. Його ідеї прості й зрозумілі, тому що це прагнення самого народу. Він висунув принципове політичне гасло *«Вільні Ради без комуністів»* та ввів повну виборність командирів. Набір до лав повстанського загону здійснював тільки на добровільній основі. Але коли вже хто прийшов до козацького війська, то на свій розсуд не міг його залишити. Отаман, зауважували чекісти в своїх документах, *«жорстоко розправлявся зі всіма, хто виявляв ознаки каяття»*, тобто хотів піти із загону. Окупанти звинувачували Савонова і в *«русофобських нахилах»* та *«знищенні комісарів і жидів»*. Звертали увагу на те, що отаман *«особливо жорстоко карав красноармійців-великоросів й агентів Соввлади, які потрапляли йому до рук»*.

Серед цих «агентів»-колаборантів було чимало й «землячків» з Цареворисового, які «лакомства ради» із завзяттям допомагали червоним окупантам установлювати свою владу на Харківщині та Донеччині. Ось прізвища найнебезпечніших з тих, кого повстанці Савонова нещадно знищили: П. Скрипка, І. Майборода, П. Постільняк, В. Трошило, В. Грузин, С. Хижняк, С. Лагоша, П. Зінченко, Н. Панов, І. Боровський, П. Повихіко, Я. Олешко та інші. Як видно з документів, між повстанцями й червоними йшла війна на взаємне знищення, яка рясніє прикладами крайньої жорстокості, численних людських драм.

Григорій Савонов уже в юнацькі роки зробив стрімкий злет і, не доживши до 24 років, загинув. Можна тільки уявити, яка б подальша карколомна доля йому судилася, якби не трагічна смерть у більшовицьких катівнях.

Загибель отамана. Савонов був повністю приречений, і він це чудово розумів. Комуністи скрізь перемогли. Григорій залишався з купкою таких же, як і він, повстанців, що все втратили й на все були готові. Те, чого їх навчила війна, було вже не потрібне людям і навіть ставало небезпечним для них. Савоновцям залишалося зникнути. Найкраще за все — загинути.

Це важливо мати на увазі, говорячи про останні дні савоновщини. Сила й витривалість кожної окремої людини, будь-якої суспільної групи або навіть цілого народу має свої межі. Так ось, на середину 1921 р., після чотирьох з половиною років тривалих потрясінь, насильств, без ліку перемін влади, після нескінченних мітингових зборищ і демагогічного патякання, після брехливих декретів, універсалів, декларацій, програм і законів у простих людей все сильніше й виразніше проявлялося єдине почуття: дайте ж нам нарешті спокій! Який завгодно! Не мучте, не насилуйте нас більше!..

Ясна річ, люди у всьому розчарувалися, тому новим советським декретам про НЕП спочатку не поспішали вірити, але повсякденна реальність начебто підтверджувала обіцяне. Посипалися численні амністії — і з Центру, і від місцевої влади. Ось одна з них, напевне, найважливіша: V Всеукраїнський з'їзд Советів оголосив *«амністію бандитам, які добровільно з'являться до 15 квітня 1921 року»*. Потім строк помилування продовжили до 15 травня, потім ще й ще. Про все це на весь голос кричали газети. В амністію савоновці спочатку також не повірили, але... То один, то інший хлопець повертався в рідне село, і «начебто нічого». Адже ж кожному хотілося додому, до мирної праці! Знову ж підкреслюємо: багатьом, але не всім.

Отаман Савонов не міг з цим змиритися. Війна дала йому все: любов, побратимів, повагу і вдячність простих людей, владу... Війна міцно прикувала його до себе помстою: убила земляків і побратимів, спалила рідну хату, привчила серце до нещадності. Він залишився самотнім, бо війна винищила всіх його друзів. Він знав, за що вони полягли, чому не змирилися, він знав суворий закон життя: пригнись — поставлять на коліна. Григорій прагнув загинути в бою. Не судилося... Останній козак-характерник Приоскілля до останньої краплини випив гірку чашу земного буття.

Оскільки за Савоновим невсипуще полювала Харківська й Донецька ЧК, йому довелося таємно виїхати в Маріуполь, а звідти — на Кавказ. З чекістського оперативного зведення за 1 червня 1921 р.: *«За неперевіреними відомостями, Савонов нібито виїхав у Галичину. Та більш достовірно, що він як хворий на сифіліс через неможливість лікуватися не може брати активну участь [у боротьбі]. Найближчі його помічники на чолі з Шкарупною вбиті в районі Теплінського лісу»*. Отже, чекісти здогадувалися, що Савонов кудись виїхав, зате точно не знали куди. Знали вони через зрадників-інформаторів одне, що він тяжко хворий, а тому активно поширювали

серед населення брехню про сифіліс. Про це доводилося не раз чути від теперішніх старожилів, які при цьому зазначали, що ніхто тоді советським провокаторам не вірив, таким високим був моральний авторитет оскільського отамана.

Та Ізюмщина наполегливо кликала Савонова назад, додому. І влітку 1921 року отаман, на свою біду, повернувся в рідні краї. Переховувався в надійних людей, зокрема у підпільника Солодовникова на хуторі Синичине Червонооскільської волості. Час од часу міняв місце свого перебування.

Був тяжко хворий на сухоти (туберкульоз), до краю кволий, рухатися міг тільки з величезними зусиллями. Зимівля у вогких землянках Теплінського лісу, фронтові роки в окопах давалися взнаки, та головну роль, безумовно, відіграло тяжке запалення легень. Його отримав під час бою біля Студенка, коли в повному озброєнні на коні провалився під лід Дінця. Багато тоді повстанців потопло. Григорій чудом урятувався від смерті, але ще протягом декількох годин, обмерзлий, у заледенілому одязі, мусив відбиватися від скажених атак червоних. Через безперервні бої та кінні рейди на великі відстані тривалий час не мав жодної можливості лікувати свої застуджені легені, тож безнадійно й запустив свою хворобу.

Лікуватися довелося вже наприкінці травня, коли з кожним днем став прогресувати туберкульоз. Робив це підпільно в Слов'янську. Добирався туди в жіночому вбранні, щоб не впізнали. Коли голову пов'язував хустиною, то миловидне, юне обличчя отамана мало вигляд дівочого. Його зріст і розмір взуття теж були маленькими. Отаман Савонов уже не міг командувати своїм загonom так, як раніше, сили його швидко танули. Це із змішаним здивуванням і радістю відзначають у своїх оперативних зведеннях чекісти протягом травня-червня 1921 року.

22 липня (за іншими відомостями, 17 липня) 1921 року він знову постукав до хати побратима. Зустріла його заплакана господиня. Розповіла, що чоловіка розстріляли червоні — за те, що переховував савоновців. Комісари їй пригрозили, що наступного разу знищать і трійко її малих діточок, коли не допоможе впіймати Савонова.

Залишатися тут було небезпечно, й отаман з бажанням знайти надійніше пристанище попрямував у бік Червоного Оскола. З протоколу допиту отамана: *«Громадянка ж Дар'я Солодовникова, боячись відповідальності, донесла про появу Савонова місцевому міліціонеру Коваленку, який затримав Савонова й відправив його в Червоний Оскіл»*. Знесиленого, зовсім кволого Григорія, якого побратими несли на ношах, чекістам вдалося нібито захопити на переправі через Дінець біля села Студенок. Так збереглося в пам'яті старожилів від їхніх батьків.

Ще існує малоймовірна, на наш погляд, версія, що винен у полоненні Савонова його колишній ад'ютант Яків Хмельовий, який ще раніше зрадив отамана, добровільно здавшись чекістам у полон та активно з ними

після цього співпрацюючи¹. Безпосередньо ж нібито видала Григорія його коханка — рідна сестра Хмельового. Обоє вони з села Маяки. Нам здається, цю версію поширювали самі чекісти.

Заслугу взяття в полон тяжкохворого отамана Савонова одноосібно приписує собі генерал Яків Іщенко, про якого ми вже не раз згадували в цій книзі. За його версією, це сталося на прохання «Ізюмського повітового комітету КП(б)У, Президії повітового виконавчого комітету Совету робітничих, селянських і красноармійських депутатів». Ці найвищі комуністичні й советські органи Ізюмщини нібито звернулися до командуючого військами України й Криму М. В. Фрунзе з проханням «відпустити командира 195 кадрового советського полку Іщенка Я. А. в Ізюмський повіт для ліквідації бандитизму, бо він раніше тут працював і користується авторитетом серед населення». Копія цієї постанови, за словами Іщенка, зберігається в Харківському історичному музеї.

Прохання було швидко задоволене, й Іщенка було відряджено з Червоної армії в Ізюм. Тут він з'ясував, що хворий Савонов перебуває на хуторі Синичине. За мемуарами Іщенка, події розгорталися так: «Я взяв із собою відділення вершників із кавалерійського взводу Ковальського з кавалерійського полку, а також Пантелія Тесленка й Івана Зінченка, які добре знали дорогу, й негайно направився в той хутір. Туди добралися перед ранковою зорею, або, як тоді говорили, вдосвіта.

Залишивши своїх верхових коней з коноводами й незначною охороною, я, взявши з собою Тесленка, Зінченка й кілька кавалеристів з готовою до бою зброєю, тихо, але швидко направився до тієї хати, де, за отриманими відомостями, знаходився Савонов. Господар цієї хати та його дружина вже не спали, двері в хату була відчинені. Біля порога, зіткнувшись з господарем, я тихо запитав: «Де Савонов?». Той так же тихцем відповів: «Тут» — і рукою показав на відчинені двері в сусідню кімнату.

Яків Іщенко — командир 123 бригади 41 стрілецької дивізії. Січень 1921 року. Влітку цього ж року він полонив тяжкохворого отамана Савонова.

¹ Незважаючи на те, що Хмельовий був таємним агентом ЧК і зробив комуністам великі послуги, його в 1937 р. було заарештовано й розстріляно. Під час допитів він видав багатьох савоновців, а ще більшу кількість невинних людей обмовив.

Залишивши охорону біля входу в хату й біля вікна, я з Тесленком, Зінченком та двома кавалеристами зі зброєю наголо нишком увійшли в кімнату, показану господарем. Господиня ззаду догідливо освітила нам гасовою лампою цю кімнату, і я побачив у кутку ліжку, на якому спала якась людина. Швидко кинувся до неї й наставив дуло свого пістолета в обличчя Савонова, який тут лежав. За мною рушили Тесленко й Зінченко, які, як і я, направили дула своїх наганів на Савонова. Вони теж упізнали його.

Савонов спав. Я штовхнув його в бік і голосно скомандував: «Вставайте, пане отамане». Він розплющив очі й остовпів. Лице його від страху скривилося й миттєво зробилося темно-сірим, губи побіліли, тіло затремтіло, начебто в пропасниці, зацокотіли зуби, хоча на вулиці й у хаті було тепло. Він і далі лежав нерухомо. Знаючи звички цього скаженого вовка, я напружено й пильно слідкував за ним. Так тривало близько хвилини. Потім усе тіло Савонова судомно сіпнулося, а рука кволо потяглася під подушку, мабуть, за пістолетом. Я своєю лівою рукою швидко схопив його за руку, а своєю правіцю з пістолетом підсунув ближче до його лиця й голосно сказав: «Якщо ти ще раз спробуєш зробити подібний рух, то я зараз же випущу пістолетну обойму в твою бандитську пику».

Після цього дав команду Савонову встати й одягнутися. Він виконав. Я підняв подушку, до якої Савонов тягнувся рукою, вилучив звідти два заряджених пістолети й тут же сказав: «Що ж, отамане, вдруге доводиться роззброювати тебе, й обидва рази, як зятятого ворога нашого трудового народу». «Справді, це так», — підтвердив Савонов і далі пояснив, що це були з його боку грубі помилки. «Ну, що ж, — сказав на це я, — будемо сподіватися, що тепер роззброюю тебе востаннє, а що стосується твоїх помилок, то їх, мабуть, виправить тільки могила».

Савонов був доставлений в Ізюм у той же день, а звідти в Харків у органи ВУЧК, де після ретельного слідства й рішення військового трибуналу в січні 1922 року був розстріляний. З Савоновщиною й Савоновим назавжди було покінчено».

Іщенко не був би сам собою, коли б якнайбільше не прикрасив сцену арешту, виставивши себе відважним героєм, а отамана Савонова нікчемним боягузом. Можливо, у Савонова й тремтіло все тіло, та тільки не від страху, а через тяжку форму туберкульозу. Був дуже кволим, майже безсилим і немічним — тільки через це й потрапив у полон. Саме так стверджує більшість наших оповідачів-старожилів.

Помічаємо в спогадах Іщенка безліч неточностей, які суперечать архівним відомостям, зокрема й те, що Савонова відразу відправили в Харків. Насправді в Ізюмі його тримали більше тижня, піддаючи жахливим допитам і катуванням. Можливо, що саме за взяття в полон знаменитого повстанського ватажка Іщенко отримав першу свою советську бойову нагороду — орден Червоного Прапора.

Яків Федорченко, який брав участь у полоненні Савонова, пізніше розповідав синові, що коли отамана під руки вели до човна на переправі

через Дінець, то він, проходячи мимо, стиха приречено промовив: «Оце й усе, Яшку! Відвоювався я». Сказав так, бо обоє були з Цареборисова, разом служили в Ізюмському воєнному комісаріаті, не раз отаман пропонував йому вступити до себе в повстанський загін.

На селянському возі зв'язаного Савонова привезли в Червоний Оскіл. Як згадує Борис Шморгун, на майдані біля церкви комуністи й місцеві запродавці влаштували судилище-мітинг, куди силою зігнали переляканих селян. Дехто з присутніх радів, більшість плакали: загинула їхня остання надія й підтримка. Комуністи та їхні місцеві посіпаки й холуї звинувачували отамана в убивствах і погромах советських установ, зачитували прізвища й посади тих, хто загинув від його рук. Несамовито кричали: «За що ти їх убив, Гришко?» Той спроквола пробував заперечити, але йому не давали говорити. Та все ж він з останніх сил вигукнув у наговт: «Комуністи ще на ваших спинах покатаються!..» Як у воду дивився...

На засіданні Ізюмської повітової Постнаради 28 липня 1921 р. під головуванням Сукачова — голови Ізюмського повітвиконкому, де були присутні повітовий воєнком Земнюков, командир загону незаможних Бойко, секретар повітпарткому, член Ізюмо-Слов'янської Постнаради Воробйов, повітпродкомісар Волков, начвоєнпродзабезу Докуча, завполітбюро Сопов, начтилу Сопухін, воєнком 412 Заволзького полку Сімашкін, воєнком Ізюмських піхотних курсів Сичов, слухали справу про Савонова й ухвалили: *«Негайно повідомити в Центр і Совнаркому України про захоплення отамана банди Савонова й зробити запит, щоб надіслали спеціальну слідчу Комісію для проведення необхідного дізнання й суду на місці в м. Ізюм згідно з вимогами З'їзду Незаможних селян і всіх органів Советської влади. Отамана Савонова перевести у в'язницю в окрему камеру й поставити посилену варту»*.

Заступник голови «Постійної Наради Ізюмо-Слов'янського району по боротьбі з бандитизмом» у своєму наказі № 26 від 31 липня 1921 р. рапортує, що він *«разом з командиром 138 Заволзької бригади, її воєнкомом, начальником Особливого відділу 1-ї Кінної армії відбув у Ізюм у зв'язку із затриманням ватажка Савонова, який утримується під охорону в місті Ізюмі»*.

На засіданні Ізюмської Постнаради 2 серпня теж слухали справу Савонова, зазначивши, що був заарештований і його ад'ютант Кошовий, який працював секретарем в Ізюмському відділі народної освіти, та виявлений лікар, що надавав отаманові медичну допомогу під час його хвороби. Напередодні був захоплений у полон і син відомого отамана Колесника, розстріляного перед цим у Червоному Осколі. Передбачалося провести очну ставку сина Колесника з отаманом Савоновим, щоб з'ясувати місцезнаходження захопаного в Синичиному кулемета та іншої зброї. Обговорювалася необхідність розшуку в тутешніх лісах Шкарупи, 17 бійців із загону отамана Савонова та шести повстанців, які супроводжували його під час переправи через Дінець біля Синичиного.

На засіданні вийшла гостра суперечка через те, що чекісти з Ізюмського політбюро без відповідного дозволу згори вивозили Савонова

в Теплінський ліс та інші місця для перевірки відомостей, які нібито були отримані від нього під час жорстоких допитів. У в'язниці його окремо охороняла варта з 15 чоловік, а коли вивозили в ліс, то додатково додали ще п'ять кавалеристів. Такий-от був страх червоних комісарів перед грізним отаманом.

Голова Ізюмо-Слов'янської Постнаради Казимирчук, який був присутній на засіданні, негайно зняв питання про самоуправство чекістів з порядку денного. Його підтримали член губкому партії Берлін та керівники Заволзької бригади Рибаків, Шевцов та Ісаєв, які теж були тут присутні. Очевидно, що операція чекістів з перевіркою відомостей Савонова на місцевості закінчилася повною невдачею, тож керівники, які стояли за чекістами, всіляко намагалися цю справу звести нанівець.

З Ізюма на початку серпня 1921 р. радісно повідомляють у центр про ліквідацію загону Савонова: *«Теплінський ліс був опорним пунктом банди Савонова чисельністю в 200 шабель при двох кулеметах. Зараз банда повністю знищена 22 липня. Бандит Савонов заарештований. Банда знята з обліку»*. Начальнику савоновського штабу Шкарупі з декількома повстанцями все ж вдалося вирватися з цього оточення. Вони рушили на Кавказ¹.

Тут же, в донесенні, розкривається чекістський механізм, завдяки якому вдалося розгромити загін повстанців: *«Боротьба з активним бандитизмом, якщо такий знаходиться у відкритому полі, не є складним для польових частин [Червоної армії], з ним легко покінчити. Та якщо бандитизм проростає в душу селянства та він прихований..., то викачка такого бандитизму ускладнюється й можлива тільки через енергійний і добре налагоджений апарат ЧК шляхом таємних маневрених груп бійців-[чекістів], які йдуть без будь-якого напрямку та уставного порядку до місця перебування... ватажка банди. Тільки таким маневруванням в Теплінському лісі й у селах пощастило в липні повністю подавити банду Савонова й самого ватажка Савонова піймати. До того ж ці маневрені групи гарні тим, що в них входять місцеві незаможні селяни й інформатори, які раніше мали зв'язки з цими бандами»*.

Перед більшовицьким судом у Харкові опинився й останній ад'ютант отамана — сільський учитель Федір Якович Кошовий з с. Іонівка Лиманської волості Слов'янського повіту. На час арешту обидва мали всього тільки по 24 роки. Рішення «революційного суду» неважко передбачити: у 1922 році воно могло бути лише одне — розстріл. З кримінальної справи: *«Савонов Григорій Мусійович, 1898 року народження, ухвалою судової колегії ВУЧК від 22 січня 1922 року засуджений до розстрілу. Разом з ним у справі проходили Кошовий Ф. Я. та Курченко М. І.»*

¹ Та вже через місяць ми знову бачимо Шкарупу на Ізюмщині. 11 вересня загін під командуванням Шкарупі в складі 30 вершників повів наступ з району станції Святогірськ на села Яремівка, Студенок, але був зустрінутий щільним рушничним вогнем місцевих комнезаможів, які відбили дві навальні атаки. За повідомленням чекістської агентури, Шкарупа, понісши втрати вбитими і пораненими, відступив у Теплінський ліс.

За переказами, Григорій не дожив до страти, його, тяжко хворого, у січні 1922 р. у Харківській в'язниці в чекістських катівнях на Холодній Горі забив насмерть ногами слідчий. Немічний від сухот Григорій відмовився розповісти про своїх побратимів та місцезнаходження в Теплінському лісі архіву штабу, скарбниці загону, складів зі зброєю та амуніцією. За чутками, вони чималі. Річ у тім, що в певні періоди в Теплінському лісі базувалося більше тисячі повстанців.

Є ще подібна версія, за якою Савонова нібито убив ударом у скрючену руків'ям нагана високопоставлений харківський чекіст-єврей. Цим він помстився за свого рідного брата, теж чекіста, знищеного особисто отаманом. Достовірний це факт чи пізніша народна легенда — зараз про це важко судити.

На наш погляд, усе значно простіше: організм отамана просто не витримав жорстоких катувань чекістів, які тривали протягом багатьох місяців у Червоному Осколі, Ізюмі й закінчуючи Харковом. А справу Григорія Савонова продовжив його двоюрідний брат Володимир Савон, загін якого й далі вів антисоветську боротьбу на сусідніх з Харківщиною територіях Донеччини.

Отаманщина — це зовсім не дике свавілля партизанів, а ефективний засіб самозбереження українців і спроба самоорганізації місцевого населення в умовах жорстокої більшовицької окупації. Григорій Савонов боровся до кінця.

Отаман Савонов повторив би слова свого бойового побратима Батька Махна:

Проклинайте мене, проклинайте,
Если я вам хоть слово солгал,
Вспоминайте меня, вспоминайте,
Я за правду, за вас воевал.
За тебя, угнетенное братство,
За обманутый властью народ.
Ненавидел я чванство и барство,
Был со мной заодно пулемет.

Він мав повне право так про себе сказати і сказав би, тільки українською мовою, бо був свідомим українцем і воював за Українську Україну.

Савонов залишився живим, вважають більшість його родичів і деякі із земляків. Він нібито врятувався з кількома побратимами. Його начебто бачили в 30-х, 40-х і навіть на початку 1960-х років то в рідному селі, то на Донбасі, то за Уралом, у Середній Азії, навіть на Далекому Сході. Можливо, саме так вдячні його земляки у численних споминах увічнили свого героя, який боронив їхню землю, українську мову, їхнє право на вільне життя. Бо як тільки стих тупіт копит повстанських коней і зазмерли тачанки отамана Савонова, наше беззахисне слобожанське село було поставлене поза законом. А селяни опинилися перед небезпекою

репресій і голодоморів, які загубили цвіт українського селянства. Тому, незважаючи на плин часу й політичні бурі, постать Григорія Мусійовича Савонова займає помітне місце в літописі національно-визвольних змагань на Слобожанщині, Донбасі та в Україні.

Дев'яносторічна Савон Віра Софронівна, родичка отамана по чоловікові, на наше питання про час розстрілу Савонова, добре подумавши і щось зваживши, відповідає: «Ні, невідомо, проте ходили чутки, що Григорія бачили живим у післявоєнні роки, але він проживав під іншим прізвищем та ім'ям».

Від онуки отамана Ольги Хари та його рідного племінника Олександра Бакалова ми почули, що полоненого Григорія Савонова під великою охороною відвезли спочатку в Ізюмську, а потім у Харківську в'язницю на Холодній Горі. Туди в свій час їздила мати Григорія з невісткою, дружиною брата Прокопа. Побачення не відбулося, але хтось із тюремної варти «за добрий гостинець» тихенько сповістив їх, що Григорія не розстріляли, а відправили воювати з басмачами у Середню Азію.

Ці ж родичі повідомили, що десь перед смертю в 1969 році рідний брат Григорія Савонова, на той час уже старий дід Тимофій, нібито розкрив для близьких людей велику сімейну таємницю. Він потайки розповів, що Грицько зовсім не загинув у 1922 році. Коли на початку лютого 1943 року під час наступу советських військ через село Червоний Оскіл рухалося багато військової техніки, то один великий воєнний чин, генерал чи ще й вище, що їхав на шикарному іноземному легковику, пригальмував біля хати Тимофія, пильно все розгледів навколо та й питає грізно того: «Що, не впізнав?»

«Це був брат Гришка», — притишено згадував старий Тимофій. Зустріч була настільки блискавичною, що він не встиг і отямитися, як легковик рушив далі, бо за ним миттєво утворився довгий затор з вантажівок і танків. Тимофій тільки й збагнув, що в брата тепер інше прізвище та ім'я, шукати його не треба, та й розповідати про цю зустріч нікому не варто. Чому Тимофій у цей час був удома, ми вже пояснювали раніше: він ще змолоду був сліпий на одне око та й хворів, тому в армію не призивався.

Ще не одну історію розповідають у селі про те, що Григорій усе-таки залишився живим. Ця бувальщина пов'язана з місцевим священиком Іоанном (Резником Іваном Івановичем), який протягом першої половини ХХ століття, аж до 1961 року, служив у церкві Червоного Оскола. Він знав усіх жителів села та їх родоводи. Коли йому час від часу передавали записку відслужити за упокій Григорія, то завжди викреслював це ім'я. Потім заспокоював матір Григорія, кажучи: «Перестань, Гаврилівно, твій Грицько живий». Щоправда, можна трактувати цей факт дещо по-іншому, вважаючи, що попи завжди ненавиділи отамана, як, до речі, і він їх. Це була світоглядна прірва між християнином і язичником-характерником.

Савоновці були не тільки в повстанських загонах та вели проти червоних російських окупантів визвольну боротьбу зі зброєю в руках, — сотні, коли не тисячі савоновців були мирними хліборобами, але теж запекло боролися за волю. Вони підпільно допомагали повстанцям харчами, зброєю, одягом, кіньми, збирали для них розвідувальну інформацію. Це були не тільки статечні господарі, а й жінки, дівчата, молоді хлопці, підлітки, навіть старики. Безліч їх було розстріляно, зарубано, репресовано, й вони навечно залишилися невідомими. Щодо частини з них проводилося слідство, заводилися численні кримінальні справи. Таких справ сотні; вивчаючи їх, знаходимо безліч прізвищ українських патріотів, що боролися проти советського поневолення.

Дослідивши одну з таких слідчих справ, яка закінчилася відносно благополучно, ми бачимо, що тільки міцна згуртованість, одностайність і мужність селян дозволила їм вийти переможцями у двобої з чекістами, й ті мусили їх відпустити на волю.

За протоколами допитів бачимо, що тільки із села Студенок в загоні отамана Савонова було багато тутешніх повстанців, а саме:

Липар Григорій,	Шульга Дмитро,
Заїка Митрофан,	Черненко Іван,
Голубенко Микола,	Садовник Григорій Гнатович,
Василенко Макар,	Барабаш Іван,
Василенко Лаврентій,	Шевченко Василь,
Лісняк Іван,	Шелюх Іван Назарович,
Лісняк Григорій,	Шелюх Василь,
Лісняк Павло,	Куценко Ларіон Єлисейович,
Мисенко Семен,	Куценко Гаврило Єлисейович,
Заболотний Василь,	Гаркуненко та інші.

Протягом усього травня 1921 року ізюмські чекісти арештували багатьох мешканців Студенка, Яремівки та Синичино¹ й проводили їх інтенсивні допити в Ізюмі, намагаючись виявити тих, хто підтримує савоновців та їм допомагає. Громади цих сіл одностайно виступили на підтримку заарештованих земляків і місцевих заручників. Вони декілька разів збирали підписи за них, беручи на поруки. Практично все село підписувалося під заявами в Постнараду, щоб звільнили заарештованих.

Зокрема, 2 травня селяни зверталися: *«Ми, нижчепідписані громадяни с. Студенок Богородичанської волості Слов'янського повіту Донецької губернії, даємо цей відгук нашим співгромадянам Шелюху Івану Назаровичу, Шев-*

¹ Як зазначав 17 травня на засіданні Ізюмо-Слов'янської Постнаради її член Штафінський, «звертаю увагу на Слов'янський повіт і особливо на Синичине та Яремівку, які підтримують Савонова і, ймовірно, тримають зв'язок зі всіма іншими бандами. Оскільки ми намагалися взяти там населення «за роги», поскільки були навіть надані списки п'ятихатників і т.п., там усе ж були й після цього вбивства советських працівників. Однак після останніх активних дій все ж і тут намічається перелом і населення починає тремтіти за свій зв'язок з бандитизмом».

ченку Василю Семеновичу, Куценку Іларіону, Куценку Гаврилу, Гаркуненку Івану Григоровичу і Солодовнику Григорію Кіндратовичу в тому, що зазначені громадяни нами в протисоветських діях не помічені, весь час жили вдома й займалися домогосподарськими роботами, настільки ми знаємо, вони в політичному відношенні благонадійні. У чому й підписуємося...» (далі близько сотні підписів).

15 травня поручилися ще за групу односельців: «Ми, нижчепідписані громадяни с. Студенок Богородичанської волості Слов'янського повіту Донецької губернії, даємо цей відгук нашим односельцям Григорію Івановичу Садовникову, Івану Никифоровичу Черненку, Івану Антоновичу Барабашу в тому, що в період проживання в с. Студенок вони нами не були помічені в пограбуваннях і в різних ватагах. За спокійне їхнє життя й перебування ми, громадяни с. Студенок, ручаємося» (знову декілька десятків підписів).

На загальних зборах с. Студенок одноголосно ухвалили й зафіксували протоколом № 25 таке: «Призначити й зараз же послати двох представників у м. Ізюм у Постійну нараду з проханням звільнити безвинно арештованих односельців, так як у названих осіб банда, яка проїжджала на 1-й і 2-й день пасхи, не була, а тільки проїхали околицею села. Одноголосно вибрати Анастасію Богданову й Андрія Кузьмича Садовниченка» (далі близько сотні підписів). Студенчани вступилися за заручників, яких заарештувало Ізюмське ЧК через підтримку населенням савоновців.

На це звернення секретар Постнаради Штафінський 14 травня висунув сільраді й населенню Студенка ультиматум:

«1. Сільрада Студенка повинна вселити одного з нужденних комнезаможних у хату Миколи Голубенка, який пішов у банду Савонова.

2. Уся громада повинна гарантувати охорону цього неможливого, а також усіх учасників банд, які розкалялися.

3. Сільська рада повинна призначити із неможливих селян уповноважених на кожні десять хат, які повинні слідкувати за повним порядком і спокоєм села й не допускати переховування бандитів, а також сприяти всім советським установам і їхнім працівникам проводити свою роботу в повному порядку й спокої.

4. Списки уповноважених десятихатників повинні бути представлені в Постійну Наряду Ізюмо-Слов'янського району.

5. Після виконання цих вимог, як доказ відданості Советській владі, взяті заручники будуть негайно звільнені». Насправді чекісти, як завжди, не виконали своєї обіцянки.

Річ у тім, що 7 травня о 8 годині вечора в Студенок вступив савоновський загін чисельністю 18 вершників. Вони прибули, щоб виконати вирок смерті місцевим советським активістам-неможливам О. М. Сердюкову зі Студенка й О. А. Бондаренку з Яремівки, які заповзятливо допомагали чекістам «викачувати зброю». Повстанці наполегливо розшукували їх, нарешті побачили на одній з вулиць. Ті кинулися тікати городами, але кінні савоновці наздогнали комуністичних посібників —

і справедлива кара не забарилася: колаборантів порубали шаблями. Тоді ж були знищені й дві активістки з Яремівки, які чекістам видавали селян, котрі мали вдома заховану зброю й допомагали харчами савоновцям. За тиждень до цього, 1 травня, савоновці за півтори версти від Яремівки вбили двох красноармійців. Савонов у цей час рейдував районом Рубці — Яцьке — Маяки — Теплінський ліс та цими селами.

Тижнем раніше в Студенку та Яремівці «гостював» декілька днів отаман Шкарупа на чолі 100 вершників, тут же стояв і його штаб. Уповноважений ЧК Кривоносів через свого агента отримав про це інформацію й відразу ж передав її члену Постнаради А. Штафінському. Той зібрав нараду в складі голови повітвиконкому Воробйова, повітового воєнкомма Васильченка, командування й штабу Заволзької дивізії, командира карального загону Бойка. Негайно був розроблений план знищення загону Шкарупи. Для цього залучалися декілька сотень кавалерії й піхоти з кулеметами, які мали оточити ці села. Частина з них мусила прибути з Лимана потягом у 35 вагонах. Цілу добу велися приготування, потяг затримувався, тож коли червоні оточили Студенок, там уже нікого не було. Як зазначає в своєму рапорті Штафінський, *«добре інформовані бандити переправилися в Теплінський ліс ще до нашого прибуття»*. Далі він інформує: *«У Студенку і Яремівці були здійснені повальні облави, але жодного сліду уже не було знайдено. Був скликаний сход, після мітингу було взято заручниками вісім чоловік, які, за відомостями агентури, переховували бандитів»*.

Сусідньому селу Синичине теж був вручений наказ Постнаради, де від сільради вимагалось: *«Беручи до уваги, що в с. Синичине неодноразово з'являються бандити й населення їх годує та повідомляє бандитам про розташування військових частин, а також сприяє бандитам знищувати селянське господарство, через це вам наказується негайно організувати уповноважених на кожні десять хат, які зобов'язуються точно слідкувати за своїми десятками хатами для того, щоб у них мешканці не переховували бандитів, зброю й не постачали бандитам продовольство, а також охороняли життя й спокій села. У випадку вступу банди й коли будуть здійснені вбивства, уповноважені десятихаток повинні негайно попередити розбій, і крім того, своєчасно повідомити військовій частині та в Ізюмську Постійну Наряду про появу бандитів»*.

Групу селян вищезазначених сіл заарештували й 19-20 травня допитали в Ізюмі, звинувачуючи в активній допомозі савоновцям і вимагаючи видати їхніх спільників. Допити проводив особисто голова Постнаради Казимирчук. Селяни трималися мужньо й згуртовано, вини своєї не визнавали й нікого не зрадили. Коли й називали прізвиська місцевих савоновців, то тільки тих, які й так уже були відомі чекістам. Більшість із допитаних стверджували, що нічого не знають про Савонова та його побратимів і навіть ніколи про них не чули, свою вину теж категорично заперечували. Це була очевидна неправда, та чекісти нічого не могли вдіяти, бо всі трималися одноставно, твердо стоячи на своєму. Саме міц-

на солідарність і врятувала селян. Наводимо окремі свідчення допитаних «у співучасті з бандою Савонова та шпигунстві для неї»:

- Ганна Семенівна Василенко, 18 років, селянка з с. Яремівка, дівка, домашня хазяйка, неписьменна: *«У селі Яремівка ніколи не було жодних убивств ні комуністів, ні незаможних селян, ні міліціонерів і взагалі нікого не вбивали. Чи були коли-небудь банди і які з них, я не знаю й нічого не можу сказати. Тільки чула іноді від проїжджаючих солдатів, що бувають банди й вони їх ловлять. Це казали солдати 3-ї роти 3-го полку Заволзької дивізії. Я сама працюю вдома по господарству, бо на мені тримаються 8 дітей і бабуся. У мене після смерті батька й матері два брати, Григорій 16 років і Олександр, 21 рік... Про прізвище Савонова я ніколи й ні від кого не чула й не знаю, хто він такий. Ніколи й нікого в нас не розстрілювали, і ніяких боїв не було. Ніколи ні про які банди, повстанців і партизанів не чула й не маю поняття. У висунутому звинуваченню в співучасті з бандою Савонова та шпигунстві, передачі банді відомостей про місця розташування Червоних військ та іншої інформації я себе винною не визнаю. Добавити більше нічого не можу. Протокол мені прочитаний, він правильний. У чому й розписуюсь. Через неграмотність ставлю своєю власною рукою три хрестики».*
- Раїса Семенівна Василенко, 15 років, селянка з с. Яремівка, дівка: *«Моя сестра Ганна до пасхи двічі їздила в Харків, возила сіль і купила необхідні речі для сім'ї, бо ми живемо дуже бідно. У м. Ізюм вона приїжджала до брата у в'язницю. Більше не пам'ятаю, щоб вона кудись виїжджала, весь час знаходилася вдома по господарству. Про те, що є банди, я чула, про це розповідають багато хто, але що це й хто вони такі, я не знаю. Прізвища Савонова я ніколи не чула і не знаю, хто він такий».*
- Олександр Семенович Василенко, 21 року, селянин, неписьменний: *«Я працюю на Північно-Донецькій залізниці на ремонті, а на ніч приходжу додому в Яремівку. Сім'я в нас 9 душ. Старша сестра Ганна завжди працювала вдома по господарству. Вона перед пасхою їздила в Харків продати трохи солі, бо живемо ми бідно... Прізвище Савонова вона могла чути, і про те, хто такі червоноармійці й що таке банди, вона розуміє й чула про них. Про те, що вона має зв'язок з бандами, я заперечую і впевнений, що вона завжди була дома».*
- Петро Борисович Шевченко, 23 років, селянин с. Студенок, неодружений, неписьменний: *«Савонова я особисто не знаю, але чув про нього з розмов і тому, що з нашого села Студенок в банді Савонова є троє односельчан — Микола Голубенко, Макар Василенко, Лаврентій Василенко. В обох Василенкових спалені хати. Я сам служу в конторі губліському рубщиком з 1920 р... Жодного зв'язку я особисто з бандою Савонова чи іншими бандами не маю. Арештували мене так: другого травня загоном Бойка був скликаний сход, на якому був і я. З якого приводу скликаний сход, я не знаю. Під час сходу один солдат загону Бойка вів арештованого робітника губліському Григорія Липаря. Я запитав Лисенка Семена, який стояв поруч,*

чи не зане він, за що його арештували. «Ні, — сказав, — не знаю». Потім інший красноармієць покликав мене з Лисенком на допит».

- Василь Семенович Шевченко, 47 років, селянин с. Студенок, одружений, має дружину й семеро дітей, неписьменний: «Винним себе не визнаю. 2 травня я був біля биків у Теплінському лісі, де й ночував. Вранці о 8-й годині пішов до обідні в церкву. Потім пообідав і ліг відпочивати. Зайшов красноармієць і змусив іти на сходку. На сходці гукає мене красноармієць: «Шевченко Василь тут?». Я відповідаю, що тут. Він наказав піти в кімнату, де мене запитали: «Хто у вас є з савоновців?». Я відповів, що не був дома в той час і не можу знати... Савонова я особисто не знаю. Чув тільки, що він знаходиться в Теплінському лісі. Восени я їздив по хліб в Гришине. Коли приїхав, то мені сказали, що Савонов відкрив громадський амбар і роздав селянам хліб, зібраний по продрозкладці. Цей хліб брали Костянтин Єпифанович Бойко, Алістарх Назарович Хоружий. Себе винним не визнаю».
- Іван Григорович Гаркуненко, 48 років, селянин с. Студенок, одружений, має дружину й шестеро дітей, малограмотний: «Участі в банді Савонова й шпигунстві не брав, винним себе не визнаю. 2 травня через село Студенок проходила банда, чия, не знаю. Потім за нею прибув загін Бойка, після цього був скликаний сход, де викликали по прізвищах 6 душ: Гаркуненка, Шевченка Василя, Шелюха Івана, Садовника Григорія, Куценка Ларіона, Куценка Гаврила, яких арештували й без будь-якого допиту відправили в Ізюм. За що, не знаю, й що трапилося в селі, до цього часу не знаю. Савонова особисто не знаю».
- Григорій Кіндратович Садовник, 32 років, селянин с. Студенок, одружений, має дружину й двоє дітей, грамотний: «Винним себе не визнаю. 2 травня в селі був скликаний сход, на якому були викликані декілька чоловік по прізвищах. Викликали й мого батька, через те, що його не було, то я відізався і взяли мене. За що, не знаю... Для Савонова ніколи не збирав ні хліб, ні сало, і жодного зв'язку з ним не мав».
- Гаврило Єлисейович Куценко, 48 років, селянин с. Студенок, одружений, має дружину й шестеро дітей, грамотний: «Винним себе в бандитизмі й шпигунстві не визнаю. 2 травня був скликаний сход у зв'язку з тим, що 1 травня проходила банда через село. На сході викликали по прізвищах декількох чоловік, яких арештували й відправили в Ізюм. У зв'язку з яким звинуваченням і для чого, не знаю. У мене в хаті бандити ніколи не були і я ніколи їм не збирав ні хліба, ні сіна й жодної співучасті з ними ні в чому не брав. Одного разу савоновці у нас розбили громадський вимбар з хлібом, зібраним по розверстці. Частину хліба забрали собі, а все інше роздали населенню. Деяких я знаю: Бойко Костянтин, Алістарх Хоружий, Кузьма Лобко, Семен Бойко, Василь Заболотний, Никодим Гаркуненко та інші. Липаря Григорія знаю, що був у Савонова, а потім прийшов і тепер працює в губліскомі, а чи має він зв'язок чи ні, не знаю. Шульгу Дмитра знаю, що він був у Савонова, а зараз з'явився по амністії. Шелюхових

Уляну й Федору знаю, що Федора — донька арештованого Івана Шелюхова, її батька. Уляна — дружина Василя Шелюхова, який був у банді Савонова. Зараз він у Ізюмі, де служить, не знаю. Черненко Івана й Барабаша Івана знаю як односельців. Знаю, що в Черненко Івана був обріз, який він здав у сільвиконком... Садовников Григорій Гнатович приніс і здав у виконком зброю. Лісняка Івана і Григорія знаю, що вони були в банді, а потім за амністією прийшли».

- Шелюх Іван Назарович, 50 років, селянин с. Студенок, одружений, має дружину й семеро дітей, безграмотний: *«Винним себе в співучасті з бандою Савонова і шпигунстві не визнаю... Один час Савонов роздавав хліб, зібраний по розверстці. Частина забрав собі, а все інше роздав селянам, список яких є у волості».*

20 травня 1921 р. слідчий Ізюмо-Слов'янської Постійної Наради Харченко, *«розглянувши слідчі матеріали по звинуваченню в співучасті в бандитизмі села Студенка... та беручи до уваги, що з матеріалу, який є в цій справі, причетність звинувачених не встановлена й встановити не є можливим, а тому постановив: цю слідчу справу за недоведеністю звинувачення Шевченка та інших припинити й звинувачених з-під варти звільнити».* Таким чином, вищезазначені селяни Студенка та інші підозрювані в савоновщині були відпущені з в'язниці додому.

У Студенку 13 травня без пояснення причин також був заарештований і кинутий в Ізюмську в'язницю молодий, але авторитетний серед мешканців села хлопець Мигденко Олександр Дмитрович. За нього клопоталася й поручалася вся молодь села, 23 члени місцевого українського культурно-просвітницького товариства «Просвіта», де О. Мигденко був головою і яке він особисто організував у Студенку 25 листопада 1920 р. Молодь просила відпустити ватажка культури на волю, бо *«діяльність Мигденка О. Д. у Студенецькому культпросвіті зараз надзвичайно необхідна. Без нього в нас гурток не може працювати».* Вони запевняли, що він *«не брав участі в протисоветських виступах».*

Того ж дня подібне звернення до Ізюмської влади адресувала й громада села за більш ніж 80 підписами. Односельці теж стверджували, що з лютого 1920 р., коли Мигденко прибув до села, й до самого арешту він *«не був помічений у будь-яких антисоветських виступах, ні в бандитських згряях та інше».* Ще 11 березня 1920 р. громада волості вибрала його контролером млина в Студенку. З цією роботою він успішно справлявся, тож згодом був вибраний сільським головою. До роботи голови сільради приступив 24 квітня та, як зазначається в заяві громади, *«під час виконання обов'язків голови ми весь час бачили його як відданого справі Революції, настільки можливо було проводити закони советської Республіки в нашому селі. Відмову ж його від обов'язків голови він мотивував тим, що приватним чином передано йому від Банди Савонова, щоб він покинув посаду голови, погрожуючи його позбавити життя».*

Сам Мигденко звертався до начальника Ізюмської в'язниці:

«Тов. коменданту міськтюрми
Голови Студенецького сільвиконкому О. Мигденка

Заява.

Прошу вищезазначеного товариша пояснити мені, за що я сиджу. Для дізнання чи як звинувачений? Як тільки можливо, пришвидшіть мою справу, цим ви полегшите мою долю. Не відчуваю за собою вини. Важко переносити неправду».

У зв'язку з активною підтримкою савоновців у цей час суворий ультиматум отримали й селяни Синичиноного:

*«Ізюмо-Слов'янська Постійна Нарада
по боротьбі з бандитизмом
Синичинській громаді.*

Постійна Нарада ще раз ставить до відома, що ви не повідомили про перебування у вашому селі банди. Постійна Нарада наказує вам негайно після отримання цього надіслати для пояснення таких осіб: Малиновського Івана Васильовича, Савона Саву, Солодовника Івана, Колесника Івана Касьяновича, Верещагіна Омеляна, Хижняка Олександра, Колесника Тимофія, Бородая Петра, Човника Василя, П'ятигора Петра, Олену (доньку Івана Колесника).

У випадку, коли ви не надішлете зазначених осіб для дачі показань і не будете повідомляти про перебування банд у вашому селі та не вживете заходів до знищення їх, то заручники вашого села будуть піддані вищим заходам покарання [розстріл]. Усе сільське населення повинно всіма засобами боротися проти банд і сприяти Союзній владі в боротьбі з ним».

Несамовитому терору за підтримку савоновців піддавалися й інші сільські громади Ізюмщини. Так, коли мешканці села Закотне покаржалися в повіт на незаконно накладену на них владою контрибуцію та постійні грабежі красноармійцями, то отримали знущальну та цинічну відповідь. Наводимо нижче листування з цього приводу громада села Закотне та Ізюмської окупаційної влади.

«Протокол

Закотянських сільських зборів 19 червня 1921 р.

Були присутні на цих зборах 94 членів. Голова зборів — Никанор Марченко, секретар — Леонтій Чирва.

Порядок денний: про вибори трьох чоловік делегатів для клопотання перед повітовим виконкомом про зняття накладеної контрибуції й про свавільні вчинки червоноармійців с. Ямполь.

... Постановили: вибрати товаришів Дмитра Калюжного, Никанора Саржевського, Якова Прохоровича Кутового звернутися з клопотанням до повітового виконкому про зняття контрибуції, вважаючи її незаконно накладеною, бо громада при будь-якій з'яві невідомих солдат під виглядом банди своєчасно повідомляла загін в с. Ямпіль.

А також порушити клопотання про свавільні вчинки красноармійців із загону с. Ямпіль, якими здійснюються самовільні реквізиції у громадян, що виконали державну розверстку. Вважаємо дії та вчинки красноармійців незаконними й невідповідними Советській владі, а навпаки, такими, які підривають будівництво й зміцнення цієї влади. Це викликає повну недовіру й втрату симпатій серед населення по відношенню до всієї Червоної армії».

На це рішення сільських зборів навскіс протоколу написана розгониста резолюція: *«До тих пір, поки самі селяни не будуть вистежувати й знищувати бандитів та селян, які сприяють бандитам, то Советська влада не стане милувати громадян Закотної волості. Контрибуція повинна бути виконана».*

Офіційна ж відповідь селянам була докладнішою й містила, як завжди, ультимативні вимоги:

«21 червня 1921 р.

Закотянському сільвиконкому і комнезаможу.

17 червня нашою Надзвичайною Трійкою була накладена контрибуція на ваше село за те, що Закотянське село разом зі всім районом Лиман–Яма весь час бандитськи налаштоване й не тільки підтримує всіма засобами бандитів, але й безперервно сприяє пограбуванню потягів і пускає їх під укіс, здійснюючи катастрофи потягів. Ваша сільрада не потурбувалася до сих пір повідомляти про пересування бандитів, через що Советська влада змушена вжити суворі заходи покарання до всього населення згідно з наказами № 1 і № 2 по надзвичайному осадному положенні.

Зазначена контрибуція повинна бути безумовно й негайно населенням виконана. У той же час Постійною Народою помічено, що сільвиконком і вся громада дозволили собі здати по контрибуції сіно із сінокоосу, який належить винищувальному загону міста Слов'янська. У зв'язку з цим Постійна Народа наказує вам негайно повернути кількість сіна, взятого із сінокоосу командира загону тов. Карнаухова.

Постійна Народа ставить до відома сільвиконком і пропонує негайно повідомити всьому населенню, що будь-які покарання з вашого села будуть зняті тільки тоді, коли ви виконаєте такі завдання:

1. Негайно організувати уповноважених п'яти- і десятихаток, які зобов'язані слідкувати за своїми хатами, щоб у жодному разі не переховували бандитів і зброю, щоб не надавали жодної допомоги бандитам. При будь-якому наближенні бандитів повинні негайно повідомляти найближчій військовій частині Червоної армії й у повітовий військовий комісаріат... Уповноважені повинні виконувати всі завдання всіх советських органів, покладених на населення як по продподатку, так і по гужповинності, лісообробці й так далі.

2. Сільський виконком зобов'язаний навколо себе організувати все населення на чолі з уповноваженими п'яти- і десятихатників, а також організувати жінок для того, щоб спільними зусиллями сприяти зміцненню й проведенню в життя всіх завдань і всіх Постанов советської влади.

3. Сільський виконком повинен зобов'язувати все населення для найпосиленішої боротьби з бандитизмом і охороною залізниці, залізничних мостів, телеграфу й телефону та лісових заготівель.

4. Тільки після організації комнезаможів і повного викорінення куркульського елементу... вся сільська Закотянська громада буде здатна побудувати своє селянське господарське життя на нових засадах і сама відчує важливість і значення Робітничо-Селянської влади.

5. Після виконання вищезазначених завдань Закотянська сільська громада може бути впевнена в тому, що з неї будуть Советською владою зняті всі надзвичайні податки і советською владою буде надана всіляка допомога в покращенні селянського господарства Закотянського села...

Вищезазначене пропонується оголосити на сході.

Зам. Голови Постнаради».

Бойові побратими савоновців діяли поруч, зокрема, й у районі села Лиман (зараз — м. Красний Лиман Донецької області). Невеликий загін у 70 повстанців очолювали **брати Шнипки — Роман, Сидір і Тихін**. До революції вони були працюючими селянами й разом із батьком мали міцне господарство, але після того, як місцевий Ревком і Совет відібрали в них землю й пограбували все майно, взяли в руки зброю й стали нещадними воїнами-месниками. Брати боролися з російськими окупантами аж до загину в кінці 1921 році.

Ось якого характерного листа надіслав Роман Шнипко своєму залятому ворогові, який намагався знищити повстанців:

«Здорово, Андрію Косику.

Я давно хотів з тобою про децю поговорити, але тепер уже балакати не думаю, тому що ти дуже хочеш мене спіймати й покарати за всією суворістю твого закону. Ну, Андрію, це все ти дарма. Не забудь, що для мене смерть не страшна. А життя, життя для мене змія: вона мене смоче і я не можу дивитися на вашу ідею.

Ти мене шукаєш, а я тебе ще не шукав, а як знайдеш ти мене, то й сам не радий будеш. Тепер я хочу тобі написати декілька питань, а ти мені відповідай. Перше: за що я тобі ворог? В особистих рахунках? Так я з тобою за все життя двічі розмовляв: раз у Миколаївці, другий — у Попівці. Політично ми з тобою, може, не сходимося, але ти однієї політики не тримаєшся, а всіх відразу. Ти політикан такий, як грамофон: яку на тебе пластинку надінь, ту ти й граєш. Словом, простіше я тобі скажу, тільки вибач за образу: хто тобі кусок хліба не кине, тому ти й гавкаєш.

Був у нас Тимчасовий уряд, ти стояв за нього, кажучи, що це наше щастя. З'явилася партія більшовиків — і ти відразу тут. Стали наступати на Україну німці, а ти кричав, що це не німці, а це наші рідні брати-українці. А як вони пішли, то виявилися двоюрідними. Ти ж устиг і до кадетів [білогвардійців] поступити, й там ти завоював симпатію. А тепер ти ідейний

комуніст і радий старатися через п'ять шостого [заручника] розстрілювати на паску... Скажи, хто ж ти тепер такий і як тебе розуміти? Ти, як та собака, що свого двору не знає, а хто кусок хліба їй кине, тому вона й гавкає.

Ти пишеш, щоб я здав зброю, але ти мене вибач, але х...я!

Коли я буду зв'язаний, то й тоді в тебе прощення не попрошу, тому що ти людина не самостійна в політичному відношенні. А зброю я кров'ю здобув ще в Лютневу революцію і вам, авантюристам, так її просто не віддам. Я борюсь за вільну Народну Радянську владу.

Ви дайте мені відповідь, де ваші кадети [білогвардійці], яких ми догнали до Чорного моря? Усі вони зараз працюють у вас... Де тепер Петецький і Гарогуля? У губпродкомі! А ви, негідники, б'єте через п'ятьох шостого [заручника], щоб давали вам масло та яйця, бо іншого ваш шлунок не перетравлює.

Ну, словом я багато б ще міг назвати, але ти дурак і тебе цим не переконаєш. Мало того, що живеш, як падлюка, але ще нищиш безвинні родини. Ти спалив хату мого батька й розграбував його господарство. І коли б я був такий дурак, як ти, то чому б не зробити цього з твоєю матір'ю?..

Ти переб'єш своїх братів і загинеш сам. А діти твої й мої будуть разом возити горщики й будуть друзями...

Хай живуть вільно вибрані Виконавчі комітети-ради.

Прошу відповісти.

Р. Шнирко.

14 липня 1921 р.»

Переважно в районі Олександрівки, Ярової, Новоселівки на Лиманщині діяли повстанці **отамана Білого Козла**, хоча нерідко вони також рейдували в Ізюмському та Слов'янському повітах. Цей загін налічував до 70 новітніх гайдамак. 20 жовтня бійці отамана Білого Козла з'єдналися із загonom повстанців отамана Двигуна (Євтушенка) та за масової підтримки селянства підняли потужне повстання в Мечебиловому, Грушевасі та сусідніх селах і хуторах. Захопивши ревком, комнезам, міліцію та інші советські установи, арештували місцевих запродавців та взяли в полон 40 чоловік.

Проти повстанців комуністи кинули сили в декілька разів більші: каральний загін Бойка в 80 багнетів і 25 шабель, загони міліції Петровського й Савинського районів (35 багнетів) та інші частини. У кривавому бою повстанці зазнали поразки: 5 бійців були зарубані, 10 — убиті, 40 — полонені. Червоні захопили трофеї: 80 гвинтівок, 27 гранат, 7 револьверів. Обидва отамани теж загинули в бою.

У районі села Шандриголове, хуторів Середнього, Коровиного Яру, Олександрівки боролися проти грабездів продзагонівців два невеличкі місцеві повстанські загони **отаманів Яширя** (Сороки Якова Демидовича, 1898 р. н.) **та Сафронова** з Олександрівки. Вони успішно нищили советські окупаційні органи, не давали вивозити в Росію хліб, зокрема, 6 травня 1920 р. ліквідували в Шандриголові запеклого садиста, голову волосного ревкому Лавроненка (колишнього начальника Ізюмської в'язниці).

Для ліквідації дрібних загонів Сороки й Сафронова з Ізюма було послано аж 150 красноармійців з кулеметом. Повстанці були оточені й зазнали поразки, полонених тут же розстріляли на цвинтарі в Шандриголовому. Отаману Сороці-Яшкирю вдалося вирватися з оточення, але під час переслідування, щоб не потрапити в полон до червоних, він підірвав себе гранатою.

Подібним чином були знищені загони **отаманів Пилипа Колесника** (180 шабель), **Перлика** (26 шабель), **Варави** (25 шабель), **Волоха** (265 шабель) та інші.

Найбільш запекло й самовіддано боролися проти комуністичного режиму повстанці **отаманів Жугина (Жуги) й Склярова**. Вони теж діяли в Лиманському районі, здебільшого спеціалізуючись на знищенні вантажних ешелонів і пасажирських потягів на лінії Північно-Донецької залізниці, яка проходить Слов'янським повітом від важливої вузлової станції Лиман. Невеликими силами повстанці успішно пускали під укіс поїзди з советськими військами, з награваним у селян продовольством, яке вивозилося в Росію.

Залізниця на цій ділянці проходить по лісі пересіченою місцевістю, що створювало сприятливі умови для партизанських диверсій. Населення Ямполья, Попівки, Торського, Закотного, Шандриголового, Святогірська, Лимана та інших сіл усіяко допомагали повстанцям, особливо ті з них, котрі працювали на залізниці. Вони повідомляли про час проходження маршрутів та їхню охорону, допомагали розгвинчувати рейки, брали безпосередню участь у розгромі ешелонів, які потерпіли аварію, тобто оперативно розбирали з вагонів зерно, продовольство та інше майно.

Як відзначають чекістські документи, загони Жугина й Склярова *«тероризують просування залізницею продмаршрутів і пасажирських потягів, здійснюючи в той же час убивства советських працівників... Селянство ж підтримує ці бандитські групи Жугина, Склярова та інших»*. Так, у середині квітня 1921 р. повстанці здійснили напад на пасажирський потяг Ростов–Москва, під час якого розстріляли й порубали багатьох советських начальників, комуністів, євреїв та красноармійців, які їх охороняли.

Повстанський отаман Каменюка.

Тільки за 10 днів (8–18 травня 1921 р.) загони Жугина й Склярова на залізничній лінії Лиман-Ямпіль і Лиман-Курорт здійснили шість нападів на потяги та три аварії з людськими жертвами, убили 18 красноармійців і 14 цивільних осіб. У самому ж Лимані повстанці знищили голову комнезаможу, а на станції Яма — агента транспортної ЧК та розбили телеграфні й телефонні апарати.

Народні месники взяли під свій контроль практично весь Лиманський район, не допускаючи створення советських органів на місцях. Чекісти повідомляють: *«У Лиманському районі організували тільки райвиконком, який знаходиться на станції Лиман, боячись пробратися далі в село. Далі станції ні про яку місцеву владу мова не йде»*, хоча в Лиманському районі в цей час знаходилися досить значні військові сили червоних окупантів:

- 1) штаб 13-ї бригади військ ВЧК і при ньому батальйон з комендантською командою при трьох кулеметах «Максим»;
- 2) загін № 100 для охорони станції;
- 3) залізничний батальйон;
- 4) піший ескадрон 2-го Красногусарського полку Заволзької дивізії та його штаб;
- 5) госпчастина цього ж полку;
- 6) рота 1-го Заволзького полку при двох кулеметах, 120 чол.;
- 7) бронелетучка — 28 чол. при двох кулеметах;
- 8) загін при ОТДЧК в 20 чоловік.

Крім того, за 3 версти на південний захід від ст. Ямпіль, у селі Закотному, розташований спецзагін Донгубчека у складі 150 багнетів, 200 шабель, 16 кулеметів «Максим», 2 легких гармат.

Як відзначається у звіті Ізюмо-Слов'янської Постнаради, *«останні цифри свідчать, що Лиманський гарнізон є досить солідним, але в районі Лиман-Яма люто діють три окремих банди чисельністю 50–60 чол., і така невеличка групка бандитів ледь не щоденно нападає на потяги, здійснює грабежі й убивства. Причиною неуспішності дій військових частин Лиманського гарнізону в справі ліквідації бандитизму в районі є головним чином розрізненість дій військових частин і невміння начальника місцевого гарнізону об'єднати цю діяльність у своїх руках»*.

Дійсно, три повстанські отамани — Шнипка, Жугин і Скляров — на чолі своїх дрібних загонів загальною чисельністю до півсотні бійців успішно протистояли більше ніж тисячі красноармійців та декільком сотням чекістів і карателів.

17 травня було скликане екстрене засідання Постнаради, на якому дуже критикували командира Заволзької дивізії та вимагали *«вжити найрішучіших заходів у найближчий час та покласти край варварському неподобству з боку дрібних банд, які тероризують усю лінію Лиман-Яма Північно-Донецької залізниці при тому, що тут стоїть такий великий гарнізон»*. Той виправдовувався, що з 1 по 15 травня Заволзька дивізія знаходилася *«в стадії внутрішньої реорганізації»*, тобто переформовувалася в Окрему

бригаду, до того ж мінялася дислокація її частин¹. На цей час бригада нараховувала 5961 красноармійця, із них мала багнетів — 3509, а шабель — 1667, причому кінних — 1210, піших — 457.

Термінове скликання засідання Постнаради було зумовлене тим, що саме 17 травня 1921 р. під час чергового нападу повстанців Жугина й Склярова на пасажирський потяг Харків-Бахмут було знищено трьох надзвичайно високопоставлених урядовців зі столиці, членів ВУЦВК УСРР, які їхали на Донбас з інспекцією. Крім того, розстріляно двох красноармійців — охорону урядовців — та поранено ще декілька чоловік. Через це ізюмське начальство отримало з Харкова добрячого прочухана. Згідно з телеграмою Командуючого ХВО № 633/оп на адресу командира Заволзької бригади, 20 травня була організована спеціальна комісія з розслідування цього нападу, а вже 25 травня прибула зі столиці окрема комісія Всеукраїнської Постнаради для обстеження ситуації в Лиманському районі.

Річ у тім, що 18 квітня, тобто вже наступного дня після обстрілу потяга Харків-Бахмут, 25 повстанців Склярова біля семафора ст. Лиман відкрили вогонь по пасажирському потягу Ростов-Харків. 20 квітня ці ж повстанці напали на соляні копальні Харламівська, Центральна і Кузьмиківська, що на роз'їзді між станціями Сіль і Бахмут, неподалік від станції Ступки. На їхній бік перейшли міліціонери й охорона копалень. Наступного дня 45 повстанців Жугина й Склярова атакували гарнізон Ямполь. Червоні вратили трьох убитими й двох пораненими та кулемет. У бою загинуло й троє повстанців. Під натиском трьох ескадронів червоних гусарів повстанці відступили: Жугін — на Торську, Скляров — на Чорногорівку. Поки червоні перегруповувалися й прочісували навколишню місцевість, загін Жугина чисельністю в 24 бійці того ж дня здійснив успішний наліт на потяг № 607, де захопив значні трофеї, частину з яких віддали місцевим селянам. Коли ж на місце події прибув зведений загін червоних карателів із 40 чоловік, то повстанців уже не застав, зате неподалік заарештував сімох місцевих селян з речами з потяга.

Щоб помститися, червоні карателі стали палити хати в наколишніх селах та масово брати з них заручників (зокрема, взяли 5 заручників із села Закотне), провели поголовні облави селами й прочісування навколишніх лісів. Крім того, повністю заарештували бригаду паротяга з машиністом і провідником Олійником. Як стверджують чекісти про загін Жугина, *«озброєні вони погано... Банда складається винятково із місцевих селян, які орють, сіють і одночасно роблять нальоти на потяги, що дуже утруднює боротьбу з ними»*.

¹ Так, із району Студенок, Яремівка, Синичине довелося перекинути 3-й Заволзький полк у район Луганська й Старобільська; 2-й Заволзький полк — із району Гола Долина й Христище в Слов'янськ і Бахмут; 1-й Заволзький полк залишений в Ізюмі; 2-й Красногусарський полк направлений з Ямполь в Барвінківський район проти повстанських загонів Фоми Щуся.

Слід мати на увазі, що в Лимані стояла рота красноармійців у 100 багнетів із спеціальним завданням супроводжувати продовольчі маршрути залізницею з розрахунку по 15 чоловік охорони на потяг. Тут же проти повстанців базувалися дві бронелетучки. Одна з них була задіяна винятково проти Савонова й вела операції проти його загону в районі Студенка-Яремівки. З неї періодично десантувалися червоні карателі, здійснюючи нальоти на навколишні села. У Ямполі стояли дві роти красноармійців як заслін проти повстанців отамана Щуся, що знаходився в цей час у В. Комишувасі.

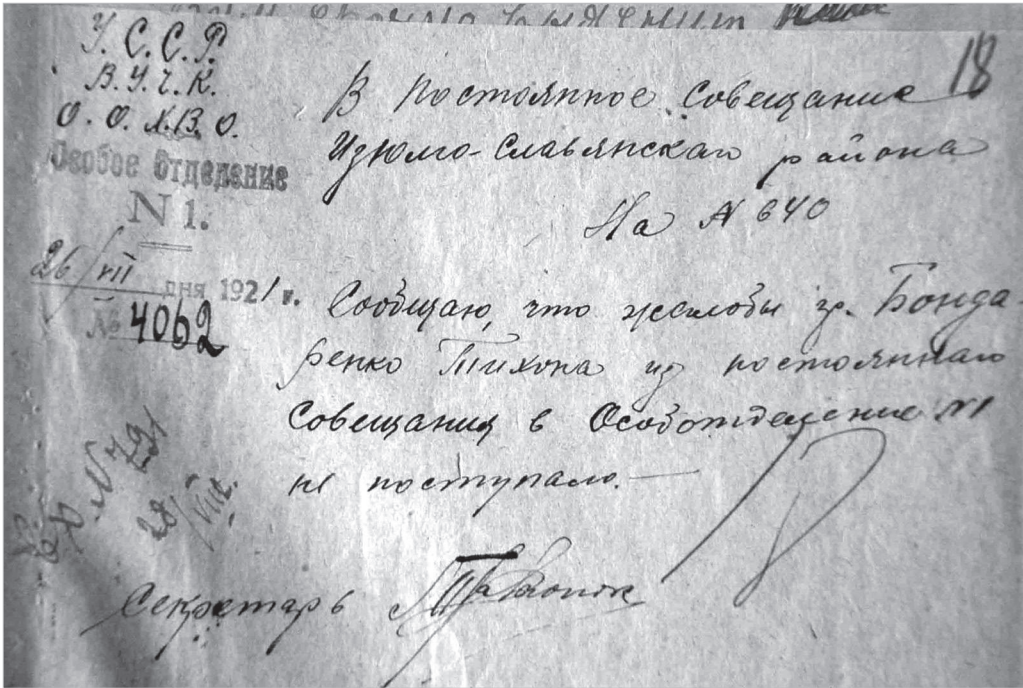
У зв'язку з активними діями повстанців, Ізюмо-Слов'янська Постнарада розробила докладну систему оперативних заходів, щоб негайно знищити загопи Жугина й Склярова:

- Командира 1-го стрілецького полку призначити начальником ударної дільниці Ізюм–Лиман–Ямпіль–Яма–Караванна, посиливши його взводом комендантського ескадрону.
- Новопризначеним Надзвичайним трійкам наказано негайно приступити до терору місцевого населення й розстрілів усіх підозрілих без суду й слідства.
- Особливому відділу Заволзької дивізії поставлено завдання активізувати агентурну розвідку, використавши для цього уродженців Донецької губернії, які прибули з навчальним батальйоном зі Слов'янська.
- Командира роти в Ямполі підпорядкувати голові Лиманської Постнаради.
- Командиру дільниці № 3 — Святогірськ–Студенок–Яремівка — наказано проводити раптові наскоки на зазначені поселення, залишаючи «бронеплощадку» на місці проти загону Савонова.
- Повинні приступити до активних бойових дій проти населення спеціальні секретні загопи ЧК, які видавали б себе за повстанців і таємно переховувалися в лісах.
- Негайно закінчити формування Слов'янського винищувального загону.

20 травня провели спільне засідання всі чекістські установи, які ведуть агентурну роботу в Ізюмо-Слов'янському районі:

- агентурна група при Постійній Нараді Ізюмо-Слов'янського району уповноваженого ВУЧК Петрова;
- Особливий відділ № 1 Харківського Воєнного Округу;
- Спецзагін Донгубчека під загальним керівництвом голови Донгубчека Карлсона та заввідділом боротьби з бандитизмом Донгубчека Аккерманом¹;
- Ізюмське політбюро;

¹ Як ми вже зазначали раніше, цей загін мав 120 чекістів, багато кулеметів і дві гармати. Артилерію він часто використовував для обстрілу так званих «бандитських» сіл. Зокрема, 19 червня 1921 р. хутір Крива Лука на дільниці №19 був підданий інтенсивному артвогню.

Чекістський документ Особливого відділу Харківського воєнного округу.

- Слов'янське політбюро під керівництвом Бігайла;
- Ударна група ВУЧК під керівництвом Кривоносова.

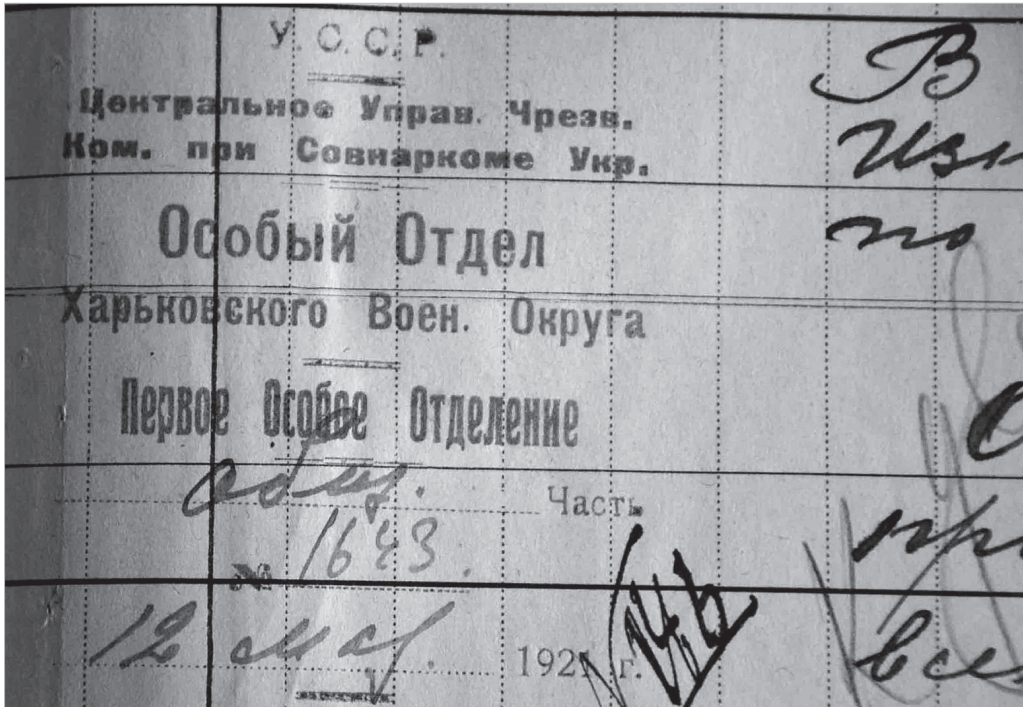
Чекісти розділили між собою райони впливу й разом з червоними військами «провели спеціальні оточення по декілька поселень відразу, проводили обшуки, повальні облави, вилучення зброї, окремих бандитів, захоплення заручників і взагалі ґрунтовну чистку серед сільського населення, яке проживає поблизу залізниці».

Постнарада прийняла рішення «посилити й звернути найсерйознішу увагу на постановку агентурно-розвідувального апарату. Необхідно дати завдання партійним комуністичним осередкам про надання точних відомостей як політичного характеру, так і розвідувального». Це означає, щоб кожен комуніст і, бажано, комсомолец ставав таємним агентом ЧК і шпигуном у своєму селі чи місті.

Та найголовніше, що планувалося, — це здійснити засідку на повстанців у місці, де вони систематично проводять напади на потяги. Така засідка була призначена на 25 травня. Нижче наводимо цілком таємний «Наказ № 11 для проведення ударної кампанії по знищенню банд Склярова й Жугина в Лиманському районі:

1. Усю операцію наказую провести не пізніше 25 травня 1921 р. через засідку винищувального кавполку тов. Бойка чисельністю 30 чоловік.
2. Для посилення кавполку й проведення операції успішно слід негайно відрядити на час операції 30 чоловік піхоти в розпорядження Начдива За-

Штемпель Особливого відділу Харківського воєнного округу. Особовий склад цієї центральної чекістської установи безпосередньо був кинутий проти повстанців Ізюмщини.

- волзької дивізії. На час операції прикріпити 60 чоловік піхоти із загону Начударділянки Лимана. Відряджені повинні бути в пішому строю. Засідку проводити не менше 5-6 днів, у випадку необхідності продовжити до 8 днів.
3. Контррозвідувальну й агентурну роботу довести до максимуму, для чого на час операції мобілізувати всі сили в розпорядження тов. Кривоносова.
  4. На час проведення операції з метою її успішності залучаються члени Народи: тов. Петров і ряд окремих відповідальних працівників з Ізюмського повітового воєнкомату з тов. Васильченком. Загальне керівництво операції я беру на себе.
  5. ...
  6. Засідку провести на двох ділянках у напрямі по лінії залізниці Лиман і Ямпіль до залізничного моста через ріку С. Дінець у залежності від умов...
  7. На весь час операції зберігати повну конспірацію свого перебування, вживаючи всіх запобіжних заходів. У випадку виявлення загону через чийсь халатність винний буде відданий суду Ревтрибуналу.
  8. Усі особи обох статей незалежно від віку, які проходять через цю ділянку з будь-яких причин, повинні затримуватися до завершення операції.

9. *На час операції тов. Штафінському заздалегідь подбати про заготовівлю продовольства для людей і коней. Фуражу заготовити зерном не менше 60 пудів.*

Голова Постійної Народи Ізюмо-Слов'янського району Казимирчук».

З цього заміру нічого не вийшло, бо отамани Склярів і Жугин в пастку не пішли, видно, розгадавши підступні наміри чекістів і комісарів. Тож на засіданні Постнаради її голова Казимирчук у своїй доповіді заявив: *«На ділянці Лиман-Ямпіль не припиняються аварії потягів і загибель працівників. Катастрофи настільки почастишали, що я навіть дивуюся: чому не прибула з Центру відповідальна комісія розслідувати наші дії. Разом з тим бандитська група Склярова й Жугина там невелика, чоловік у 40, і вона завжди ділиться на дві частини. Вона знахабніла й почуває себе всесильною».*

З 23 червня була організована чергова каральна експедиція для очищення Лиманського району від повстанців. По прибуттю в с. Ямпіль голова Постнаради Казимирчук змінив тактику та звернувся до отаманів Склярова, Жугина й Шнипка та *«усіх, хто знаходиться в лісі»*, з пропозицією здати зброю до 5 липня з тим, що до них буде застосована повна амністія. На це звернення відгукнувся листом один тільки отаман Склярів з відмовою здати зброю та з пропозицією своїх умов.

Наводимо лист-відповідь Склярова: *«Теперішня постанова від 29 червня про переговори скласти зброю Повстанському загонові не приймається тому, що в кожного повстанця накупіло на серці від ваших звірячих розправ над беззахисними селянами, яких ви безвинно спалюєте, арештовуєте, стріляєте, знищуєте все їхнє господарство. І ось тому ми не можемо скласти зброю до тих пір, поки не досягнемо своєї мети. Коли ж вам погрожують зверху й вам шкідлива та розруха, яку ми вчиняємо, можете переговори вести на наших умовах:*

- 1. Не зачіпайте ви нас, не зачепимо й ми вас.*
- 2. Над безвинними селянами не здійснювати жодного насильства.*
- 3. Не творіть жодних свавіль, грабежів, як це було.*
- 4. Звільніть заручників, узятих у нашому районі.*

Коли ви згодні піти нам на ці поступки, то ми надамо сприяння советській владі, але ніколи не складемо зброю. Сприяння можемо надати таке: не займати залізниці від моста до Лимана. Коли ж погрожуете оточити ліс, то нам шкоди не буде. У нас армія буде розростатися й проти вас озброюватися.

Коли ви згодні з нашими пропозиціями, то просимо очистити район Ямполь, Закотного, Попівки, Торської, тому що їздять солдати тільки грабувати. Залізницю можете не охороняти ні бронепотягами, ні солдатами, одне слово, від нас не буде жодних нападів. Але якщо відновите грабежі й свавілля в цьому районі, то ми повстанемо з попередньою люттю й зупинимо залізницю назавжди, ставте хоч 20 бронепотягів. Заручників ми не пришлемо, бо повстанці дуже дорого вартують.

*Революційна Повстанська Армія України Махновців
Загін Склярова».*

На цей лист Постнарада відразу дала таку відповідь: «У відповідь на Ваше відношення Постійна Нарада вважає за потрібне поставити вас до відома, що жоден громадянин Советської Робітничо-Селянської Республіки не може заявляти, що Советська влада грабує селян і нищить селянське господарство. Подумайте по-людськи й ви самі скажете, що при советській владі селяни залучаються до керівництва своєю ж країною-державою. Держава ж для свого відродження після братовбивчої війни капіталістів і поміщиків змушена застосовувати зі зброєю заходи, щоб усі працювали, трудилися й створювали цінності, а не жили ледарством, за рахунок іншого.

Ви ж повинні зрозуміти, що ви зупиняєте потяги, руйнуєте паротяги, вагони, залізницю, знищуєте можливість поставляти товари для фабрик і заводів, які вже приступили до створення різного інвентаря для селянського побуту. Все це направляється перш за все селянам у села. Ось цим ви й руйнуєте селянське господарство, а не советська влада. Якщо вживаються найсуворіші заходи зі зброєю, вилученням заручників, то тільки проти тих, хто знищує залізницю, убиває советських працівників, у тому числі комуністів і взагалі євреїв-комуністів.

Робітничо-Селянській державі потрібний повний революційний порядок, щоб залучити всіх до праці, бо тільки труд створює багатства, цінності. Збагачується держава, а відповідно, й селяни, яких ви нібито хочете захищати... Робітничо-Селянський Уряд вживає найсуворіших заходів до бандитів. Можливо, в цій боротьбі з бандами страждають і невинні, але в цьому винні ви.

Постійна Нарада все ж вважає можливим врахувати ваші мотиви та пропонує вам повернутися в лави робітників і селян, бо ви ж вихідці з їхніх сімей. Вам гарантується життя й свобода. Ви зможете застосувати свої сили й знання на користь народу на будь-якій вибраній вами ділянці праці... Починайте зі всіма робітниками й селянами, советською владою будувати краще майбутнє всього людства. 5 липня 1921 р.

Заст. Голови Постнаради Петров».

У наступному листі Постнаради за підписом Казимирчука повстанцям солодко обіцяють повне помилування, будь-які посади в Ямполі чи в іншому місті, навіть у Червоній армії, повернення всього конфіскованого в них та їхніх родичів та інше. Постнарада неприховано погрожує, хизуючись вигаданими перемогами комуністів у всесвітньому масштабі: «Те, що ви пишете, що вам нічого не зроблять навіть бронепотяги, то ви краще за інших знаєте про те, як були знищені банди Денікіна, Врангеля й Григор'єва та багатьох інших. А на вас советська влада дивиться як на людей, які зробили помилки й бажають виправити свою вину відданістю справі Революції.

Ви добре пам'ятаєте Шаповалова, Волоха, Савонова та інших зі своїми загонами, а тепер їх і сліду немає. А ті, хто прийшов до нас добровільно, живі й здорові та користуються всім у житті. Так що смішно казати про загрозу советській владі від окремих осіб у той час, коли Советська влада веде війну зі всією світовою буржуазією. Ваші товариші зараз ведуть боротьбу на польському

ПРИКАЗ № 25

По Славянскому уезду.

От Постоянного Совещания Изюмо-Славянского Района по борьбе с бандитизмом
28-го июля 1921 г.

г. Славянск.

§ 1.

За последнее время стали снова проявлять мелкие группы банд свое преступное нечеловеческое дело. Рабочие и крестьяне переживают тяжелое время, их ждет голодная и холодная зима. Нужно много приложить усилий, братской любви к Рабоче-Крестьянскому государству, чтобы улучшить положение рабочего класса и невозможного крестьянства. В это время преступными бандитами Жухина и Склярова совместно с их агентами, присосавшимися к железнодорожным рабочим и служащим в Лиманском районе, развешиваются рельсы, пускаются поезда под откос и последний случай преступные бандиты добились 125 жертв рабочих и крестьян едущих с Донбасса на родину. Женщины, дети, старики погибли от варварской бандитской руки, вышедшей из своей же семьи. Рабоче-Крестьянская Советская Власть не станет молчать и не простит этим преступникам, а так же тем селам, как Ямполь, Поповка, Торское, Закотное и Лиман, крестьяне которых поддерживают бандитов саботажом под влиянием махновцев, петлюровцев, меньшевиков и эс-эров. Постсовещание в последний раз напоминает, что никакой пощады не будет бандитствующим и саботирующим преступным элементам. Огнем и мечом будут уничтожены преступники за невинно пролитую кровь рабочих и крестьян Донбасса. Быть может пострадают и невинные селяне, но чтоб это предупредить, пусть само селянство Ямполь, Поповка, Торская, Закотное и Лиман уничтожат своих бандитов, а дети и родственники их, чтоб прекратить саботаж на железной дороге и телеграфе. Всем теперь трудно прожить на маленькие жалованья без нормального снабжения продовольствием рабочих и служащих но это не значит, чтобы служащие телеграфа и рабочие, проживающие в деревне, имеющие свои огороды и некоторое число десятин земли и тем самым лучше обеспеченные продовольствием, чем Красная Армия, однако Красная Армия стойко защищает интересы Советской Рабоче-Крестьянской Республики, а малокультурные железнодорожники поддаются влиянию махновцев, эс-эров и меньшевиков и продолжают свой саботаж. Такое поведение разрушает работу Красной Армии по борьбе с бандитизмом. Последний не дает возможности укрепить народного хозяйства Донбасса и тем самым всей Республики.

Крестьяне, рабочие и служащие! Берегитесь преступных провокаторов, смойте с себя кровавое пятно, за их 125 жертв своих же братьев рабочих и крестьян Донбасса. Уничтожайте своими собственными силами бандитов махновцев, охраняйте железную дорогу и прочее государственное народное имущество. Ведь это все для ваших же интересов, для обслуживания ваших же нужд.

Постоянное Совещание по борьбе с бандитизмом предупреждает все села, предприятия и учреждения находящиеся по линии железнодороги Лиман-Яма, не щадя случайных невинных жертв, виновные в бандитизме и саботаже будут подвергнуты высшей мере наказания за неточное исполнение и охрану желдодороги, телеграфов и телефонов согласно приказа 1-го и 2-го Постсовещания по борьбе с бандитизмом.

§ 2.

Постоянное Совещание приказывает своей Чрезвычайной Тройке: Согласно протокола от 26-го июля за № 20, принять все меры воздействия на население Лиман-Яма в 15-верстной полосе железной дороги, возложив на население контрибуцию и из высканных средств оказать помощь пострадавшим рабочим и крестьянам Донбасса от бандитского варварского крушения поезда в Лиманском районе, а также воздействовать на железнодорожную администрацию в целях восстановления полного порядка и охраны желдодороги.

§ 3.

Железнодорожной администрации ст. Лиман-Яма приказывается:

1. В срочном порядке восстановить сторожевые будки, блокпосты, установив телефонную связь со станцией и военчастями;
2. Усилить работу телеграфа;
3. Обязать ремонтных рабочих и сторожей внимательно с технической стороны осматривать желдодорожное полотно и все обслуживающие учреждения и предприятия не менее 8 раз в сутки.
4. Прочистить на полосе отчуждения желдодороги кустарник и лес, оставив корни кустарника не более 6 вершков высоты.
5. В самом срочном порядке установить строжайший хозяйственный порядок на линии желдодороги Лиман-Яма, самое внимательное и добросовестное обращение с паровозами и прочими средствами желдодорожного транспорта.

§ 4.

О.Д.Т.Ч.К. ст. Лиман и другим органам и отдельным лицам ЧК предлагается поставить усиленное наблюдение за всеми работами на желдодороге и ни в коем случае не выпускать из наблюдения преступных бандитствующих и саботирующих элементов.

§ 5.

Всем военчастям предлагается усилить охрану желдодороги в районе Лиман-Яма, выставив отряды на блокпосты желдодороги и ни в коем случае не допускать безнаказанно ускользать бандитам.

§ 6.

За неисполнение сего приказа виновные будут подвергаться высшей мере наказания, исполнение же его надлежит желдодорожной администрации Лиман-Яма, военчастям и органам ЧК. Настоящий приказ надлежит опубликовать во всех учреждениях и предприятиях и на сходах селян.

Постоянное Совещание надеется, что настоящий приказ должен послужить окончательным приемом к ликвидации бандитизма и охраны желдодороги Лиман-Яма.

Рабоче-Крестьянская Советская власть ждет от вас, работающих в данном районе и от всех честных граждан безусловного обеспечения революционного порядка на железной дороге Лиман-Яма, как связывающее двое сердец рабочих и крестьян: Донбасс и Москву.

От нормальной и правильной работы желдодороги в Лиманском районе зависит правильное продвижение грузов снабжения рабочих Донбасса, следовательно восстановление жизни каменноугольной промышленности и тем самым усиление работа фабрик и заводов, фабрикатами которых будет снабжаться селянство, в целях восстановления крестьянского хозяйства и окончательного уничтожения голода.

Уничтожайте бандитов, провокаторов, саботажников.

Все на мирный труд, на возрождение Рабоче-Крестьянской Республики.

Все честные граждане извещайте военчасти, органы ЧК о пребывании банд.

Зампредпостсовещания по борьбе с бандитизмом в Изюмо-Славянском районе **А. Штафиский.**

Предславуисполком **Шнадинов.**

Комбриг 138 Заволжской **Рыбанов.**

Военком 138 Заволжской **Шапцов.**

Наказ Изюмо-Слов'янського карального штабу від 28 липня 1921 р.
з репресивними заходами проти місцевого населення.

фронті, у Верхній Сілезії, тобто в Німеччині, й на Далекому Сході, а ви тут підриваєте їхню справу і допомагаєте польським і японським поміщикам».

Переговори закінчилися безрезультатно. Народні месники не припиняли ні на мить боротьбу проти червоних загарбників. 24 червня о 7 годині на 411 версті зазнав аварії потяг №104, бо повстанці розгвинтили рейки. 11 вагонів розбиті вщент, значно пошкоджений паротяг, десятки убитих і більше сотні поранених. Ця аварія — результат диверсії загону Жугина в 15 бійців.

У надрукованому й поширеному по селах наказі № 25 від 25 липня 1921 р. Постнарада погрожує: «Робітники й селяни переживають важкий час, їх чекає голодна й холодна зима. Потрібно докласти багато зусиль, братської любові до Робітничо-селянської держави, щоб покращити становище робітничого класу й незаможного селянства. У цей час злочинними бандами Жуги й Склярова спільно з їхніми агентами, які присмокталися до залізничників і службовців у Лиманському районі, розгвинчуються рейки, пускаються під укіс потяги... Робітничо-селянська Советська Влада не стане мовчати й не простить цим злочинцям, а також і таким селам, як Ямпіль, Попівка, Торське, Закотне й Лиман, селяни яких підтримують бандитів і діти яких, працюючи на залізниці, на телеграфі, не виходять вчасно на роботу, займаються саботажем під впливом махновців, петлюрівців, меншовиків і есерів. Постійна Народа востаннє нагадує, що жодного помилування не буде бандитам і саботажникам. Вогнем і мечем будуть знищені злочинці за невинно пролиту кров робітників і селян Донбасу. Можливо, постраждають і невинні селяни, але щоб це попередити, хай саме селянство Ямполь, Попівки, Торська, Закотного й Лимана знищать своїх бандитів, а діти та їхні родичі щоб припинили саботаж на залізниці й телеграфі».

На все населення в 15-верстовій смузі залізниці Лиман-Яма була накладена величезна контрибуція, залізничників зобов'язали 8 разів на добу оглядати залізничну колію, наказано прочистити в смузі відчуження залізниці чагарники і ліс, залишивши не вище 6 вершків (26,5 см) заввишки, виставити на залізниці військові блокпости. Комуністична влада вимагала від місцевого населення «безумовного забезпечення революційного порядку на залізниці Лиман-Яма, яка зв'язує двоє сердець робітників і селян Донбасу й Москви».

5 серпня 1921 р. наказом №30 Постнаради вимагається «командуванню 138-ї Заволзької бригади й 13-у батальйону ВЧК поставити прямим своїм завданням знищити банду Жугина в двотижневий термін збройною силою, не обмежуючись жодними засобами. Тов. Петрову потрібно об'єднати всі розвідоргани й кинути всю агентурну мережу в Лиманський район з метою надання в 10-денний термін повної інформації про стан і місце перебування та чисельність банди Жугина. Усю зібрану інформацію передавати в найближчі військові частини з метою найшвидшого знищення банди Жугина, а також виявлення контрреволюційних елементів, які працюють серед залізничників та мають зв'язок з бандою Жугина».

Наприкінці липня отаман Склярів у бою загинув, а на початку серпня був важко поранений отаман Жугин. Його повсюдно інтенсивно розшукували чекісти. Тоді отаман Шнипка об'єднав обидва загони під своїм началом і продовжив напади на залізницю, знищення комуністів та їхніх органів влади. Протягом серпня повстанці Шнипка неодноразово нападали на залізничні блокпости 363, 407, 409, 411 та інші, знищивши та поранивши багатьох красноармійців, які їх охороняли. Частину красноармійців Шнипка роззброював і відпускав. 25 серпня зробив наліт на село Шандриголове, а наступного дня силами в 60 шабель вступив у бій з десантом бронепотяга № 75, де в нерівному бою втратив свій чорний прапор.

Слід підкреслити, що самі чекісти вказують на дуже погане озброєння загону Шнипка, бійці якого зі стрілецької зброї переважно використовували відрізи (по-місцевому — кусаки), трьохлінійки Мосіна та карабіни, половина повстанців на конях не мали навіть сідел, воюючи на подушках з мотуззяними стременами. Що цікаво, тут же чекісти відзначають «відсутність боєдатності» красноармійців і командирів 13 батальйону ВЧК, які, хоча й були чудово озброєні та мали в багато разів більші сили, протягом багатьох місяців так і не змогли здолати жменьку повстанців. Однак «результативність роботи» червоних карателів була досить високою, про що свідчить нижченаведена таблиця, складена Постнарадою.

*«Відомість обліку робіт по ліквідації бандитизму
в Ізюмо-Слов'янському районі з 23 квітня по 1 червня 1921 р.
з підрозділом по районах»*

Назви повітів і районів	Добровільно здалися	заручників	арештовано	ліквідовано	Конфісковано майна	Відібрано зброї			Примітки
						гвинтівок	кулеметів	револьверів	
Ізюмський повіт									
Петровська волость	4	-	33	21	-	9	-	1	
В.-Комишуваська волость	4	-	-	24	-	-	-	-	
Мечебилове	-	-	-	194	-	-	-	-	144 убито в бою 18.05.
Теплинський ліс	4	5	14	27	2	12	1	1	
Балаклійська волость	6	5	34	17	-	52	-	-	

Назви повітів і районів	Добровільно здалися	заручників	арештовано	ліквідовано	Конфісковано майна	Відібрано зброї			Примітки
						гвинтівок	кулеметів	револьверів	
С. Манич	-	-	17	55	-	16	2	1	Заручники випущені
Всього:	18	10	98	338	2	89	3	3	
Слов'янський повіт									
Район м. Слов'янська	5	4	101	59	-	-	-	-	
Барвінківський	5	8	282	118	5	3	-	-	Заручники випущені
Район с. Михайлівка	-	-	9	4	-	-	-	-	
С. Лиман	-	-	163	82	-	-	-	-	
С. Богородичне	-	-	15	14	-	-	-	2	
Район Святогірська	4	3	35	13	-	-	-	-	
С. Ямпіль	-	-	23	8	-	-	-	-	Заручники випущені
Всього:	14	15	628	298	5	3	-	2	
Всього з 23 квітня по 1 червня	32	25	726	836	7	92	3	5	Спалено 34 хати, відібрано 3250 патронів, 49 тачанок, 59 коней
Всього за звітний період робіт з 1 квітня по 1 червня 1921 р.	34	58	1301	999	35	137	13	16	

Незважаючи на величезні втрати й страшний комуністичний терор, селянські повстанці Ізюмщини продовжували свою мужню боротьбу за волю. До цього ж вони закликали все навколишнє селянство:

«Відозва до всього трудового селянства повіту.

Громадяни, що нам дала комуністична влада за період її існування? Та нічого гарного, тільки погане. А в них же було гасло — дати селянам повну свободу й незалежність, тобто щоб кожна людина жила, як їй краще, працювала, дбала й усім надбаним розпоряджалася на власний розсуд. Тепер вони

забули про всі обіцянки й замість того, щоб швидше темному народу дати освіту й допомогти в його горі, зайнялися зовсім іншим, для них важливішим.

Перш за все вони накупили собі кулеметів, гармат, снарядів і т. д. Створили каральні загони, які надіслані в усі села, й кажуть селянам, що це тепер будуть ваші вчителі й від них залежить ваше існування. Як вони говорять, так і роблять. Відразу почали грабувати все підряд, накладати контрибуції й розстрілювати зовсім ні в чому не винних людей. Кажуть, що це виконується з вас розверстка. Вони кажуть, що старий світ руйнують дотла й хто був нічим, той стане всім.

Тепер, громадяни, подивимося, з кого ж складаються ці каральні загони? Командири — усі буржуйські синки, а рядові — усі ледарі, грабіжники, каторжники, які не бажують працювати поруч з чесними людьми. Ми не можемо вже терпіти від комуністів таких звірячих тілесних покарань. Щоб не загинути дарма від рук цих негідників, селяни повстали проти влади, щоб швидше перемогти цього ворога. Звертаємося до всього трудового селянства записуватися в лави партизанських загонів. Партизани є сила.

Громадяни, повстанський рух з кожним днем усе більше й більше зростає, і ми, селяни-трудівники, повинні всі як один повстати для захисту своїх селянських прав. Близький той час, коли комуністична влада повинна впасти і її царство в Україні повинно зруйнуватися дощенту. Повернення її ніколи не повинно бути.

Підписав командир повстанського загону Мишин.
17 липня 1921 р.»

Савоновщина — вияв селянської революції, це народне повстання й самооборона від різних зайд і окупантів. Недаремно цілий період в історії Харківщини й Донеччини називають савоновщиною. Советська історіографія свідомо применшувала роль і значення цього руху. Пізніше навіть заборонили вживати цей термін, замінивши його принизливим словом «бандитизм». **Відомо ж бо, що будь-який окупант прагнення поневолених народів до свободи завжди називав «бандитизмом».** Але навіть саме існування поняття «савоновщина» свідчить про його масштабність і значимість для регіону.

Місцеві українські повстанці знищували червоних активістів, вели бої з регулярними російськими військами, чекістами, карателями-чонівцями та загонами місцевих колаборантів (КНС, ревкомів), пускали під укіс залізничні потяги, руйнували залізничне полотно, телефонні й телеграфні лінії, захоплювали зброю, харчі, спорядження, зривали вибори до окупаційних органів влади. Пересування полегшувала наявність значних масивів лісу і розгалуджених ярів. За відомостями советських істориків, у 1921 році на теренах Харківської губернії оперували 57 повстанських загонів, деякі з них мали по кількасот шабель.

Територія, охоплена савоновщиною, повністю збігається з межами Ізюмського слобідського козацького полку, який існував протягом 85 ро-

ків у XVII–XVIII століттях. Керівники повстанських загонів і майже всі їхні бійці були місцевими слобожанами з колишніх козацьких містечок, слобід і хуторів, насичених здоровим етнічним українським елементом.

Кінцева мета савоновщини чітко простежується в ході безперервної війни з Советами: знищення на своїй території російського окупаційного режиму та утворення вільного козацького самоврядування. Можна говорити про реальну можливість поновлення козацького порядку, козацького управління та козацького стану в разі, коли б савоновщина запанувала на землях Ізюмського слобідського полку разом з перемогою повстанців на території інших козацьких полків і в цілому в Україні. Не партії та ідеології породили савоновщину, вона виникла на власному ґрунті, розвивалась як самостійний і самобутній селянський рух.

У містах наступав голод, і злиденні городяни рушили в села, щоб вижити за їхній рахунок. А ті намагалися не пускати непроханих гостей. Селяни створили місцеву самооборону й підтримували навколишні повстанські загони, куди йшли їхні сини. Селяни думали тільки про те, як утримати за собою свої ділянки землі й за можливості збільшити наявні наділи. Вони були готові підтримувати будь-яку владу, яка б отстоювала їхні інтереси. Більшість отаманів (польових командирів) були налаштовані певною мірою анархічно, бо селянство уже не вірило жодній владі: кожна зазіхала на їхню власність.

Потужне організоване козацтво Харківщини у формі повстанського спротиву проти червоних окупантів на початку 1920-х років зазнало поразки, історія його боротьби замовчана, обстріхана. Дещо збереглося в народній пам'яті, хоча тут правдиві події перемішані з легендами. Проте маємо надію, що харківсько-донецька сторінка історії савоновщини оновиться й засяє досі прихованими фарбами. Крізь кіптяву пороку й туман комуністичної облуди проступить правдива історія краю, оживуть постаті нескорених лицарів Слобожанщини. Не скрізь на сході України вдалося виявити таку селянську самодіяльність, мужність, витривалість, військову винахідливість, як це зробили савоновці.

Дослідження революції першої чверті XX століття було й залишається однією з найважливіших наших задач. Ці події є для нас моментом істини.

ЕПІЛОГ

Їхали ми якось рано-вранці з моїм добрим товаришем між соняшникових полів. Сходило сонце, й золотаві голівки рослин, дивлячись йому у вічі, радо вітали світило. Мій товариш замріяно філософствував: «Зараз соняхи дивляться на схід, а до вечора, вслід за сонцем, вони повернуться кошиками на захід... І кожного дня все повторюватиметься знову і знову».

Я слухав 60-річну статечну людину й дивувався її дитячій наївності. Колись давно, ще в дитинстві, я засумнівався в тому, що було написано в журналі для радянських діточок «Мурзилка»: мовляв, соняхи обов'язково повертатимуть свої голівки за сонцем. Звісно, ніхто не збирався дітлахів дурити, просто журналісти хотіли привернути увагу малят до краси навколишнього світу. Так чи інакше, читачі відомому журналу повірили, а я, як малий Хома невіруючий, вийшов на город біля хати та й поставив експеримент, який розвінчав отой міф. Виявилося: соняшники нікуди своїх голівок не повертають.

Товариш, почувши мою розповідь, спочатку здивувався, потім чомусь образився, насамкінець почав сперечатися. Його обурило те, як я можу ставити під сумнів загальновідомі й, здавалося, непорушні істини. Товариш настільки був упевнений у своїй правоті, що сам наполіг побитися об заклад на його старенького «Москвича», що соняшники повертаються вслід за сонцем.

Не гаючи часу, поставили експеримент. Зупинившись край поля, зробили декілька відміток. Увечері на зворотному шляху перевірили результат експерименту, від якого в мого товариша округлилися очі: кошики соняхів дивилися у той же бік, що й уранці. Факт був очевидний, але товариш не здавався, адже експеримент уцент руйнував його віру.

— Це неправильні соняшники! — вигукнув він. — Це нові сорти! Вони перестали реагувати на сонце! Це наслідки ГМО!

Щоправда, врешті-решт, притиснутий очевидними фактами, мій товариш заспокоївся й визнав власну поразку. На знак примирення з гумором і від щирого серця я подарував Володі його тільки-но програного «Москвича». Справді, у мене був гарний настрій: допоміг людині позбутися омани, з іншого боку, нечасто доводиться дарувати друзям автомобілі.

Здавалося, що такий дріб'язковий і не вартий уваги епізод мій товариш забуде, але, як з'ясувалося, між нами відтоді ніби чорна кішка пробігла. Але чому так? Чому правда не в радість? Невже віра дорожча за істину?

До чого я це кажу? Багато комуністичних міфів супроводжує ось уже сторіччя постать отамана Григорія Савонова. Адепти комуністичної ідеології, яка в Європі прирівняна до нацистської, стверджують, що він бандит, грабіжник, ворог трудового народу. Не всі цим штампам, звісно, вірили. Бачили ж люди, що у творців червоних міфів руки по лікоть у крові — голодомори, репресії... Не вірили також, бо ті, хто його бачив і знав, передали нащадкам багато легенд про слобожанського Кармелюка, Робін Гуда, якщо хочете. Людину, яка вболівала і воювала за українську державу — справедливу і заможну. Наша ж книга, на відміну від народних переказів і легенд про Савонова, дає можливість зробити власний висновок про цю особистість, опираючись не лише на свідчення очевидців, а, перш за все, на архівні документи тієї доби. Тобто вона — для людей, котрі думають.

СПИСОК АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), Ф. 1, оп. 1 доп., спр. 7.
2. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 1, спр. 578.
3. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 1, спр. 709.
4. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 1, спр. 732.
5. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 2, спр. 293.
6. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 2, спр. 294.
7. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 2, спр. 296.
8. ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 2, спр. 735.
9. ЦДАВО України, Ф. 4, оп. 1, спр. 566.
10. ЦДАВО України, Ф. 3204, оп. 2, спр. 11.
11. ЦДАВО України, Ф. 3204, оп. 1, спр. 20.
12. ЦДАВО України, Ф. 3204, оп. 1, спр. 39.
13. ЦДАВО України, Ф. 3204, оп. 1, спр. 41.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), Ф. 1, оп. 20, спр. 615.
15. ЦДАГО України, Ф. 263, оп. 1, спр. 50706.
16. ЦДАГО України, Ф. 263, оп. 1, спр. 58628.
17. Державний архів Донецької області (далі — ДАДО), Ф. 1, оп. 1, спр. 1107.
18. ДАДО, Ф. Р-1142, оп. 1, спр. 43.
19. ДАДО, Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 56.
20. ДАДО, Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 57.
21. ДАДО, Ф. Р-1146, оп. 2, спр. 109.
22. ДАДО, Ф. Р-1147, оп. 1, спр. 70а.
23. ДАДО, Ф. Р-2269, оп. 2, спр. 4.
24. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), Ф. Р-203, оп. 1, спр. 16.
25. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 47.
26. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 86.
27. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 89.
28. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 115.
29. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 141.

30. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 143.
31. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 145.
32. ДАХО, Ф. Р-198, оп. 1, спр. 13.
33. ДАХО, Ф. Р-203, оп. 1, спр. 543.
34. ДАХО, Ф. Р-945, оп. 2, спр. 9.
35. ДАХО, Ф. Р-945, оп. 2, спр. 90.
36. ДАХО, Ф. Р-1630, оп. 1, спр. 5.
37. ДАХО, Ф. Р-1630, оп. 1, спр. 16.
38. ДАХО, Ф. Р-1630, оп. 1, спр. 38.
39. ДАХО, Ф. Р-1630, оп. 1, спр. 136.
40. ДАХО, Ф. Р-1630, оп. 2, спр. 5.
41. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 1с.
42. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 2с.
43. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 5с.
44. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 6с.
45. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 7с.
46. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 8с.
47. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 9с.
48. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 10с.
49. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 11с.
50. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 14с.
51. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 15с.
52. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 21с.
53. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 22с.
54. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 23с.
55. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 24с.
56. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 27с.
57. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 28с.
58. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 31с.
59. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 38с.
60. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 39с.
61. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 42с.
62. ДАХО, Ф. Р-4218, оп. 1, спр. 48с.
63. Матеріали Ізюмського краєзнавчого музею.
64. Матеріали Слов'янського краєзнавчого музею.
65. Матеріали Харківського історичного музею.
66. Антонов-Овсенко В. В боротьбе против Директории // Літопис революції. — 1929. — № 5-6. — С. 143-186.
67. Антонов-Овсенко В. В боротьбі за Радянську Україну // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 85-114.
68. Антонов-Овсенко В. А. Записки о Гражданской войне. — Т. 1-4. — М.-Л., 1930 — 1933.
69. Арзуманова Т. В. Вооруженная борьба в советских республиках в период перехода от войны к мирному строительству (в конце 1919–

- 1921 гг.) (На материалах Воронежской и Харьковской губерний) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — 2006. — Вип. 8. — С. 41-49.
70. Арзуманова Т. В. Суспільно-політичне життя в Харківській губернії наприкінці 1919 — на початку 1921 р. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2003. — № 594: Історія. Вип. 35. — С. 138-146.
71. Бабаджанян А. Маршал бронетанковых войск Я. Н. Федоренко. // Военно-исторический журнал. — 1966. — №10. — с. 124-128.
72. Безпечный Т., Букреева Т. Нестор Махно: правда и легенды. — Донецк: Донеччина, 1996.
73. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. — К.: РВЦ «Проза», 1993. — 592 с.
74. Белые бронепоезда в Гражданской войне. Сборник / Ред.-сост. Г. Пернавский. — М.: Яуза, Эксмо, 2007. — 608 с.
75. Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917–1922) / Ред. Г. В. Шумейко. — М.: Советская Россия, 1957. — 574 с.
76. Боевые подвиги частей Красной армии, 1918-1922. — М., 1957.
77. Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. С предисловием и под редакцией М. Острогорского. — Изд-во «Пролетариат», 1929.
78. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — Київ: Наукова думка, 1991. — 368 с.
79. Виноградов В. Партизанська боротьба на Харківщині // Незборима нація.
80. ВЧК—ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. — 272 с.
81. Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. — М.: Аиро-XX, 1997. — 199 с.
82. Давиденко С. (Ключ). Из истории Изюмского повстанческого отряда // Летопись революции. — 1925. — № 2 (11). — с. 33-36.
83. Добровольський Олександр. «Просвіта» під багнетом.
84. Дрогвоз И. Крепости на колесах. История бронепоездов. — Минск: Харвест, 202. — 352 с.
85. Дубинский И. Трубачи трубят тревогу. — М., 1962.
86. Дяченко М. Т. Изюм. Историко-краеведческий нарис. — Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. — 166 с.
87. Голинков Давид. Борьба с врагами советской власти на Украине. Правда о врагах народа. — М.: Алгоритм, 2006.
88. Гражданская война на Украине 1918–1920 / Сб. документов и материалов. В 3-х т. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1, кн. 2. — 491 с.
89. Жуков Г. К. Спогади і роздуми. — К.: Політвидав України, 1985. — 841 с.

90. Ісаїв Лесь. Борівщина в роки людодомору (1928–1933) — Харків: Райдер, 2008. — 496 с.
91. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Донецька область / Ред. кол.: П. Т. Тронько та ін.; ред. кол. тому: П. О. Пономарьов та ін. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1970. — 992 с.
92. Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах. Харківська область / За ред. Сіроштана М. А. та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1967. — 1001 с.
93. История городов и сел УССР. В 26 томах. Харьковская область / Под ред. Сероштан Н. А. и др. — К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. — 721 с.
94. История нашего подшефного 69-го Харьковского Краснознаменного стрелкового полка. — Харьков. 1928.
95. Історія українського селянства: у двох томах / О. Андрушук, В. Баран, А. Блануца, К. Бунятян, Д. Ващук та ін. — Київ: Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 654 с.
96. Какурин Н. Организация борьбы с бандитизмом // Военная наука и революция. — М., 1922. — Кн. 1.
97. Калинин Н. В. Это в сердце моем навсегда. — М., 1967.
98. Карпенко М. Роль китайських і інших інтернаціональних формувань у завоюванні та утриманні радянської влади на території України в січні-травні 1919 р.
99. Карпенко М. М. Участь китайців у революційних подіях на території України (1917–1921 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2008.
100. Квиринг Э. К изъятию ценностей из Святогорского монастыря // Революция и знание. — 1922. — № 2.
101. Кладт А., Кондратьев В. Братья по оружию. — М., 1960.
102. Котляр Ю. Боротьбисти (Деякі факти про національну ідею на Півдні України) // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали міжнародної конференції. — Ч. 1. — Одеса, 1996.
103. Котляр Ю. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919–1920 р. р.) // Записки історичного факультету. — Вип. 4. — Одеса, 1997. — С. 85-89.
104. Крупченко И. Маршал бронетанковых войск Я. Н. Федоренко // Военно-исторический журнал. — 1966. — № 10.
105. Круцик Роман. Народна війна. Путівник до експозиції. — К.: Українська видавнича спілка, 2011. — 245 с.
106. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення Радянського ладу на Україні (1917–1920). — Київ, 1947. — 375 с.
107. Ленин В. И. об Украине. — К., 1978. — Часть 2.
108. Ленин В. И. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919 // Поли. собр. соч. — М.: Политиздат, 1982. — Т. 50. — 624 с.
109. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). — М., 1954.

110. Михайличенко Д. Селянський рух опору політиці комуністів в Україні, січень-серпень 1919 р. // Актуальні проблеми вітчизняної та все-світньої історії. Збірник наукових праць. — Х., 2000. — с. 184-191.
111. Мороз В. К. «Занималась алая заря...». Правда и фальсификации истории гражданской войны на Изюмщине.
112. Назаров М. Анатомия коммунизма // Молодая гвардия. — 2004. — № 10. — С. 184-228.
113. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. — Киев, 1971.
114. Нестор Махно и махновское движение (Сб. документов и материалов). — Днепропетровск: АО «DAES», 1993. — 318 с.
115. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 1000 с.
116. Парамонов А. Ф. Историко-статистическое описание с. Староверовка Константиноградского уезда Полтавской губернии. — Харьков: Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2011 г. — 504 с.
117. Петров В. Л. Боротьба за зміцнення Радянської влади в Криму в 1920–1921 рр. // Український історичний журнал. — 1970. — № 11.
118. Прончатов В. Н. С канонерских лодок на бронепоезда // Нижегородский музей. — 2013. — № 25. — С. 42-51.
119. Назаров В., Петрин В. В боях і за роботою. 3 історії 23-ї стрілецької дивізії. — Харків, 1929.
120. Носачов В. Ізюм в часи громадянської війни та національної революції (1917–1922) та у період НЕПу (1922–1929) // Альманах «Ізюмщина». — Харків: Контраст, 2006. — С. 66-85.
121. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. — Ч. 1 / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». — К., Х.: Оригінал, 2005. — 800 с.
122. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1949.
123. Разгром немецких оккупантов в 1918 г. / Сб. документов и материалов. — М.: ОГИЗ, 1943. — 336 с.
124. Рожденная в боях: Боевой путь 71-й гвардейской стрелковой Витебской ордена Ленина, Краснознаменной дивизии / В. Ф. Егоров, А. Я. Казаков, А. С. Коченюк, Р. Ш. Яраев. — М.: Воениздат, 1986. — 168 с.
125. Ромадин С. Бронева гвардия революции // Моделист-конструктор. — 1990. — №1. — С. 13-16.
126. Рыбаков М. Действия летучего корпуса тов. Нестеровича // Сб. трудов ВНО при Военной академии. — 1923. — № 4. — С. 104-134.
127. Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная Армия. — 1922. — №12. — С. 11-22.

128. Самохвалов А. К изъятию ценностей в Святогорском монастыре // Всероссийская кочегарка. — 28 апреля 1922 г. — № 74.
129. Самохвалов А. По святым местам // Всероссийская кочегарка. — 25 мая 1922 г. — № 86.
130. Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и Почетным Революционным оружием. — М.: Государственное военное издательство, 1926.
131. Семанов С. Н. Под черным знаменем, или жизнь и смерть Нестора Махно // Брега Тавриды. — 1991. — № 1а.
132. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Т. 5. — Харків: Око, 1995. — С. 17-28.
133. Снегирьев Дмитро. Луганські повстанці проти комуни, 1921 рік. Отаман Каменюка // Луганський край.
134. Соколов Борис. Неизвестный Жуков: Портрет без ретуши в зеркале эпохи — Мн.: Родиола-плюс, 2000. — 608 с.
135. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії: в 2-х кн. — Кн. 2. — Тернопіль, 1993. — 430 с.
136. Суворов В. Тень победы. — М.: АСТ, 2002.
137. Тинченко Я. Гайдамаки з Донбасу. Як «донецькі» придушили повстання на «Арсеналі» // Історична правда.
138. Тинченко Ярослав. Гусарские части Красной армии // «Старый Цейхгауз», 2011. — № 42.
139. Тинченко Я. Красно-гусарский (Заволжский кавалерийский) полк // «Старый Цейхгауз», 2011. — № 1 (39). — С. 60-62.
140. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) — К.: Темпора, 2009. — 480 с.
141. Труш В'ячеслав. Повстанський рух на Харківщині в 1920-ті роки.
142. Туркул А. В. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны 1918–1920 гг. — 2 изд. — Мюнхен, 1948.
143. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917-1921 рр. — Київ: Україна, 1993. — 215 с.
144. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. — 1024 с.
145. Улянич В. Жили-були батьки-отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні // Голос України. — 1994. — 26 березня.
146. Фалалеев Ф. Я. В строю крылатых. Из воспоминаний. — Ижевск: «Удмуртия», 1978. — 140 с.
147. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов. — Х., 1973.

148. Черноморець В. О. Історія слободи Пісочинської. Серія «Історія Пісочина». Книга 2. — Х.: С. А. М., 2013. — 144 с.
149. Эрдэ Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации / Под ред. Н. А. Скрыпника. — Изд. ПРОЛЕТАРИИ, 1927. — 274 с.
150. 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С. В. Волкова. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. — 414 с.

ЗМІСТ

Від авторів

Крах фальшивих стереотипів	3
Запекла боротьба проти фільму	3
Ревізія комуністичних міфів.....	6

I. СТАНОВЛЕННЯ ОТАМАНА

Савонов — символ повстанської боротьби	7
Невідомий Савонов	8
Цареборисів	9
Розв'язка загадки про народження	11
Доля родини	13
Мемуари сучасників як важливе історичне джерело.....	17
Гірке дитинство	20
Революційний вихор.....	21
Перший протест	23
По наймах	25
У науці в кравця	25
Такі різні долі	26
Заробітчанство	27
Характер.....	27
Характерник	29
«Охотник» Савонов на фронті.....	35
Повний Георгіївський кавалер.....	37
«Смертник»	40
Український офіцер-петлюрівець	43
Демобілізація.....	45
Військовий комендант Цареборисова	46
Савонов і Жуков.....	46

II. НА ЧОЛІ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Революційний час	59
Підпільна організація Савонова.....	60
Підпільна група Іщенка-Бриля	63
Переговори між підпільниками про спільні дії.....	65
Народні месники	69
Початок повстання.....	71
Вибори отамана	74
Перший наступ на Ізюм.....	76
Переговори й ультиматум савоновців ізюмській владі	80

Сили й плани савоновців та їхніх противників.....	83
Бойові дії між савоновцями й «контрреволюціонерами».....	85
Савонов і петлюрівці.....	88
Помста реакціонерів.....	90
Захоплення савоновцями Ізюмського повіту.....	91
Савонов і Директорія.....	92
Вступ повстанців-савоновців у Ізюм.....	94
Комуністична фальсифікація історії Царборисівського повстання.....	94
Савонов і Федоренко.....	95
Пісочинська трагедія.....	103

ІІІ. ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

Савонов із червоними.....	106
Більшовицький урок Савонову.....	108
Перипетії долі червоного командира.....	111
Розрив Савонова з Советами.....	114
Махновський рух.....	121
У Теплінському лісі.....	135
Містика Теплінського лісу.....	139
Хроніка бойових дій савоновців влітку-восени 1920 року.....	141
Савонов і святий Іоанн Святогірський.....	152
З Махном проти червоних окупантів.....	158
Хроніка бойових дій савоновців у 1921 році.....	166
Становище на Ізюмщині навесні 1921 року.....	173
Характеристика повстанського руху на Ізюмщині.....	177
Советські військові частини.....	184
Заволзька дивізія (бригада).....	186
Новий етап війни проти українського селянства.....	192
Голодомор 1921 р.....	201
Становище в краї.....	207
Грабунки й насильство червоними військами.....	211
Савонов і Фалалеев.....	214
Савонов у пам'яті нащадків червоних.....	221
Савонов у народній пам'яті.....	225
Повстанський Батько Савон.....	231
Загибель отамана.....	233
Савонов залишився живим.....	239
Савоновці.....	241
Бойові побратими савоновців.....	249
Савоновщина.....	263

<i>Епілог</i>	265
<i>Список архівних джерел і літератури</i>	267

Науково-популярне видання

Лесь Ісаїв
Леонід Щибря

**ОТАМАН
САВОНОВ**

*Художній редактор і коректор
Валентина Вишнякова*

*Комп'ютерний набір
Лесь Ісаїв*

*Дизайн обкладинки, обробка фотографій
Леонід Щибря*

Видання здійснене в авторській редакції

Видавництво ТОВ «С.А.М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1105 від 31.10.2002 р.
Україна, м. Харків, вул. Пушкінська, 51-б
Тел.: (057) 716-35-39

Підписано до друку 07.07.2014. Формат 70х100/16. Ум. др. арк. 22,43.
Папір офсетний. Друк офсетний. Зам. № 95. Наклад 500 прим.

Віддруковано у друкарні
ТОВ «С.А.М.»